

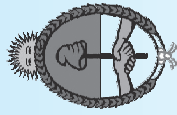
Ára: 600 Ft
Előfizetőknek: 500 Ft

TERJESZTI A MAGYAR POSTA

Előfizethető személyesen a postahelyeken és a kézbesítőknél,
vagy a Központi Hírlap Iroda zöldszámán: 06-80/444-444,
e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu, faxon: 1-303-3440,
vagy levélben a Magyar Posta Zrt. Központi Hírlap Iroda,
Budapest 1008 címen.

Számonként megvásárolható az MTA Bölcsészettudományi
Kutatóközpont Történettudományi Intézetében
(1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4., telefon: 224-6700/4624,
4626 mellék), illetve a Penna Bölcsész Könyvesboltban
(1053 Budapest, Magyar utca 40., telefon: 06 30/203-1769).

Argentín Köztársaság
Nagykövetsége
Budapest

Megjelent az Argentin Köztársaság magyarországi nagykövete támogatásával

A Világtörténet 2017-es évfolyamának megjelenését
a Magyar Tudományos Akadémia és a Nemzeti Kulturális Alap támogatja

nka
Nemzeti Kulturális Alap

7. (39.) évfolyam 2017. 3

VILÁG- TÖRTÉNET

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZET FOLYÓIRATA

PÓSÁN LÁSZLÓ

LOVAGI KULTÚRA A KÉSŐ KÖZÉPKORI LITVÁNIÁBAN

VINCZE DÁNIEL

A TÖRÖK ELLENI VISSZAFOGLALÓ HÁBORÚK HÍREI ÉS ÚJ-ANGLIA

SASHALMI ENDRE

POLITIKAI TEOLÓGIA ÉS OROSZORSZÁG NŐI

MEGSZEMÉLYESÍTÉSÉNEK KEZDETEI A KÉPI ÁBRÁZOLÁSOK TÜKRÉBEN

ANTONIO ÁLVAREZ-OSSORIO ALVARÍÑO

A FENNMARADÁSTÓL A FÜGGETLENEDEÉSIG

RADOSLAV RASPOPOVIĆ

A MONTENEGRÓI KÜLPOLITIKA DILEMMÁI A 19. SZÁZAD
MÁSODIK FELÉTŐL AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚIG

CSAPLÁR-DEGOVICS KRISZTIÁN

AZ ELSŐ MAGYAR-ALBÁN SZÓTÁR SZÜLETÉSE

VILÁGTÖRTÉNET
A Magyar Tudományos Akadémia
Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézetének folyóirata

Szerkesztők
Skorka Renáta (főszerkesztő)
Bíró László, Bottoni Stefano,
Katona Csaba, Martí Tibor,
(szerkesztők)

Szerkesztőbizottság
Glatz Ferenc (elnök), Borhi László,
Erdődy Gábor, Fischer Ferenc, Fodor Pál, Klaniczay Gábor,
Majoros István, Pók Attila, Poór János

7. (39.) évfolyam 2017. 3.

TARTALOM

Választóvonalak és igazodási pontok	335
<i>Tanulmányok</i>	
Pósán László: Lovagi kultúra a késő középkori Litvániában	337
Vincze Dániel: A török elleni visszafoglaló háborúk hírei és Új-Anglia	347
Sashalmi Endre: Politikai teológia és Oroszország női megszemélyesítésének kezdetei a képi ábrázolások tükrében, európai perspektívából.	
Nagy Péter uralkodása mint vízválasztó	373
Antonio Álvarez-Ossorio Alvariño: A fennmaradástól a függetlenedésig. A Spanyol Monarchia és itáliai tartományai, 1665–1713	395
José Emilio Burucúa – Fabián Alejandro Campagne: A holland politikai modell a Río de la Plata-i forradalomban	429
Radoslav Raspopović: A montenegrói külpolitika dilemmái a 19. század második felétől az első világháborúig	443
Csaplár-Degovics Krisztián: Az első magyar–albán szótár születése	467
Veszprémy László Bernát: Menahem Begin legendás élete. Kérdések Izrael első jobboldali miniszterelnökének korai karrierje körül, 1913–1948	481
<i>Visszhang</i>	
Tringli István: Három német kiállítás a reformációról. Stralsund – Rostock – Berlin	497

CONTENT

Confines and Points of Adjustment	335
<i>Studies</i>	
László Pósán: Chivalric Culture in Late Medieval Lithuania	337
Dániel Vincze: The News of the Recapturing Wars against the Turks and New England	347
Endre Sashalmi: Political Theology and the Emergence of Female Personifications of Russia in Visual Sources from a European Perspective: The Petrine Period as a Watershed	373
Antonio Álvarez-Ossorio Alvariño: From Conservation to Dismembering: Italian Provinces and Spanish Monarchy, 1665–1713	395
José Emilio Burucúa – Fabián Alejandro Campagne: The Dutch Political Model in the Río de la Plata Revolution	429
Radoslav Raspopović: Dilemmas in Montenegrin Foreign Policy from the Second Half of the 19 th Century to the World War I	443
Krisztián Csaplár-Degovics: The Birth of the First Hungarian–Albanian Dictionary	467
László Bernát Veszprémy: Menachem Begin’s Legendary Life: Questions about the Early Career of the First Right-Wing Prime Minister of Israel, 1913–1948	481
<i>Echo</i>	
István Tringli: Three German Exhibitions on the Reformation: Stralsund – Rostock – Berlin	497

Választóvonalak és igazodási pontok

A Világtörténet 2017. évi harmadik száma olyan tanulmányok gyűjteményét adja, amelyek földrajzi, kulturális vagy ideológiai határmezsgyék kialakulásáról, átlépéséről, illetve azok lebontásáról szólnak. A választóvonalak átlépésével olyan új eszmék és politikai struktúrák felbukkanásának, illetve betüremkedésének lehetünk tanúi, melyek a későbbiekben követendő modellként szolgáltak.

A Német Lovagrend és a középkori Európa legkésőbb keresztény hitre tért állama, Litvánia között fennálló 14. századi kapcsolatokat leginkább a két fél egymás ellen vezetett katonai akciói határozták meg. A folyamatos harcok ellenére a szemben álló felek között kulturális téren értékrendi és világnézeti tartalmak átadásával és befogadásával is számolnunk kell. Ennek leglátványosabb és legforrásgazdagabb vetületét tárja fel Pósnán László tanulmánya, mely a litván vezető rétegnek az európai lovagi harcmódorra történő áttérését és a lovagi kultúra átvételének folyamatát mutatja be.

Vincze Dániel munkájában azt vizsgálja, hogy az öreg kontinens hírei a 16–17. század fordulóján miként jutottak el a több ezer kilométerre fekvő Újvilágba, és azok hogyan befolyásolták a kolóniák lakosságának életét. A szerző külön figyelmet szentel annak a kérdésnek, hogy Új-Angliában miért tanúsítottak kitüntetett figyelmet Thököly Imre fellépése vagy a Rákóczi-szabadságharc eseményei iránt.

Sashalmi Endre figyelme Oroszország vizuális ábrázolásának változása felé fordul. A kérdés szempontjából Nagy Péter cár uralkodására vízválasztóként tekinthetünk a politikai gondolkodás és az ikonográfia nyugatosodási folyamatának következtében, ugyanakkor a mindenkorai cár és Oroszország házasságának metaforája Pétert követően, a női uralkodók hatalomra kerülésével átlényegült.

A 18. század nyitányaként a spanyol örökösödési háborúban kicsúcsosodó választóvonal a Habsburg és a Bourbon-párti dinasztikus érdekek között a Spanyol Monarchia itáliai területein is érzékeltette hatását, akárcsak a háborút lezáró utrechti béke, amely szintén határvonalat jelentett a spanyol jelenlét konszolidációja és annak gyors összeomlása között. Antonio Álvarez-Ossorio Alvarinho munkájában azt kutatja, hogy a hirtelen lezajló változások közepette milyen fejlődési lehetőség kínálkozott az itáliai társadalmi elit számára.

A 19. század második évtizedében, a mai Argentína területén lejátszódó forradalom előképét az eddigi kutatás egyértelműen a francia, illetve az észak-amerikai

politikai modellekben kereste, José Emilio Burucúa és Fabián Alejandro Campagne írása azonban hitelt érdemlően bizonyítja, hogy az Atlanti-óceánon nem csupán a közelmúlt francia felvilágosodásának eszméi keltek át, de az időben jóval korábbi németalföldi szabadságharc törekvései és szellemisége is igazodási pontot jelentett.

Radoslav Raspopović tanulmánya Montenegró különleges helyzetét vizsgálja a 19. század közepétől az első világháborúig, mely időszakban a fejedelmek az ország függetlenségének nemzetközi elismertetésére, majd pedig bizonyos vezető szerepre törekedtek a balkáni geopolitikai térben. Elemezi azokat a helyzeteket, amikor a kis állam Petrović-házból származó uralkodói, akiknek külpolitikája alapvetően a szintén ortodox Oroszországra támaszkodott, Franciaország vagy az Osztrák–Magyar Monarchia személyében más patrónust kerestek.

Csaplár-Degovics Krisztián arra keresi a választ, hogy a centrum és periféria viszonyában milyen igazodási pontot jelenthetett az 1913-ban megjelent első magyar–albán szótár, miközben arra is fényt derít, hogy az albanológia szülőföldjén, vagyis az Osztrák–Magyar Monarchia területén miként formálódott ki két albanológiai iskola, s hol húzódott választóvonal a kifejezetten magyar és az osztrák–magyar diszciplína között.

Veszprémy László Bernát írásának hőse, Menahem Begin, Izrael első jobboldali miniszterelnöke a 20. századi történelem egyik legmegosztóbb személyeként maga a megtestesült választóvonal, de vajon az ellenfelei és hívei által különféleképpen, így „cionista terroristaként”, „fasiszta náciként”, illetőleg „tudós szabadságharcosként” jellemzett politikus felívelő életútját övező legendák összhangba hozhatók-e a forrásokkal?

Visszhang rovatunkban Tringli István beszámolója olvasható három, a reformáció ötszázadik évfordulója kapcsán rendezett kiállításról. Mindhárom kiállítás a reformáció kezdeteire helyezte a hangsúlyt, a berlini egyike volt a német nemzet központi nagy rendezvényeinek, a stralsundi a pomerániai város reformációját mutatta be, míg a rostocki Mecklenburg tartományét.

CONFINES AND POINTS OF ADJUSTMENT

The third issue of *Világtörténet* in 2017 offers a bunch of papers that deal with the emergence, crossing and deconstruction of geographical, cultural or ideological border zones. Along the lines of division one can perceive the intrusion of such new ideas and political structures which later served as examples to follow.

PÓSÁN LÁSZLÓ*

Lovagi kultúra a késő középkori Litvániában

TANULMÁNYOK

A történeti irodalomban a 14. századot gyakran a Német Lovagrend és Litvánia közötti „százéves háborúnak” nevezik.¹ 1305 és 1409 között mintegy 300 *expeditióra*, azaz a litván területekre irányuló lovagrendi katonai akcióra, s legalább ugyanennyi, ha nem több litván támadásra került sor.² A szinte folyamatos harcok ellenére azonban a szemben álló felek között békés időszakok is voltak, amelyek kulturális téren egyfajta közeledéssel, számos anyagi természetű dolog, valamint értékrendi, világnézeti tartalom megismerésével, átvételével jártak. Ennek leglátványosabb és a forrásokban legjobban dokumentált részét a litván felső réteg által az európai lovagi harcmódor és lovagi kultúra átvétele jelentette. A 15. század elején már egyre általánosabbá vált, hogy a litván előkelők lovagi bajvívásokon vettek részt és lovagi szimbólumokat, jelképeket, címereket használtak.³ Amikor 1446-ban a Német Lovagrend nagymestere Hans Marschalk és Jenichen von Tergowitz lovagokat követként a litván udvarba küldte, levelében azt írta, hogy küldötteinek a diplomáciai megbízatásukon túl azt a feladatot szabta, hogy „ott a lovagságot gyakorolják” („*ritterschaft zcu uben*”).⁴ Ez a levél, s az abban foglaltak azt bizonyítják, hogy ekkorra, azaz a 15. század közepére Európa legkésőbb keresztény hitre tért országában, Litvániában⁵ is gyökeret vert, s elterjedt a lovagi kultúra.

A 14. század, különösen annak második fele és a 15. század első fele Litvánia számára a középkori értelemben vett „modernizáció” évszázada volt, ami viszont nem kapcsolódott össze szükségképpen minden vonatkozásban a nyugati kereszténységgel. Ekkor alakult ki az uralkodói, a nagyfejedelmi dinasztia, formálódott ki a litván nemesség, amely alkalmas társadalmi réteg volt a lovagi típusú, alapvetően individuális katonai értékrendet előtérbe helyező kultúra hordozójának szerepére, ekkor erősödött meg a fejedelemség katonai potenciálja, és ekkor jöttek

* A szerző a Debreceni Egyetem BTK Egyetemes Történeti Tanszékének habilitált docense (4032 Debrecen, Egyetem tér 1., posan.laszlo@arts.unideb.hu).

1 Housley, 1992. 338.

2 Paravicini, 1995. 19.; Forstreuter, 1962. 4–5.; Jakštas, 1958–1959. 139–183.; Zajaczkowski, 1929. 227–228.; Ehlers, 2007. 51–52.

3 Semkowicz, 1914. 414–415.

4 GStA PK Ordens Foliant (OF) 16, 1152–1154.

5 Litvánia késői keresztény hitre téréséről lásd: Baronas, 2006. 6–12.; Chodyncki, 1914. 215–318.; Górski, 1983. 10–31.; Kiaupa–Kiaupienė–Kuncevičius, 2000. 145–147.

létre az első városok is.⁶ Ez a nagyon széles értelemben vett kultúra ugyan nem kötődött kizárólagosan a kereszténységhez, de tagadhatatlan, hogy a késő középkori Európában a lovagság és a katolicizmus egymással szorosan összefüggő tartalmat jelentett.⁷ Az a freskó, amely a strassburgi székesegyházban látható, és a 14. század végén készült, jól érzékelteti Litvánia korabeli európai megítélését. A 12. lovon és kereszttel ábrázolt európai állam (nép) mögött egy gyalogos jelképezte a frissen keresztény hitre tért Litvániát.⁸

Diplomáciai és katonai kapcsolatok

A lovagi kultúra megismerése és átvétele szempontjából a diplomáciai és a katonai jellegű kapcsolatok voltak a meghatározóak, de a személyes kiválóságra alapozott megbecsültség, személyes rokonszenv vagy akár baráti viszony sem volt elhanyagolható. A litván előkelők és a fejedelmek már a 13. századtól házassági kapcsolatokat alakítottak ki a katolikus lengyel és az ortodox keleti szláv fejedelmi házakkal.⁹ Amikor 1297 elején Livóniában fegyveres konfliktussá fajult a Német Lovagrend és Riga városa, illetve annak érseke közötti ellentét (melynek során a lovagok foglyul ejtették az érseket), a rigai káptalan és a város magisztrátusa Vytenis litván fejedelemmel, azaz egy pogánnyal szövetkezett.¹⁰ A litván fejedelmi udvarra a hosszú évekig ott raboskodó nyugati lovagok is hatással lehettek, akiket rangjuk és társadalmi státusuk szerint kellő megbecsülésben és tiszteletben részesítettek. Heinrich Kranichfeld, Rastenburg komtúrja például 1353-ban esett litván fogságba, és csak nyolc évvel később, 1361-ben szabadult, amikor a nagymester a lovagrend fogságába esett litván előkelőkkel ki tudta cserélni.¹¹ Johann Kolin, Johannsburg komtúrja öt évig, egy Johann Schönefeld nevű lovag pedig négy évig volt litván fogságban.¹² Egy 1337. évi híradás szerint egy ifjú német nemes, aki keresztes lovagként jött harcolni a pogányok ellen a Baltikumba, kilenc évig raboskodott a litvánoknál.¹³ Vytautas nagyfejedelem 1400-ban egy brabanti nemest engedett szabadon, aki udvarában raboskodott („eynen ritter von Brabant, der do gefangen was”).¹⁴

Míg egyik oldalról a litvánok tanulhattak nyugati foglyaiktól, addig fordított irányú hatások is előfordulhattak. Hermann von Wartberge leírása szerint például 1374-ben és 1376-ban néhány keresztény, aki litván fogságba esett, hitehagyottá vált.¹⁵ 1330-ban Gediminas litván nagyfejedelem és I. Ulászló lengyel király (akik 1325-ben a gyermekeik közötti házassággal megerősített szövetséget kötöttek)

6 Zajaczkowski, 1939. 139.; Nikžentaitis, 2004. 74.; Ochmański, 1980. 131–159.; Kiaupa, 1996. 167–176.

7 Bosl, 1975. 74–76.; Brunner, 1976. 142–171.; Ganshof, 1976. 130–141.; Zombori, 1988. 8–9.

8 Samsonowicz, 1996. 35–39.

9 Ivinskis, 1939. 16.; Ivinskis, 1954. 367.; Hocij, 1954. 408.

10 Selart, 2007. 256–257. és 284.

11 Wigand, 1863. 429–430.

12 Uo. 429., 455. A litván háborúk során fogságba esettekről lásd: Nikžentaitis, 1999. 193–208.

13 Wigand, 1863. 494–495.

14 Posilge, 1866. 236.

15 Wartberge, 1863. 111., 140–141.

együtt harcolt a Német Lovagrend ellen.¹⁶ A közös hadjárat lehetőséget kínált a litvánoknak a keresztény fegyverek, páncélok, katonai értékek megismerésére. A lovagrend és Litvánia közötti 14. századi háborúk során számos esetben került sor párharcra, bajvívásra, amikor a litván harcosok „testközelből” ismerhették meg a lovagi fegyvereket és harcászatot.

A *Canonici Sambiensis* feljegyzései szerint 1316-ban egy Plisk nevű cseh nemes, aki számos nyugati lovaggal együtt vett részt egy litván hadjáratban, bajvívásban legyőzött és megölt egy litván fegyverest.¹⁷ Amikor János cseh király 1337-ben a második kereszties hadjáratát vezette a litvánok ellen,¹⁸ a krónika szerint egy Margaris nevű litván előkelővel abban egyezett meg, hogy párharcot fognak vívni, a bajvívásra azonban nem került sor.¹⁹ Peter Suchenwirt osztrák lovagköltő művében arról számolt be, hogy III. Albrecht osztrák herceg 1377. évi hadjárata során egy Konrad von Schweinbart nevű lovag bajvívásban kopjával kiütötte a nyeregből a pogányok egyik főemberét, majd karddal levágta.²⁰ Ezek a beszámolók arról tanúskodnak, hogy a 14. században a litván előkelők körében egyre jobban elterjedt a nyugati típusú hadakozás és a lovagi fegyverzet, s feltehetően a lovagi kultúra számos más eleme sem maradt előttük ismeretlen. Valamilyen formában bizonyára találkoztak a lovaggá ütés szertartásával is, mert a keresztény oldalon a litván hadjáratok alkalmával gyakran került sor lovaggá ütésre,²¹ sőt Wigand von Marburg leírása szerint 1364-ben egy Patrikas nevű, lovagrend párti litván bojárt is nyugati minta szerint lovaggá ütöttek.²²

A litván–lovagrendi kapcsolatok nemegyszer egészen közeli, szinte családi jelleget is öltöttek, ami a litván oldalon komoly szerepet játszott a nyugati kulturális hatások befogadásában. Így például Kęstutis fejedelem lányának, Danuténak Osterode komtúrja, Gunther von Hohenstein lett a keresztapja, amikor feleségül ment a mazóviai herceghez, és megkeresztelkedett. A fejedelem és a komtúr közötti baráti viszony a későbbiekben is megmaradt.²³ Vélhetően ez a kapcsolat is hozzájárult ahhoz, hogy a litván fejedelem kiválóan beszélt németül, így nyelvi akadály sem volt a lovagi kultúra megértésének. Talán emiatt is, hogy Kęstutis beszélt németül, az 1350-es években komoly elismerést, tiszteletet vívott ki a nyugati lovagok körében. A kortárs vélemények szerint a litván fejedelem minden lovagi ideát megtestesített.²⁴ Wigand von Marburg krónikája szerint a pogány litván fejedelmi udvarban már elterjedt a lovagi ethosz és a lovagi kultúra becsületkódexe, a küzdelemhez, párharchoz kapcsolódó íratlan etikai rendje.²⁵ Abban, hogy a keresztény világban a pogány Kęstutisra lovagként tekintettek, vélhetően szerepet játszhatott az is, hogy 1358-ban kedvezően reagált IV. Károly császárnak a megkeresztelkedésére vonatkozó felszólításá-

16 Erről lásd: Hein, 1942. 39–43.

17 *Canonici Sambiensis*, 1861. 286.

18 János cseh király második kereszties hadjáratáról lásd: Meltzer, 1940. 125–126.; Hoensch, 2000. 89.

19 Wigand, 1863. 489–490.

20 Suchenwirt, 1863. 166.

21 Uo. 157., 159., 165.; Posilge, 1866. 228.

22 Wigand, 1863. 545.

23 Petrauskas, 2004. 31.; Rowell, 1996. 565.

24 *Die ältere Hochmeisterchronik*, 1866. 593–594.

25 Wigand, 1863. 494–495.

ra²⁶ (amire hét évvel korábban már I. [Nagy] Lajos magyar királynak is ígéretet tett).²⁷ Ha Kęstutis nem is, de fia, Butautas 1365-ben felvette a kereszténységet. Minden bizonynyal konfliktusba keveredhetett apjával, ezért a Német Lovagrendhez menekült (ott keresztelkedett meg), majd IV. Károly császár udvarába ment („Item in desim jore qwam Kynstottin son ken Pruszen. Von eygenem willen entreit her von dem vater unde wart getouft czu Kongsberg unde warth Heynrich genant, unde czog dornach czum keyser; der behilt yn bie ym unde gap ym lant unde luthen yn; unde wart eyn gutter cristin”).²⁸

A 14. század utolsó harmadában megélénkültek a keresztény világ és Litvánia közötti diplomáciai kapcsolatok. 1379-ben Kęstutis unokaöccse, Skirgila utazott a magyar királyhoz és az új császárhoz, IV. Vencelhez, majd a litván nagyfejedelemi trónért vívott belháború kirobbanását követően 1381-ben, az egykor emigrált Butautas egyik otthon maradt fia, Vaidutis is elhagyta Litvániát.²⁹ Miután Jagelló nagyfejedelem megkeresztelkedett, és Hedvig lengyel királynővel kötött házassága révén a lengyel trónt is megszerezte (1386), illetve hosszú háborúskodást követően kiegyezett unokatestvérével, Kęstutis fiával, Vytautaszal (1401),³⁰ a lovagi kultúra és értékrend általánossá vált a litván fejedelmi udvarban és a litván felső réteg körében. Egy 1431-ben kelt oklevélben például a litván előkelők keresztényként és lovagként határozták meg önmagukat.³¹ A litván nemesek már 1403-ban egy heroldot küldtek Markward von Salzbach brandenburgi komtúrhoz („...bayoren herolden santen czu Marquard”),³² hogy lovagi bajvívásra hívják. Ez az információ abból a szempontból is figyelemre méltó, hogy a herold tisztség a lengyel királyi udvarban sem sokkal korábban, csak 1395-ben jelent meg.³³ Ugyanebben az évben Balga komtúrja két pár sarkantyút, a lovagsághoz tartozó szimbólumot küldött barátsága jeléül a litván haderő parancsnokának, Stanislovas Čupurnának.³⁴ Vytautas fejedelem udvarában a szertartások, ceremóniák, rendezvények lebonyolításában komoly szerepet játszott egy Niclus Luczke nevű herold („Niclus Luczke des herczogen Witouts herolde”).³⁵ 1408-ban a Német Lovagrend nagymestere három lovagi nyeret, kantárt és kengyelt küldött ajándékba Vytautas fejedelemnek.³⁶

A lovagi kultúra litvániai elterjedésében nagy szerepe volt a fejedelmi udvarba látogató külföldi nemeseknek, illetve a Vytautas szolgálatába szegődött idegen lovagoknak. (De Kelet-Közép-Európa többi országában is alapvetően a külföldi lovagok voltak a lovagi kultúra és értékek fő elterjesztői.)³⁷ 1406-ban két burgund

26 Grundmann, 1971. 98.

27 Mierzyński, 1893. 104–112.; Bertényi, 1989. 102.; Rowell, 1992. 152–156. és 159–160.; Kristó, 1983. 128.

28 Posilge, 1866. 84.

29 Uo. 115.

30 CEV 223., 224.; Hellmann, 1976. 41.; Jablonowski, 1955. 26.

31 GStA PK OF 14, 599–600.

32 Posilge, 1866. 267.

33 Kuczyński, 1997. 329–339.

34 CDP VI. 172.

35 CEV 969., 972., 973.

36 *Das Marienburger Tresslerbuch*, 1896. 489.

37 Fügedi-Bak, 1998. 3–17.; Jurek, 1998. 19–49.

herold utazott Litvániába.³⁸ 1412-ben egy kasztíliai nemes, Alfons Mundarra tett látogatást a litván fejedelemnél.³⁹ 1413-ban Luxemburgi Zsigmond német-római uralkodó és magyar király követe, Makrai Benedek utazott Vilniusba, hogy közvetítsen a Német Lovagrend és Litvánia között.⁴⁰ 1414-ben egy burgund lovag, Ghillebert de Lannoy tett látogatást a litván udvarban, ahová hét évvel később, 1421-ben ismét visszatért.⁴¹ 1420-ban brabanti és milánói nemesek érkeztek Vilniusba.⁴² A lengyel származású Jakub Kobylany, vagy a mazóviai Jerzy Strumilo magas tisztségeket töltöttek be Vytautas udvarában. Oleśnica hercege, Konrád 1417-ben hosszú hónapokon át a litván udvartartáshoz tartozó lovag volt, ahogyan több sziléziai nemes is, mint Konrad Frankenberg, Thomschilk von Tannenfeld vagy Sigmunt Roth.⁴³ Wenczlaw opawai (Troppau) herceg néhány évig ugyancsak a litván fejedelemi udvarban élt, de már nem Vytautas, hanem az őt követő Švitrigaila nagyfejedelem idején.⁴⁴ De nemcsak külföldi lovagok jöttek Litvániába, hanem a 15. században a litván nemesek is egyre nagyobb arányban fordultak meg más országokban, ahol kapcsolatba kerültek a késő középkori udvarokban kiteljesedő lovagi kultúrával. 1427-ben például egy Henne nevű litván bojárt Marienburgban, a lovagrend székhelyén ütötték lovaggá („*czum ritter geschlagen*”).⁴⁵ Stanislovas Sudivojaitis a nagyfejedelem követeként mint litván lovag jelent meg 1469-ben Rómában.⁴⁶ Albertas Jonaitis Mauvydas 1475-ben a bajor hercegi udvarban járt, amikor IV. Kázmér lengyel király s litván nagyfejedelem lánya, Hedvig férjhez ment a bajor herceghez.⁴⁷

A lovagi erények és virtus megjelenítésére és gyakorlására leginkább a lovagi tornák szolgáltak.⁴⁸ Amikor Luxemburgi Zsigmond 1412-ben Budán döntőbíráskodott a Német Lovagrend, valamint a lengyel–litván állam közötti viszályban,⁴⁹ a magyar királyi székhelyen a 15. század elejének egyik legnagyobb s legfényesebb lovagi tornáját rendezték, amelyen – Jan Długosz lengyel krónikás leírása szerint – mintegy húsz ország száz lovagja között litván lovagok is részt vettek.⁵⁰ Egy 1422. évi oklevél szólt arról, hogy Vytautas nagyfejedelem udvarában szintén volt lovagi viadalok, tornák rendezésére alkalmas küzdőtér.⁵¹ Luxemburgi Zsigmond magyar király 1408-ban Borbála királynéval és 22 báróval együtt Sárkány Rend néven világi lovagrendet alapított, amely a burgund Aranygyapjas Rend vagy az angol Térdszalag Rend mellett a

38 Petrauskas, 2004. 32.

39 Petrauskas, 2006. 46.

40 Uo. 47.

41 Mickūnaitė, 2006. 30.

42 CEV 463.

43 CEV 396.; Jakubczak, 1992. 245–254.; Petrauskas, 2006. 51–52.

44 GStA PK Ordensbriefarchiv (OBA) 6124.

45 CEV 775.

46 Petrauskas, 2006. 54.

47 Biskup, 1987. 285–300.

48 Sandberger, 1937. 15–74.; Pohanka, 2011. 110–137.; Zombori, 1988. 29–36.; Behringer, 2014. 90–98. és 139–141.

49 Staatsverträge, 1939. Nr. 86., 87., 89., 104.

50 Długosz, 1997. 202. Az 1412. évi budai lovagi tornáról lásd: Dvořáková, 2009. 216.

51 CEV 578.

kor egyik legnépszerűbb és legjelentősebb világi lovagrendje volt.⁵² 1429-ben Vytautas nagyfejedelem, sőt felesége is tagja lett a Sárkány Rendnek.⁵³ Ez az esemény önmagában is kifejezi, szimbolizálja, hogy a 15. század első évtizedeiben Litvániában már milyen mélyen gyökeret eresztett a lovagi kultúra és a lovagi értékrend.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadatlan források

GStA PK

Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz (Berlin)

2. Kiadott források

Canonici Sambiensis

1861 *Canonici Sambiensis epitome gestorum Prussie*. In: *SRP* vol. I. 272–290.

CDP

1861 *Codex diplomaticus Prussicus. Urkunden-Sammlung zur älteren Geschichte Preussens aus dem Königl. Geheimes Archiv zu Königsberg nebst Regesten*. Bd. 6. Hrsg. v. Voigt, Johannes. Königsberg, 1861.

CEV

1882 *Codex epistolaris Vitoldi magni ducis Lithuaniae 1376–1430*. Ed.: Prochaska, Antoni. Cracoviae, 1882.

Das Marienburger Tresslerbuch

1896 *Das Marienburger Tresslerbuch der Jahre 1399–1409*. Hrsg. v. Joachim, Erich. Königsberg, 1896.

Die ältere Hochmeisterchronik

1866 *Die ältere Hochmeisterchronik*. In: *SRP* vol. III. 519–725.

Długosz

1997 *Joannis Długossii Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae, 1406–1412*. Lib. 10–11. Ed. curavit et introd. scripsit Ioannes Dąbrowski. Varsaviae, 1997.

Posilge

1866 *Posilge, Johann von: Chronik des Landes Preussen*. In: *SRP* vol. III. 79–397.

SRP

1861–1866 *Scriptores rerum Prussicarum. Geschichtsquellen der preussischen Vorzeit bis zum Untergange der Ordensherrschaft*. Vol. I–III. Hrsg. v. Hirsch, Theodor–Toeppen, Max–Strehlke, Ernst. Leipzig, 1861, 1863, 1866.

Staatsverträge

1939 *Die Staatsverträge des Deutschen Ordens in Preußen im 15. Jahrhundert*. Bd. I. 1398–1437. Hrsg. v. Weise, Erich. Marburg, 1939.

52 A Sárkány Rend alapításáról lásd: Dvořáková, 2009. 203–207.; Mályusz, 1984. 60–61. A késő középkori világi lovagrendekről lásd: Zombori, 1988. 115–126.; Hunyadi–Pósán, 2011. 125–129.

53 Dvořáková, 2009. 204.; Lövei, 1987. 148–179.

Suchenwirt

1863 Suchenwirt, Peter: Von Herzog Albrechts Ritterschaft. In: *SRP* vol. II. 161–169.

Wartberge

1863 *Hermanni de Wartberge Chronicon livoniae*. Hrsg. v. Ernst Strehlke. Separatabdruck aus dem zweiten Bande der *Scriptores rerum Prussicarum*. Leipzig, 1863.

Wigand

1863 Wigand von Marburg: *Chronicon*. In: *SRP* vol. II. 529–600.

3. Szakirodalom

Baronas

2006 Baronas, Darius: Die Hintergründe für Litauens späte Annahme des Christentums. In: *Annaberger Annalen*, 14. (2006) 6–12.

Behringer

2014 Behringer, Wolfgang: *A sport kultúrtörténete az ókori olimpiáktól napjainkig*. Bp., 2014.

Bertényi

1989 Bertényi Iván: *Nagy Lajos király*. Bp., 1989.

Biskup

1987 Biskup, Marian: Wokół „landshuckiego wesela” 1475 roku. In: Biskup, Marian–Górski, Karol: *Kazimierz Jagiellończyk. Zbiór studiów o Polsce drugiej połowy XV wieku*. Warszawa, 1987. 285–300.

Bosl

1975 Bosl, Karl: *Die Gesellschaft in der Geschichte des Mittelalters*. Göttingen, 1975.

Brunner

1976 Brunner, Otto: Die ritterlich-höfische Kultur. In: *Das Rittertum im Mittelalter*. Hrsg. v. Borst, Arno. Darmstadt, 1976. 142–171. (Wege der Forschung, CCCIL.)

Chodynicky

1914 Chodynicky, Kazimierz: Próby zaprowadzenia chrześcijaństwa na Litwie przed rokiem 1385. In: *Przegląd Historyczny*, 18. (1914) 215–318.

Dvořáková

2009 Dvořáková, Daniela: *A lovag és király. Stiborici Stibor és Luxemburgi Zsigmond. Képek és történetek egy középkori magyar nemes életéből*. Pozsony, 2009.

Ehlers

2007 Ehlers, Axel: *Die Ablasspraxis des Deutschen Ordens im Mittelalter*. Marburg, 2007. (Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens, 64.)

Forstreuter

1962 Forstreuter, Kurt: *Deutschland und Litauen im Mittelalter*. Köln–Graz, 1962. (Studien zum Deutschtum im Osten, 1.)

Fügedi–Bak

1998 Fügedi, Erik–Bak, János M.: Fremde Ritter im mittelalterlichen Ungarn. In: *Quaestiones Medii Aevi Novae*, 3. (1998) 3–17.

Ganshof

1976 Ganshof, François Louis: Was ist das Rittertum? In: *Das Rittertum im Mittelalter*. Hrsg. v. Borst, Arno. Darmstadt, 1976. 130–141. (Wege der Forschung, CCCIL.)

Górski

1983 Górski, Karol: Probleme der Christianisierung in Preußen, Livland und Litauen. In: *Die Rolle der Ritterorden in der Christianisierung und Kolonisierung des Ostseegebietes*. Hrsg. v. Nowak, Zenon Hubert. Toruń, 1983. 10–31. (Ordines Militares, Colloquia Torunensia Historica, 1.)

Grundmann

1971 Grundmann, Herbert: Das Schreiben Kaiser Karls IV. an die heidnischen Litauer-Fürsten 1358. In: *Folia Diplomatica*, 1. (1971) 89–101.

Hein

1942 Hein, Max: Die Verleihung Litauens an den Deutschen Orden durch Kaiser Ludwig den Bayern im Jahre 1337. In: *Altpreußische Forschungen*, 19. (1942) 36–54.

Hellmann

1976 Hellmann, Manfred: *Grundzüge der Geschichte Litauens*. Darmstadt, 1976.

Hocij

1954 Hocij, Mychajlo: Die Krone des Mindaugas. In: *Zeitschrift für Ostforschung*, 3. (1954) 3. sz. 397–415.

Hoensch

2000 Hoensch, Jörg K.: *Die Luxemburger. Eine spätmittelalterliche Dynastie gesamt-europäischer Bedeutung 1308–1437*. Stuttgart, 2000.

Housley

1992 Housley, Norman: *The Later Crusades, 1274–1580. From Lyons to Alcazar*. New York, 1992.

Hunyadi-Pósán

2011 Hunyadi Zsolt-Pósán László: *Krisztus katonái. A középkori lovagrendek*. Debrecen, 2011.

Ivinskis

1939 Ivinskis, Zenonas: A Contribution of the History of the Conversion of Lithuania. In: *Baltic and Scandinavian Countries*, V. (1939) 1. sz. 12–21.

1954 Ivinskis, Zenonas: Mindaugas und seine Krone. In: *Zeitschrift für Ostforschung*, 3. (1954) 3. sz. 360–386.

Jablonowski

1955 Jablonowski, Horst: *Westrussland zwischen Wilna und Moskau. Die politische Stellung und die politischen Tendenzen der russischen Bevölkerung des Grossfürstentum Litauen im 15. Jahrhundert*. Leiden, 1955.

Jakštas

1958–1959 Jakštas, Juozas: Das Baltikum in der Kreuzzugsbewegung des 14. Jahrhunderts. Die Nachrichten Philipps de Mézières über die baltischen Gebiete. In: *Commentationes Balticae*, VI–VII. (1958–1959) 139–183.

Jakubczak

1992 Jakubczak, Sławomir: Jerzy Strumillo – przywódca konfederacji lwowskiej 1464 roku. In: *Spółeczeństwo Polski średniowiecznej*, 5. (1992) 245–254.

Jurek

1998 Jurek, Tomasz: Fremde Ritter im mittelalterlichen Polen. In: *Quaestiones Medii Aevi Novae*, 3. (1998) 19–49.

Kiaupa

1996 Kiaupa, Zigmantas: Die litauischen Städte im Spätmittelalter – zwischen eigener Herkunft und dem Einfluß ausländischer Nachbarn. In: *Zwischen Lübeck und Novgorod. Wirtschaft, Politik und Kultur im Ostseeraum vom frühen Mittelalter bis ins 20. Jahrhundert. Norbert Angermann zum 60. Geburtstag.* Hrsg. v. Pelc, Ortwin–Pickhan, Gertrud. Lüneburg, 1996. 167–176.

Kiaupa–Kiaupienė–Kuncevičius

2000 Kiaupa, Zigmantas–Kiaupienė, Jūratė–Kuncevičius, Albinas: *The History of Lithuania before 1795.* Vilnius, 2000.

Kristó

1983 Kristó Gyula: *Az Anjou-kor háborúi.* Bp., 1983.

Kuczyński

1997 Kuczyński, Stefan Krzysztof: „Heroldowie króla polskiego.” *Venerabiles, nobiles et honesti.* Toruń, 1997.

Lővei

1987 Lővei Pál: A Sárkányrend fennmaradt emlékei. In: *Művészet Zsigmond király korában, 1397–1437. Tanulmányok.* Szerk.: Beke László–Marosi Ernő–Wehli Tünde. Bp., 1987. 148–179.

Mályusz

1984 Mályusz Elemér: *Zsigmond király uralma Magyarországon.* Bp., 1984.

Meltzer

1940 Meltzer, Franz: *Die Ostraumpolitik König Johannis von Böhmen. Ein Beitrag zur Ostraumfrage im 14. Jahrhundert.* Jena, 1940. (Beiträge zur mittelalterlichen und neueren Geschichte, 12.)

Mickūnaitė

2006 Mickūnaitė, Giedrė: *Making a Great Ruler: Grand Duke Vytautas of Lithuania.* Bp.–New York, 2006.

Mierzyński

1893 Mierzyński, Anton: Der Eid des Keistutis im Jahre 1351. In: *Sitzungsberichte der Altertumsgesellschaft Prussia*, 18. (1893) 104–112.

Nikžentaitis

1999 Nikžentaitis, Alvydas: Prisoners of War in Lithuania and the Teutonic Order State (1283–1409). In: *Der Deutsche Orden und der Zeit der Kalmarer Union 1397–1521.* Hrsg. v. Nowak, Zenon Hubert–Czaja, Roman. Toruń, 1999. 193–208. (Ordines Militares. Colloquia Torunensia Historica, X.)

2004 Nikžentaitis, Alvydas: Litauen unter den Grossfürsten Gedimin (1316–1341) und Olgard (1345–1377). In: *Die „Blüte“ der Staaten des östlichen Europa im 14. Jahrhundert.* Hrsg. v. Löwener Marc. Wiesbaden, 2004. 65–74. (Deutsches Historisches Institut Warschau. Quellen und Studien, 14.)

Ochmański

1980 Ochmański, Jerzy: Gesellschaft und Wirtschaft Litauens vom Ausgang des 14. Jahrhunderts bis 1655. In: *Studia Historiae Oeconomicae*, 15. (1980) 131–159.

Paravicini

1995 Paravicini, Werner: *Die Preussenreisen des europäischen Adels.* Teil 2. Sigmaringen, 1995. (Beihefte der Francia 17/2.)

Petrauskas

2004 Petrauskas, Rimvydas: Der Frieden im Zeitalter des Krieges. Formen friedlicher Kommunikation zwischen dem Deutschen Orden und dem Großfürstentum Litauen zu Beginn des 15. Jahrhunderts. In: *Annaberger Annalen*, 12. (2004) 28–42.

2006 Petrauskas, Rimvydas: Knighthood in the Grand Duchy of Lithuania from the Late Fourteenth to the Early Sixteenth Countries. In: *Lithuanian Historical Studies*, 11. (2006) 39–66.

Pohanka

2011 Pohanka, Reinhard: *Das Rittertum*. Wiesbaden, 2011.

Rowell

1992 Rowell, Stephen C.: A Pagan's Word: Lithuanian Diplomatic Procedure 1200–1385. In: *Journal of Medieval History*, 18. (1992) 145–160.

1996 Rowell, Stephen C.: Unexpected Contacts Lithuanians at Western Courts, c. 1316 – c. 1400. In: *The English Historical Review*, 111. (1996) 442. sz. 557–577.

Samsonowicz

1996 Samsonowicz, Henryk: Wizerunek Europy z początku XV wieku. In: *Sztuka około 1400. Materiały Sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki, Poznań, listopad 1995*. Ed.: Hranowska, Teresa. Warszawa, 1996.

Sandberger

1937 Sandberger, Dietrich: *Studien über das Rittertum in England, vornehmlich während des 14. Jahrhunderts*. Berlin, 1937.

Selart

2007 Selart, Anti: *Livland und die Rus' im 13. Jahrhundert*. Köln–Weimar–Wien, 2007. (Quellen und Studien zur baltischen Geschichte, 21.)

Semkowicz

1914 Semkowicz, Władysław: Braterstwo szlachty polskiej z bojarstwem litewskim w unii horodelskiej 1413 roku. In: *Polska i Litwa w dziejowym stosunku*. Wyd. Wojciech Baranowski. Kraków, 1914. 393–446.

Zajączkowski

1929 Zajączkowski, Stanisław: Wilhelm de Machaut i jego wiadomości do dziejów Polski i Litwy w XIV w. In: *Kwartalnik Historyczny*, 43. (1929) 217–228.

1939 Zajączkowski, Stanisław: Die Geschichte Litauens bis 1386 in der polnischen Geschichtsschreibung der letzten 20 Jahre. In: *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 4. (1939) H. 1–2. 136–148.

Zombori

1988 Zombori István: *Lovagok és lovagrendek*. Bp., 1988.

LÁSZLÓ PÓSÁN

CHIVALRIC CULTURE IN LATE MEDIEVAL LITHUANIA

The relationship between the Teutonic Order and Lithuania in the 14th century was on the final count determined by mutual hostilities and military actions launched against each other. Despite an almost constant state of hostility, certain cultural interaction, and the transfer of moral and intellectual values, were evidently also part of their relations. The most spectacular and certainly most completely documented element of this transfer was the adoption by the Lithuanian elite of European chivalric warfare, thanks to which by the mid-14th century chivalric culture had also become rooted in the last realm of Europe to adopt the Christian faith.

VINCZE DÁNIEL*

TANULMÁNYOK

A török elleni visszafoglaló háborúk hírei és Új-Anglia

„Olyan távol vagyunk mindentől,
hogy Európa rendje teljesen felborulhat anélkül,
hogy egy árva szót is hallanánk róla”
(William Byrd, virginiai telepes, 1690)

1997-ben, a zentai diadal 300. évfordulóján látott napvilágot magyar fordításban az a bostoni röplap, amely a vesztes fél csatát követő gyászfelvonulását és látványos vezeklését tárta a kolóniák olvasóközönsége elé.² A dokumentum közreadása óta eltelt időben Varga J. János több előadást is tartott a kiadvánnyal kapcsolatosan,³ ám a figyelem felkeltésén, valamint a téma köztudatban tartásán kívül más nem történt, átfogó írásos elemzés napjainkig nem jelent meg e tárgyban. Nem minden alap nélkül vélhetjük úgy, hogy az Anglia tengeren túli gyarmataira eljutó európai hírek, elsősorban a török elleni visszafoglaló háborúkkal kapcsolatos információk terjedésének, recepciójának feltérképezése számos új adattal egészítheti ki eddigi ismereteinket. Az anyaországtól több szempontból is különböző kulturális, vallási, földrajzi és geopolitikai sajátosságokból következően több, elemzésünk tárgyául választott területen is a kortárs európai példáktól eltérő jelenségekkel találkozhatunk. Vajon mennyit tudhattak az Újvilágban élők a kontinens eseményeiről, mely csatornákon keresztül szerezhették be értesüléseiket, és milyen jelentéssel bírhattak azok számukra?

Amikor a zentai csata híre eljutott az óceán túlsó partjára, a kolóniákon még nem találkozhatunk helyi kiadású, rendszeres időközönként új számmal jelentkező újsággal, a lakosságnak még hat évet kellett várnia a – többek között a Rákóczi-szabadságharcról is bőven tudósító – *The Boston News-Letter* első számának megjelenéséig.⁴ Mind az elemzésünk apropójául szolgáló nyomtatvány, mind a bostoni hetilap nagyszámú, magyar vonatkozású beszámolója arra enged követ-

* A szerző az Eötvös Loránd Tudományegyetem BTK Történelemtudományi Doktori Iskola doktorandusza.

1 Byrd, 1918. 392.

2 Szita-Seewann, 1997. 345–346.

3 Varga János: *Zentától Bostonig: a zentai csata amerikai visszhangjáról*. Előadás a zentai csata évfordulójára rendezett konferencián, Budapest, 1997. október 9.; *Hírközlés, információ-áramlás a 17. században*. Az 1697. évi zentai csata visszhangja Amerikában. Kaposvár, 2015. március 26.

4 Etényi, 2004, 2006, 2007. A korszak angliai lapjaira lásd: Köpeczi, 1996.

keztetni, hogy a pusztá kíváncsiságon túl mélyrehatóbb okokat szükséges az érdeklődés hátterében keresnünk. A bostoni lapban található híradásokkal kapcsolatosan G. Etényi Nóra arra, az írásomban részletes vizsgálatnak alávetni kívánt következtetésre jutott, miszerint a korabeli olvasóközönség számára „a hírek közötti eligazodáshoz komoly háttérismeretre volt szükség”.⁵ Valóban ilyen tájékozottak lehettek Európa ügyeivel kapcsolatosan Amerikában? Amennyiben igen, hogyan vált megismerhetővé, és milyen utakon juthatott el ez az ismeretanyag a tengerentúlra?

„A kiadó mindent megtesz annak érdekében, hogy ezekről a leghitelesebb információkhoz jusson”⁶

Amikor az angliai John Dunton 1686-ban Bostonba érkezett, hogy ott könyvesboltot nyisson, meglepődve tapasztalta, hogy a hatezer főnyi lakossal rendelkező városban már nyolc üzlet kínálta e téren szolgáltatásait.⁷ A Londonhoz képest parányi Boston, „az amerikai újságírás bölcsője”⁸ vélhetően felülmúlta Dunton várakozásait.

Annak, hogy a zentai csatával kapcsolatos nyomtatványt, illetve Új-Anglia első hírlapját is egyaránt e helyen adták ki, mi több, 1719-ig bezárólag csak itt jelent meg újság, kézenfekvő okai voltak. A település több szempontból is a kolóniák fővárosának számított. Lélekszámát tekintve a gyarmati időszakban mindvégig megelőzte fő vetélytársait,⁹ emellett közigazgatási, kereskedelmi, a közelben lévő két egyetem miatt pedig oktatási és nyomdaipari tekintetben is meghatározó funkciót töltött be.¹⁰

Annak ellenére, hogy a helyi nyomdák a század második felében folyamatosan növekvő számban látták el a lakosságot termékeikkel, korántsem tudtak minden igényt kielégíteni.¹¹ A kikötőkbe befutó hajók rakományának részeként számtalan kiadvány is útra kelt az Újvilág felé, hogy megjelenési helyétől több ezer mérföldre találjon vásárlóra.¹² Az Angliával fennálló sajátos kulturális összeköttetés részeként az írott szó áramlása távolról sem volt egyirányú. Új-angliai szerzők kéziratokat szeltek át az óceánt annak érdekében, hogy egy sokkalta szélesebb publikum számára válhassanak megismerhetővé. Az 1640–1650-es években az egymástól

⁵ Etényi, 2004. 506.

⁶ *Publick Occurrences*, 1690. Bevezetés.

⁷ Borden, 1932. 138.

⁸ E kifejezést Charles E. Clark használta Bostonnal kapcsolatosan tanulmánya címében. Clark, 1991b.

⁹ Boston lakossága 1690-ben 6000 főt tett ki, szemben New York 4500, vagy Philadelphia 2200 lakosával. Clark, 1991b. 246.

¹⁰ Clark, 1991b. 243–247.; Clark, 1994. 69.

¹¹ A nyomtatásban megjelenő munkák számának folyamatos emelkedésével a különböző, az olvasók számára aktualitással bíró eseményeket közvetítő, hírközlő kiadványok száma is párhuzamos növekedést mutat. Az 1675–1700 közti időszakban közel háromszor annyi mű jelent meg mindkét kategóriában, mint az 1639–1674 közti periódusban. Nord, 1990. 18–19.

¹² A szellemi élet tehetősebb képviselői körében a 18. század elejétől fogva nem számított ritkaságnak a kortárs, európai könyvészzettel foglalkozó folyóiratokra történő előfizetés annak érdekében, hogy jobban eligazodjanak az újonnan megjelenő termékek világában. Fiering, 1976. 642–660.

50 mérföldnyi távolságban élő John Cotton és Roger Williams publicisztikai vitája 3000 mérföldre hazájuktól, Londonban kiadott munkáik által a szigetország olvasóközönsége előtt zajlott.¹³ Nem csupán a teoretikus jellegű művek, hanem a nyomtatott hírek terén is, bár kiegyenlített nem, de kölcsönös volt az információk cseréje. Az 1670-es években a *London Gazette* folyamatosan tudósított a „Fülöp király háborúja” néven ismertté vált, az indiánok és a telepesek közti összetűzésekről,¹⁴ míg a kolóniák lakossága a rendszertelenül hozzáférhető sajtótermékekből, rölapokból, újságokból próbálta meg a nagyvilág történeteit rekonstruálni. A helyi időszaki kiadványok tematikája a század végéig bezáróan javarészt a lokális jellegű, hírértékkel rendelkező történetek – főképp rendeletek, törvények, kivégzések, természeti katasztrófák – közreadására korlátozódott,¹⁵ amelyek sokszor teológiai kommentárok kíséretében vagy prédikációk formájában láttak napvilágot.¹⁶

A tájékoztatásban részt vevő nyomtatott sajtótermékek kínálata a kor mércéjével mérve korántsem mondható teljesnek a helyi kiadású, rendszeresen megjelenő hírlapok nélkül. Történt egy kezdeményezés a *The Boston News-Letter* létrejöttét megelőzően is, ami miatt a hetilap nem tekinthető abszolút elsőnek, és csupán az első, „folyamatosan megjelenő” hírlap címét mondhatja magáénak.¹⁷ 1690-ben az Angliából érkező, ott korábban tekintélyes kiadói múlttal visszatekintő személy, Benjamin Harris *Publick Occurrences Both Foreign and Domestick* címmel kísérelt meg Bostonban – elsősorban a helyi történetekről tudósító – újságot indítani, ám kiadványa csak az első számot élhette meg a kormányzat tiltó határozata miatt.¹⁸

Harris tiszavirág-életű próbálkozásának kudarca ellenére az értesülések írásos formában történő terjesztésére alkalmas formátumok más típusai még elérhetőek voltak. Helyben megjelenő újság hiányában a közvetlenül Európából érkező kézírásos hírlevelek és a sokszor azok mellékleteként továbbküldött újságok igyekeztek a friss hírekre vágyók érdeklődését kielégíteni.

E műfaj képviselői alapvetően kétféle úton voltak hozzáférhetőek: üzletszerűen fenntartott tudósítóhálózatok, valamint magánszemélyek egymás közti

13 D'Addario, 2007. 22–28.

14 Leach, 1963.

15 John Dunton híradásaiból tudjuk, hogy a telepesek és az őslakosok is mekkora érdeklődéssel viseltettek a helyi történetek iránt. Egy kivégzés hírére még 50 mérföld távolságból is érkezhettek kíváncsiskodók, az indiánok körében pedig jelentős tisztelet és figyelem övezte a híreket közlő, távolról jött utazó személyét. Whitmore, 1867. 118., 292.

16 Ennek a tájékoztatási formának a súlya a század vége felé jelentősen visszaszorult a teológiai értelmezéseket mellőző hírhordozók javára. Nord, 1990.

17 A *The Boston News-Letter* többféle definíciójával is találkozhatunk a magyar nyelvű szakirodalomban. G. Etényi Nóra az „első” vagy az „első rendszeresen megjelenő amerikai hetilap” fogalmait felváltva használta munkáiban. Etényi, 2004. 503.; Etényi, 2007. 1326.; Etényi, 2006. 68.

18 *Publick Occurrences*, 1690. szeptember 25. Azt, hogy Harris kezdeményezése valóban újságnak indult, elsősorban a kiadványon található számozás bizonyítja. Ennek ellenére a kormányzó és a tanács 1690-es tiltó határozatát kihirdető proklamációja pamfletnek nevezte azt. Megjelent: Paine, 1897. 457. A témára nézve lásd: Clark, 1991a.; Clark, 1991b. 248–252.; Clark, 1994. 71–73.; Paltsits, 1949. A *Publick Occurrences* név nem volt ismeretlen az angol sajtótörténetben, a szigetországban nem sokkal korábban már létezett egy hasonló című, *Publick Occurrences Truly Stated* névre hallgató lap 1688. február 21. és szeptember 28. között.

levélváltásai által. Utóbbi kategória elterjedt gyakorlatnak számított a főbb tisztviselők, a kereskedők, a nagyvilág eseményei iránt érdeklődő személyek között. E során nemcsak a lokális jellegű információk cseréjére kerülhetett sor, hanem a külföldről érkezőkére is, mivel számos személy óceánon átnyúló kapcsolatrendszerrel rendelkezett. Akik számára az ily módon beszerezhető hírek nem bizonyultak elégségesnek, azok a századfordulótól anyagi térítés ellenében igénybe vehették a postamesteri pozíciót betöltő Duncan Campbell, majd fia, a *The Boston News-Letter* későbbi alapítója és szerkesztője, John Campbell szolgáltatásait.¹⁹ Ők ketten a bostoni lap születését megelőzően már az orgánum előzményének tekinthető tudósítóhálózatot üzemeltettek.²⁰ John Campbell tevékenysége e téren újságja létrejötte után megszűnt, míg a puritán lelkészek és a kereskedők, tisztviselők levelezése – ha megváltozott formában is – a periodikával párhuzamosan is tovább élt.²¹

Gazette-ek, „amelyek a legjobbak a külföldi értesülések terén”

A postamester információgyűjtési gyakorlata széles tárházát nyújtja a gyarmatokra eljutó hírek hozzáférési lehetőségeinek és nehézségeinek egyaránt. Módszere egyébként lapja létrejöttét követően sem sokban változott. Fő forrásait a külföldről érkező levelek, a kikötőbe befutó hajók kapitányai, személyzete által nyújtott beszámolók, valamint a birtokába kerülő angliai röpiratok és újságok jelentették.²² Ez utóbbi két csoport kópiáit tudósításai mellékleteként küldte tovább, vagy hivatkozott rájuk híradásai forrásaként. A hírleveleiben legtöbbször a kor meghatározó angol lapja, a *London Gazette* került említésre.²³

19 John Campbell apja 1702-ben bekövetkezett halála után töltötte be a tisztséget. Clark, 1994. 77–78. A fennmaradt hírlevelek zöme az 1699–1703 közötti évekből származik, de a vezető tisztviselők már korábban is élvezték a tájékoztatás e formáját, mint arról egy 1666-os keltezésű üzenet által is megbizonyosodhatunk. A hírlevelek kiadásait lásd: *Manuscript News-Letter*, 1873; *News Letters*, 1867; *Weeks-Bacon*, 1911. 34–52.

20 A híradások között számos európai esemény nyomaira lelhetünk, bár a fennmaradt üzenetek magyar vonatkozású említést nem tartalmaznak. Olvashatunk viszont portugál, spanyol, lengyel, itáliai vagy németalföldi híreket, amelyek mellett feltűnően sok tudósítás foglalkozik a franciaországi kamizárd felkeléssel kapcsolatos eseményekkel is. *News Letters*, 1867.

21 A puritán klérus jelentős része úgy tekintett a lapra, mint amely erősíti eddigi pozíciójukat a hírek terjesztésében, mivel levelezéseik mellékleteként gyakran csatolták annak egyes példányait. McIntyre, 1998. Ezalól nevezetes kivételt jelentett Cotton Mather, aki a későbbiek során is erős ellenérzéseket táplált az újságok iránt. Mather antipátiáját minden bizonnyal az is motiválta, hogy az információk terjesztésében eddig élvezett kivételes helyzetét látta veszélyeztetve a lapok létrejöttével. Sloan, 1993.

22 Campbell a későbbiek során a *The Boston News-Letter* egyik számában lapja főbb forrásait bemutatta. Leírása szerint különféle angliai nyomtatványokra, kézírásos levelekre, az utazóktól, hajósoktól származó szóbeli értesülésekre, valamint a kormányzó és hivatala által számára összegyűjtött információkra támaszkodott elsősorban. *The Boston News-Letter*, 1705. április 9. Nr. 51.

23 *News Letters*, 1867. 497., 499. Bár több, korabeli újság nevében is szerepelt a „Gazette” kifejezés, a félreértések elkerülése végett amennyiben nem a *London Gazette*-ről volt szó, mindig megadták a lap pontos címét is, mint történt például az *Edinburgh Gazette* esetében. *News Letters*, 1867. 487. A kolóniákra a cenzúratörvény (*Licensing Act*) 1695-ös elévülését követően megjelenő, újonnan létrejött angliai újságok

A sajtóorgánum nem csupán a Campbell által üzemeltetett tájékoztatási hálózatban tűnt fel, hanem a magánlevelezők közti információcserének is gyakori szereplője volt.²⁴ Még az Új-Anglia egyik legnagyobb kiterjedésű kapcsolatrendszerével rendelkező, több neves teológust is tagjai közt tudó Mather família tagjai sem mellőzhették,²⁵ habár annak objektivitásáról nem mindenki volt jó véleményével.²⁶ A lap példányait mind az Angliában élők, mind a kolóniákról odalátogatók is előszeretettel küldték haza. 1683-ban az ideiglenesen Londonban tartózkodó gyarmati megbízott, John Richards Increase Matherhez címzett levelében a következőket olvashatjuk: „Küldjük a külföldi tudósítások terén leghitelesebb lap, a *Gazette* példányait, amelyeket a kormányzó majd készségesen a rendelkezésére fog bocsátani.”²⁷

Hasonló módon járt el Connecticut későbbi kormányzója – ekkoriban a kolónia tanácsának képviselője –, Fitz-John Winthrop is, aki James Fitch prédikátorhoz 1685-ben kelt levelében így fogalmazott: „Bátorkodtam még csatolt *Gazette*-eket küldeni is az Ön szórakoztatására, amelyek miután Ön áttanulmányozta őket, még számos személy számára elérhetőek lehetnek.”²⁸ A Winthroppal közeli érintkezésben álló személyek egyébként még egy évtizeddel később is hiányt szenvedhettek az angliai sajtótermékek terén. Ő ugyanis 1695-ben, londoni tartózkodása során sem feledkezett el az otthon maradtokról, akiknek *Gazette*-eket és más kiadványokat adott postára.²⁹ Mint látható, egyes magas rangú tisztviselők egyaránt voltak a hírek fogadói és továbbítói is. Annak ellenére, hogy a kolóniák főbb előjárói minden bizonnyal a legjobb összeköttetésekkel rendelkezők közé tartoztak, alkalmanként még ők is keveselltek a birtokukba kerülő külföldi információk mértékét.³⁰

is eljuttattak, bár ezekre nézve csak rendkívül kevés utalással rendelkezünk. Egy 1699-ben íródott levélből tudható, hogy a *Flying Post* című lap már ismert volt a tengerentúlon. O’Callaghan, 1854. 592.

24 McIntyre, 1998. 607.

25 Cressy, 1987. 213–269. A klérus tagjai között fennálló levelezéssel kapcsolatban lásd: Brown, 1982; McIntyre, 1998. A Mather család kapcsolataira lásd: Bremer, 1984. A Cotton Mather szerteágazó levelezését bemutató Kenneth Silverman egy helyen megemlíti, hogy a teológus magyar, holland és francia lelkészekkel is kapcsolatban állt, ám ennél bővebben e témakört nem fejtette ki, és jegyzetapparátussal sem látta el állítását. Silverman, 1969. 174.

26 *Mather Papers*, 1868. 222.

27 *Mather Papers*, 1868. 500–502.

28 *Winthrop Papers*, vol. III. 1882. 300. Egy levelében Fitz-John testvére, Wait is megemlíti, hogy amennyiben lehetőségében áll *Gazette*-eket beszerezni, elküldi azokat neki. Uo. 456.

29 Hoadly, 1932. 108. William Fitzhugh (1651–1701) virginiai telepes 1698-ban a londoni Roger Jones számára írt levelében arra kérte ismerősét, hogy 20–30 shilling értékben vásároljon számára nyomtatott híryanagyokat. Fitzhugh, 1898. 62. William Penn, Pennsylvania tartomány alapítója 1702-ben, londoni útja során a philadelphiai James Logannek írott levelében megemlíti, hogy újságokat, pamfleteket és más műveket ad postára, amelyekből tisztán kivehetőek lesznek számára az angliai és a külföldi történések, így levelében ezekről már nem is írna bővebben. Armstrong, 1870. 168. Edward Randolph számára – aki a massachusettsi alapító oklevél 1684-es visszavonása után létrehozott Új-Angliai Domínium (*Dominion of New England*) egyik vezető személyisége volt – Londonból William Blaithwait hadügyminiszter (*Secretary at War*) küldött *Gazette*-eket. Hutchinson, 1769. 560.

30 1686 augusztusában, a connecticuti Robert Treat kormányzó arról számolt be a New York tartományt irányító Thomas Dongannek, hogy „már régóta kevés hírünk van Európából”. Trumbull, 1859. 366. A kormányzókon kívül az egyes tartományi szervek, testületek is hasonlóképpen igyekeztek egymást tájékoztatni a külföldi eseményekkel kapcsolatban. 1690 májusában például a connecticuti tanács mondott köszönetet a massachusettsinek a hozzájuk küldött külföldi hírekért. *Wyllys Papers*, 1924. 321.

A külhoni értesülések hozzáférhetőségének lehetőségeit és korlátait az elsősorban bíróként, de kereskedőként és teológusként is ismert Samuel Sewall jegyzetei világíthatják meg a legátfogóbban számunkra. Személyére már csak azért is érdemes kitérnünk, mert naplója a korszak egyik legtöbbet idézett forrásaként – magyar vonatkozások tekintetében is – számos folyamat feltérképezését teszi lehetővé. A meglehetősen kiterjedt kapcsolatrendszerrel bíró Sewall információit hasonló utakon szerezte be,³¹ mint azt Campbell esetében láthattuk. Egyaránt támaszkodott szerteágazó levelezőhálózatára, a kikötőbe befutó hajók legénységének szóbeli közléseire, valamint a változatos forrásokból a birtokába kerülő nyomtatványokra, melyek között legtöbbször a *Gazette*³² tűnik fel. A lap számára sem volt sokkal könnyebben elérhető, mint az kortársai esetében tapasztalható. Legtöbbször közvetlenül a kikötőbe befutó hajókról,³³ valamint levelezők³⁴ vagy személyes találkozók³⁵ által sikerült szert tennie egy-egy példányra. Legyen az egy közvetlenül Londonból érkező utazó, vagy akár Massachusetts kormányzója – utóbbtól a *Gazette* azon darabjára tett szert, amely a nagyharsányi csata leírását tartalmazta³⁶ –, Sewall minden lehetőséget megragadott, hogy a kiadványhoz hozzájuthasson. Az újságok és hírek számára viszont – mint az a korábbi esetek alapján sejthető – nem a bostoni bíró személye jelentette tengeren túli útjuk végállomását. Sok más társához hasonlóan ugyanis ő is továbbküldte a birtokába jutó példányokat, vagy adta hírül azok tartalmát.³⁷

A kolóniákon az angol lapok tehát fontos, ám beszerezhetőségük tekintetében meglehetősen rendszertelen információforrásnak számítottak.³⁸ Emiatt gyakran akár a szóbeli értesülések, akár a hírlevelek gyorsabb tájékoztatást nyújthattak, mint nyomtatott versenytársaik. Példának okáért Sewall az 1685-ös esztendő angolai eseményeiről – II. Károly halálhíréről, Jakab megkoronázásáról és az azokat kísérő történetekről – is elsősorban verbális úton szerzett tudomást.³⁹ Ez utóbbi forrástípus viszont – az egyébként korántsem tévedhetetlen sajtótermékekhez képest –

31 Sewall információs hálózatára nézve lásd: Brown, 1989. 16–41.

32 Ez a kifejezés 1685-ben tűnt fel első alkalommal jegyzeteiben, amelyet nem gyűjtőfogalomként, hanem egy konkrét termék megnevezéseként használt, s azzal a *London Gazette*-re utalt. Ha más, hasonló névvel rendelkező lap került említésre, azt rendszerint jelezte feljegyzéseiben, mint az *Amsterdam Gazette* esetében is tette. Sewall, 1878. 226.

33 Így például XI. Ince (1676–1689) halálhírét is közvetlenül egy hajóról beszerzett *Gazette*-ből tudta meg. Sewall, 1878. 274.

34 Például Sewall, 1886. 120., 204.

35 Sewall, 1878. 157., 186., 200.; Sewall, 1886. 38. Arra nézve is akad példa, hogy nem Bostonban, hanem egy vidéki útja során vásárolt egyet a kiadvány kópiáiból. Sewall, 1879. 265.

36 Sewall, 1878. 193.

37 Sewall, 1878. 193., 267.; Sewall, 1886. 42.

38 Bár lapja elindítását követően Campbell angolai újságok árusításával is foglalkozott, azokat nem lehetett folyamatosan beszerezni. A *The Boston News-Letter* hirdetéseiből megtudhatjuk, hogy a *Monthly Mercury*, a *London Gazette*, a *Flying Post*, a *Post Man*, a *Post Boy* és az *Observer* számai is elérhetőek voltak postahivatalában. *The Boston News-Letter*, 1705. július 30. Nr. 67., 1705. november 26. Nr. 84., 1706. június 10. Nr. 112.

39 Egy Newcastle-ből érkező hajó hozta meg II. Károly halálhírét, valamint II. Jakab proklamációit. Sewall, 1878. 69. Az ezt követő történetek viszont már csak szóbeli úton értek el Sewallhoz. Jakab koronázásáról egy hajó személyzete által értesült, amit követően néhány nappal később egy Angliából jött utazó bővebben is felvilágosította az eseményekről. Sewall, 1878. 84–85. Hasonlóképpen történt ez a még ugyanebben

talán még jobban magában hordozta a pontatlan értesülések lehetőségét. Mi sem illusztrálhatná ezt látványosabban, mint a francia király, XIV. Lajos újból és újból felröppenő halálhíre, valamint az azt kísérő találgatások, amelyek 1686-tól 1714-ig bezárólag fél tucat alkalommal bukkantak fel a bostoni bíró naplójában.⁴⁰ Hasonló jelenséget figyelhetünk meg az 1700-ban elhunyt spanyol uralkodó, II. Károly esetében is, akiről már két évvel korábban egy angliai hajóskapitány azt állította, hogy „valószínűleg halott”.⁴¹

„Az események fonala”

A friss információk beszerzésének terén a legnagyobb kétsedelemért értelemszerűen a földrajzi távolság tehető felelőssé. A kapcsolattartást csak tovább nehezítette a téli időszak, amikor szinte alig-alig érkezett hajó Boston kikötőjébe, mivel a közlekedésre alkalmas vízi útvonalak a Karib-térség területére tolódtak el.⁴² Emiatt annak a furcsa jelenségnek lehetünk tanúi, hogy míg telente a gyarmatok szinte teljesen el voltak vágva a külvilágtól,⁴³ az első hajó befutásával viszont akár három hónap híryanaga is hozzáférhetővé válhatott egyszerre.⁴⁴ Ezen a ciklikus, esetenként hosszú időn át fennálló információhiányon viccelődött 1700 decemberében Nathaniel Salstonall barátjával, amikor az 1694-ben elhunyt II. Mária (1662–1694) királynővel kapcsolatosan a következőket írta levelében: „*Foster kapitány hajója nemrég érkezett Angliából, és azt mondják, meghozta a hírt, hogy Mária királynő kétséget kizáróan távozott az élők sorából.*”⁴⁵

Az értesülések terjedésének volt egy másik sajátossága is, amely közelebb áll a „visszhang” kifejezés fizikai értelemben vett értelmezéséhez, mint az a sajtótörténeti munkákban a legtöbb esetben használatos. Egyes tudósítások ugyanis több kikötőn keresztül, eltérő időpontokban befutó hajók által is eljuthattak a gyarmatok lakosaihoz, ami olykor ugyanazon információk több hullámban történő beérkezéséhez vezethetett. 1705-ben a philadelphiai James Logan – a város későbbi polgármestere – arra panaszkodott levelében, hogy már harmadik hónapja nincsenek hí-

az évben kitört, Monmouth-féle felkelés esetében is, amikor a herceg kivégzéséről két különböző, a szigetországból érkező személy által informálódott. Sewall, 1878. 93., 97.

40 Sewall, 1878. 116., 224., 401., 403., 444.; Sewall, 1879. 88–89. 1705-ben Londonból William Penn szintén a francia uralkodó halálát adta hírül a philadelphiai James Logannek. Armstrong, 1872. 16.

41 Sewall, 1878. 479.; *Winthrop papers*, vol. III. 1882. 544. II. Jakab angol királynak is halálhírét keltették egyébként 1688 telén, Orániai Vilmos partraszállását követően. Sewall, 1878. 241.

42 1705-ben széles rétegek számára elérhető, állandó postaszolgálatot létesítettek Nyugat-India és Anglia között, amelynek menetidejét először 150, majd 100 napban határozták meg. *The Boston News-Letter*, 1705. október 22. Nr. 79., 1706. június 3. Nr. 111.

43 Wait Winthrop 1684 januárjában arról panaszkodott testvérének, hogy már „hosszú ideje nincsenek híreink Angliából, de naponta számos hajót várnak”. *Winthrop papers*, vol. III. 1882. 459. 1666 telén pedig csak egy hajó futott be Angliából Bostonba, ám az sem Londonból, hanem a szigetország nyugati partjáról érkezett, ami miatt a fővárosból nem hozott híreket. *Manuscript News-Letters*, 1873. 420.

44 *News Letters*, 1867. 489–491. Campbell például 1703. május 3-án kelt levelében 1702. október 10-től 1703. január 28-ig bezáróan keltezett londoni híreket adott tovább.

45 Cressy, 1987. 262.

reik Európából, miközben „már másodszor vagy harmadszor szórakoztatnak minket Marlborough nagy győzelmével”.⁴⁶ A különböző útvonalakon, változó időpontokban és gyakran eltérő tartalommal beérkező tájékoztatások a leglátványosabban 1688–1689 telén, a „dicsőséges forradalom” időszakában okoztak zavart a gyarmatokon. Az egyes tartományok vezetőségének eltérő reakcióiban jelentős szerepet játszott a hozzájuk eljutó információk tartalma és időpontja is.⁴⁷

A távolság és a tengeri összeköttetés időszakos megnehezülése által kifejtett hatás leglátványosabban a *The Boston News-Letter* szerkezetén mutatható be. Mivel a lapban megjelentek túlnyomó részét az európai politikával kapcsolatos beszámolók teszik ki, így természetesnek vehető, hogy azok csak meglehetősen nagy késéssel jelenhettek meg a tengerentúlon. G. Etényi Nóra kimutatása alapján általában három hónapnak kellett eltelnie egy esemény megtörténte és annak megjelenése között, ami a téli időszak alatt sokkalta hosszabb is lehetett.⁴⁸ Egy másik vizsgálat során a kiadvány első 34 számának elemzése eredményeképp David Cressy átlagosan 22 hétben határozta meg ezt az időtartamot.⁴⁹ Ha az iménti adatokat összevetjük a korszak hajózási adataival, egy furcsa jelenségnek lehetünk tanúi. Ian K. Steele történész az újság közlései alapján számította ki az 1711–1739 közti időszakra vonatkozóan a London és Boston között közlekedő hajók átlagos menetidejét,⁵⁰ amiből kitűnik, hogy a legrövidebb regisztrált út négy, míg a leghosszabb 13 hetet vett igénybe. A vizsgált 28 év átlaga 7,5 hét, tehát valamivel kevesebb, mint két hónap volt.⁵¹ Steele megállapítását támasztják alá Sewall feljegyzései is, az általa beszerzett *Gazette*-ek többsége ugyanis ritkán volt idősebb két hónapnál,⁵² és még télen is legfeljebb 2,5 hónapot kellett várni a legfrissebb szám kézhez vételére.⁵³

Mindezek ellenére az újság hasábjain egy másfajta jelenséget tapasztalhatunk, mint amire az imént közölt adatokból következtethetnénk. Vajon mi okozhat

46 Armstrong, 1872. 88.

47 Steele, 1985.

48 Etényi, 2006. 68. A téli időjárás komoly gondokat okozhatott, időnként a bostoni kikötő is könnyen eljégesedhetett, mint arról Sewall is többször megemlékezik. Sewall, 1878. 121. 1667 telén John Hull azt írta a naplójába, hogy már majdnem kifogytak a reményből, hogy abban az évben még látnak bármilyen hajót is érkezni Londonból. Hull, 1857. 158. A tél azonban nemcsak a tengeri közlekedés útjába gördíthetett nehézségeket, hanem a szárazföldiébe is. Fitz-John Winthrop 1685 telén New Londonban arról panaszkodott, hogy a zord időjárás miatt nagy nehézségekbe ütközik a bostoni barátaival történő kapcsolattartás. *Winthrop papers*, vol. III. 1882. 299–300. Máskor viszont – mint 1704 őszén – a tengeri embargót tették felelőssé azért, mert már hónapok óta nincs tudomásuk az európai eseményekről. Armstrong, 1870. 347.

49 Cressy, 1987. 262. Egy, az 1790-es évre vonatkozó vizsgálat szerint is átlagosan 90 napnak kellett eltelnie egy bécsi esemény megtörténte és annak philadelphiai megjelenése között, míg ugyanez az időtartam London esetében 67,5 nap volt. Pred, 1971. 504. Mindezek mellett olykor találkozhatunk olyan hírral is, amely még a hajózási idők figyelembevétele mellett is rendkívül frissnek számított. Az 1705. július 23-i számban például már közzétettek egy június 12-i keltezésű lisszaboni tudósítást is. *The Boston News-Letter*, 1705. július 23. Nr. 66.

50 Steele, 1985. 349.

51 Többek között a Sewall naplójában olvasható hajózási hírek is ezt támasztják alá, mivel a legtöbb esetben nála is 6-8 hetes időintervallumokkal találkozhatunk. Sewall, 1878. 93., 130., 356., 479.; Sewall, 1879. 3., 98.

52 Sewall, 1878. 70., 105., 154., 156–157., 166., 186., 193.

53 Sewall, 1878. 166., 200.

ta azt, hogy a lap 1706. február 4-i száma egy előző évi, július 20-án Bécsben keltezett, csaknem hét hónapos hírt osztott meg olvasóival?⁵⁴ Esetleg egyes értesülések már korábban megérkezettek, csak nem közölték volna őket azonnal? A jelenség hátterében több ok is állt, Campbellnek ugyanis az átlagosan szükséges hajózási időn kívül más összetevőkkel is számolnia kellett. Nem pusztán a tél keménysége és a főbb útvonalak hajózhatósága nem volt előre megjósolható, de a lapja által is gyakran említett kalóztevékenység, tengeri embargók és a franciákkal időközben beállt hadiállapot változékony hatásait sem lehetett kihagyni a tervezésből.⁵⁵

Az információforrások folytonossága tehát távolról sem volt biztosított, és feltehető a kérdés, vajon mit tehet ilyen esetekben egy felelős kiadó, akinek elsődleges érdeke az, hogy baj esetén olvasói ne maradjanak tudósítások nélkül. Az egyetlen észszerű döntés, amit Campbell hozhatott, hogy már előre készül, tartalékol arra az esetre, ha sokáig nem kapna kézhez friss anyagokat,⁵⁶ és valamelyest késve jelenteti csak meg híreit, elvesztve ezzel azt a lehetőséget, hogy sok történésről az első között számoljon be. Nem tett tehát közzé minden, hozzá beérkező híradást azonnal, hanem – mint azt egy helyen megemlíti – ő az „események fonalát” (*thread of occurrences*) kívánta olvasói számára megjeleníteni.⁵⁷ Ezt a gyakorlatát csak kivételes alkalmakkor szakította meg, akkor, ha valami olyanról szerzett tudomást, amellyel kapcsolatban szükségesnek érezte, hogy első kézből tájékoztassa közönségét, mivel az adott információ, ha másképp nem, verbális úton bizonyosan gyorsan elterjedt volna.

Mindebből az következik, hogy a *The Boston News-Letter* hírközlési gyakorlatát tekintve sok alkalommal nem felelt meg azon követelményeknek, amelyek egy újsággal szemben támaszthatóak. Hogy az elmondottakat példákkal is alátámasztjuk, két, magyar vonatkozású történet, I. Lipót és I. József halálhírének megjelenési körülményeit mutatjuk be. I. Lipót 1705. május 5-én hunyt el, amit Campbell kiadványa három hónappal később, július 30-i számában adott közre, miközben a lap bécsi forrása még csak február 11-i keltezéssel ellátott híreket osztott meg közönségével.⁵⁸ Hasonló jelenség ismétlődött meg I. József esetében is, aki 1711. április 17-én távozott az élők sorából. Ennek hírével két hónap múltán a lap június 25-i példányában találkozhatunk,⁵⁹ miközben az újság kettővel későbbi száma még csak egy előző év november 12-én keltezett bécsi híradást tett közzé.⁶⁰

54 A hét hónapos késés nem volt ritka jelenség, amitől alkalmanként még nagyobb időintervallumok is előfordultak. 1708-ban például a június 28-i szám egy előző évi, október 5-i keltezésű hírt tett közzé.

55 Nem minden hír származott ugyanis a Bostonba befutó hajóktól, sok New Yorkon vagy Philadelphian keresztül érkezett Campbell postahivatalába.

56 Campbell 1721 során már azt helyezte kilátásba, hogy ha a téli időszak alatt nem tud legalább kéthetente kiadni egy számot, akkor vállalkozását tavaszig szünetelteti. *The Boston News-Letter*, 1721. január 11. Nr. 821.; Cook, 1912. 9.

57 *The Boston News-Letter*, 1711. április 30. Nr. 367.; Clark, 1994. 97.

58 Forrásként egy június 27-én Új-Fundlandról keltezett híradást jelöltek meg, amely egy 33 napnyi út után Lisszabonból befutó hajóra hivatkozott. A hír tehát már május végén ismert lehetett a portugál városban. *The Boston News-Letter*, 1705. július 23. Nr. 66.

59 *The Boston News-Letter*, 1711. június 25. Nr. 375.

60 *The Boston News-Letter*, 1711. július 9. Nr. 377.

„Feltételezem, hallani fog róla...”

Campbell szolgáltatása viszonylagos információbőséget és folytonosságot jelentett a tájékoztatás terén a hetilapját megelőző időszakhoz képest. Mint G. Etényi Nóra is megjegyezte, mindez érdemi előzmények nélkül nem kerülhetett volna egy, az európai és legfőképp magyar események terén kevésbé tájékozott olvasóközönség elé. Vajon a korabeli levelezésekben, naplókban, új-angliai nyomtatványokban nyomára lelhetünk-e a török elleni háborúkról szóló értesüléseknek?

Időrendben haladva a kézírásos hírelemek tartalmának bemutatásával kezdenénk ismertetésünket. Mint említettük, az egyik legszerteágazóbb, óceánon átnyúló kapcsolatrendszer a Mather család és a puritán klérus tagjai működtették a század végén. Joggal feltételezhető, hogy európai levelezőpartnereik nem feledkeztek el az egész kontinenst lázban tartó események megosztásáról. Bár török és magyar vonatkozású hírek már korábban is felbukkantak a Mather és más famíliák üzenetváltásaiban is,⁶¹ számottevő változást Thököly Imre fellépése és Bécs ostroma hozott e téren.⁶² Nemcsak a császárváros elleni hadművelet, hanem az azt megelőző diplomáciai kötéltűzés sem maradt ismeretlen az óceán túlsópartján. Bár 1682 nyarán Londonból John Richards még arról tudósította Increase Mathert, hogy I. Lipót a franciák ellen gyűjti seregeit, miközben a Portával a béke meghosszabbításán fáradozik,⁶³ hamarosan gyökeres fordulatot vett a történelem kereke. Valamivel később a felső-magyarországi hadjárat, illetve Thököly kinevezése kapcsán Nathaniel Mather már a következő sorokat vetette papírra: *„Feltételezem, hallani fog róla, hogy Thököly egyezséget kötött a törökkel, a védelmébe szegődött és Magyarország királya lett, valamint azokról az előnyös, rendkívül kedvező feltételekről, amelyek eredményeképp a császár által oly sokáig gyötört királyságban újra viszonylagos nyugalom várható. Apafi Mihály erdélyi fejedelem közzétett egy figyelemre méltó deklarációt a magyarok igazolására.”*⁶⁴ *Ő komoly, istenfélő ember hírében áll, kiáltványa pedig napjainkban egyedülálló a fejedelmek között.”*⁶⁵

A két nagyhatalom közti konfliktus és a magyar hadszíntér történései nem csupán a kontinensek között áramló üzenetekben érhetőek tetten, hanem a gyarmatok területén belüli, helyi levélváltásokban is. 1683 februárjában Wait Winthrop testvéréhez, Fitz-Johnhoz küldött tudósításában nem felejt el megemlíteni a magyarországi „elégedetlenek” tízezer főt kitevő seregét, amely a török segítségével az ország nagy részét elfoglalta. Véleménye szerint a fennálló kritikus helyzetben mindez kiközlentheti a császárt megszokott helyzetéből. Mivel a Porta és a magyar felkelők megindulásán kívül a francia király támadása is küszöbön áll, a következő

61 Kaptak még tudósításokat többek között az 1661-es erdélyi török invázióról és Érsekújvár elvesztéséről is. *Mather Papers*, 1868. 174., 211. A Winthrop család levelezésében pedig I. Rákóczi György 1644-es hadjáratáról és a szentgotthárdi csatáról szóló híradás is olvasható. *Winthrop Papers*, vol. I. 1865. 310.; *Winthrop Papers*, vol. II. 1881. 155.

62 A Habsburg-kormányzatnak a magyarországi protestánsok elleni intézkedéseit a Dublinban tartózkodó Nathaniel Mather is említette 1677-ben Increase Mathernek írott levelében. *Mather Papers*, 1868. 14.

63 *Mather Papers*, 1868. 495.

64 Apafi, 1681.

65 *Mather Papers*, 1868. 42–43.

nyár minden bizonnyal jelentős változásokat hoz majd az európai viszonyok terén – vélte. A címzett, Fitz-John a leírtakról nyomtatványok által is szívesen tájékozódott volna bővebben, ám testvérének ezen óhaját már nem állt módjában teljesíteni: „*Nem tudom megszerezni, hogy elküldjem Önnek*” – írta.⁶⁶

Wait megérzését igazolta a történelem: az 1683-as esztendő, valamint Bécs ostroma valóban jelentősen felkavarta az európai politika látszólagos állóvizét. Az eseményekről a kontinens olvasóin kívül többek között Increase Mather is izgatottan várta a legfrissebb tudósításokat Bostonban. A számára küldött leírások nem voltak mentesek a téves híradásoktól sem. A város elestéről, földig rombolásáról és lakosságának lemészárlásáról szóló beszámolóját helyesbítő Nathaniel Mather leveleihez hasonlóan⁶⁷ az Amszterdamban élő Abraham Kick sem volt mindig sokkal pontosabban értesült. Őáltala jutott el az Újvilágba az a hír, hogy a császár poggyásza hátrahagyásával Linz városába menekült az ostrom elől, amivel párhuzamosan Thököly, a „Protestant Earle” 60 ezer fős, törökkel kiegészített seregével Lengyelország felé tart. Kick lényegesnek tartotta megemlíteni, hogy a bécsi lakosok nagy haragra gerjedtek a jezsuiták ellen, akik véleményük szerint az uralkodóra gyakorolt befolyásuk által felelőssé tehetőek a magyarországi protestánsok üldözéséért.⁶⁸ Mather nem melleleg Kara Musztafa kudarcát és visszavonulását követően a támadók által okozott pusztítás mértékéről is hosszas – bár kétes értékű – leírást kapott kézhez.⁶⁹

A város falainál lezajlott történések leírása nemcsak a teológus tagjairól ismert família levelezésében, hanem a tartományi előjáróknak küldött híradások között is feltűnt. John Cotton 1683-ban, Plymouth kormányzójához, Thomas Hinckelyhez címzett üzenetében elsősorban nem hírekkel, hanem az elmúlt esztendő történéseinek összefoglalásával találkozhatunk. Cotton beszámolóját az angliai disszterek elleni kormányzati lépések bemutatásával indítja, akikkel kapcsolatos rokonszenvét nem rejtí véka alá, majd – erős kohéziót sejtetve – a magyarországi helyzet jellemzésére tér át. Elismerően nyilatkozik Thökölyről, méltatja előző évi hadi sikereit, az általa vezetett mozgalmat pedig az „utóbbi idők legjelentősebb forradalmaként” említi. Beszámol többek között a Portának fizetendő 40 ezer talléros adóról és a törökkel kötött „megállapodás” főbb, általa „tisztességes cikkelyeként” (*honorable articles*) jellemzett pontjairól is. A vallási helyzetre kitérve, állítása szerint a jezsuitákat nem csupán a Magyar Királyság területéről, hanem a török hódoltságából is kiűzték. Az elnyomott protestáns felekezetek visszakapták iskoláikat, és immár újra szabadon gyakorolhatják hitüket.⁷⁰

A következő, jelentős hírértékkel rendelkező eseménynek Buda 1684-es ostroma bizonyult. A város – melynek 1541-es elvesztésének történetét 1676-ban az

66 *Winthrop Papers*, vol. III., 1882. 434–435.

67 *Mather Papers*, 1868. 48., 51.

68 *Mather Papers*, 1868. 598–599.

69 *Mather Papers*, 1868. 637.

70 *Hinckley Papers*, 1861. 103–104. Egy vitatott szerzőségű, Increase vagy Cotton Mathernek tulajdonított, ám valószínűleg Edward Randolph által hamisított, 1683-as keltezésű, magyar vonatkozású levélre nézve lásd: Doble, 1886. 148.

ipswichi William Hubbard beleszötte prédikációjába is⁷¹ – esetleges bevétele többek szerint is jelentős előrelépés lehetett volna. Samuel Cradock nonkonformista lelkész Increase Matherhez írott levelében úgy vélte, amennyiben sikerül a töröktől a települést visszafoglalni, Magyarország nagy részét is hamarosan felszabadíthatják a keresztény seregek.⁷² A hadműveletek a tengerentúlon Fitz-John Winthrop érdeklődését is felkeltették. Számára testvére, Wait 1685 januárjában egy Angliából érkező hajó személyzete által szolgáltatott információkra hivatkozva a következőket vetette papírra: „Buda városát Magyarországon, amelyről a *Gazette*-ek tavaly nyáron azt írták, hogy 24 óráig sem tarthat ki, a törökök felmentették, és a császár seregének legnagyobb részét megsemmisítették.”⁷³ A legfrissebb fejlemények iránt többen érdeklődhettek még az Újvilágban, ezt bizonyítja az is, hogy Fitz-John szinte szó szerinti ismételtes formájában továbbküldte előbbi értesülését James Fitch prédikátor számára.⁷⁴

Wait Winthrop írásában újra a *Gazette*-ek említésére figyelhetünk fel. Ez azért is lényeges, mert bár 1685-öt követően a különböző levelezésekben jelentős csökkenést mutat a magyar vonatkozású hírek mennyisége,⁷⁵ annál több fogódzót nyújt számunkra a korábban már említett Samuel Sewall naplója, aki – sok kortársához hasonlóan – elsősorban a londoni újság segítségével informálódott a főbb eseményekről.⁷⁶ A napló számunkra fontos része hozzávetőlegesen ott kezdődik, ahol az általunk bemutatott hírlevelek ismertetését félbeszakítottuk: az 1685-ös esztendőben. Ekkor a szerző első alkalommal jegyezte fel a török elleni harcokról tudomására jutottakat. A bostoni bíró a *Gazette* jóvoltából értesült Esztergom ostromáról, Érsekújvár bevételéről, valamint a törököknek a császári csapatoktól elszenvedett vereségéről [táti csata – V. D.].⁷⁷ A következő esemény, amelyet eléggé fontosnak tartott arra, hogy megörökítsen, Buda visszafoglalása volt. A diadal híré a spanyolországi Bilbao városából érkező hajó hozta meg számára,⁷⁸ nem sokkal később viszont hosszas leírás formájában már olvashatott is róla a *Gazette* szeptember 6-i számában.⁷⁹

71 Hubbard, 1676. 57–58.

72 Mather Papers, 1868. 642–643.

73 Winthrop Papers, vol. III. 1882. 451.

74 Winthrop Papers, vol. III. 1882. 300.

75 Egy, a Winthrop család levelezésében található, 1689-ben íródott üzenet szerint Bécs és Isztambul között hamarosan megtörténhet a békekötés, amelyet követően Ausztria és Spanyolország közös erővel Franciaországra támad majd. Winthrop Papers, vol. II. 1881. 437.

76 Sewall és ismerősi köre rendelkezhetett egy másik forrással is, amely segíthetett nekik a magyarországi viszonyok megismerésében. A korábban somorjai lelkészként szolgáló Zádori István 1680 táján érkezett Angliába, ahonnan nem sokkal később továbbindulva, 1682-ben Bostonban, három évvel később pedig Jamaicában bukkan fel újra. Sewall 1682-ben személyesen is találkozott Zádorival. Sewall, 1878. 97.; Sewall, 1879. 18.; Gömöri-Szathmáry, 1980.; Gömöri, 1985. 46.

77 Sewall, 1878. 105.; London Gazette, 1685. augusztus 24. Nr. 2062.

78 Sewall, 1878. 156.

79 Buda visszafoglalása szeptember 2-án fejeződött be, amiről a lap azért írtatott a szeptember 6-i számában, mert ekkor Angliában és a kolóniákon is még egyaránt a julián naptárt használták, amely csaknem két hét késésben volt a gregorián időszámításhoz képest. Feltételezhető egyébként, hogy Joseph Dudley – aki 1686-ban az Új-Angliai Tanács elnöki posztját (*President of the Council of New England*) töltötte be – is kaphatott értesítéseket a magyar hadszíntérről. Az 1690-es években kiadott levelezésük alapján ugyanis a Buda ostromában is önkéntesként részt vevő John Cutts szoros kapcsolatot tartott fenn vele. Cutts, 1886.

Az újság ez alkalommal gyorsaságban nem, csak leírásainak bőségével tudott versenyre kelni a verbális formában terjedő hírekkel. A következő esztendőben ellenben már újra a *Gazette* volt az, ami által Sewall elsőként kapott hírt a nagyhar-sányi csatáról,⁸⁰ ám a lap látszólagos előnye nem tartott sokáig. 1688-ban a Székes-fehérvár elfoglalásáról és Nándorfehérvár ostromáról szóló beszámoló egy hírlevél útján jutott el hozzá.⁸¹ A bemutatott történeteket követően a török elleni háborúkkal kapcsolatos bejegyzések az 1690-es években szinte teljesen eltűnnek a naplóból, olyannyira, hogy még az azokat lezáró karlócai béke is csak később, 1704-ben került említésre.⁸²

Bár a korszakkal kapcsolatos kiadott forrásokat vizsgálva úgy tűnhet, hogy az idő múltával, Magyarország jelentős részének visszahódítását követően csökkent valamelyest a kíváncsiság mértéke, ez a jelenség valószínűleg nem volt általános az angol ajkú olvasóközönség körében. A nagy hírközpontoktól – a gyarmatokhoz némileg hasonlóan – szintén távol eső Skóciában, Edinburgh városában Seafield earlje, James Ogilvie még 1694-ben is türelmetlenül várta a török ellen folytatott hadakozással kapcsolatos jelentéseket.⁸³ A fejlemények iránti érdeklődés folytonosságát többek között azok az angliai híradások is alátámasztják, amelyek a tengerentúlon láttak ismételten napvilágot e témában.

„A török mint egy hatalmas, ronda állat a vég küszöbén erősen harap és rúgkapál”⁸⁴

1698. május 13-i keltezéssel jelent meg Bostonban az angliai *Monthly Mercury* című periodika reprint tudósítása „*Turkish Fast*” címmel, amely a zentai csata utóéletével, a vesztés törökök bűnbánó, a keresztények és zsidók elleni kegyetlenkedésekkel kísért gyászmenetéről tudósított.⁸⁵ A Szita László által közreadott fiktív, az Oszmán Birodalom elleni hadviselés kulcsfontosságú mozzanataival kapcsolatosan több alkalommal is megjelenő nyomtatvány széles nemzetközi karriert futott be. A szultán által elrendelt vezeklés története első alkalommal 1686-ban, Buda visszafoglalását követően tűnt fel olasz nyelven. Ezt 1697–1698 során a zentai diadal hatására négy német nyelvű kiadás követte, de még az 1716–1718 között zajló török háború is további öt német és egy olasz nyelvű változat létrejöttét segítette elő.⁸⁶

80 Sewall, 1878. 193. *London Gazette*, 1687. augusztus 22. A csatáról szóló beszámolóval találkozhatunk a Winthrop család levelezésében is. *Winthrop Papers*, vol. IV. 1889. 482.

81 Sewall, 1878. 227.

82 Sewall, 1879. 99. Sewall a török elleni harcokról 1695-ben tesz még említést a velenceiek földközi-tengeri győzelme kapcsán. Sewall, 1878. 413.

83 Grant, 1912. 151.

84 Sewall, 1698.

85 *Turkish Fast*, 1698.

86 A kiadványokról két alkalommal kéziratos orosz nyelvű fordítás is készült. Šamin–Watson, 2014. Képi ábrázolására nézve lásd: Etényi, 2003. 40.

A rölapot minden bizonnyal nem adhatták volna ki Bostonban anélkül, hogy a tengerentúl olvasóközönsége ne értesült volna már korábban az azt kiváltó eseményről. Erre – hozzáférhetőségük esetén – a kortárs angol lapok,⁸⁷ valamint egy helyi kiadvány útján is lehetőségük volt. Az angliai Ichabod Dawks kéziratoss formában, 1696-tól terjesztett hírleveleinek egyik példánya ugyanis nem csupán eljutott a kolóniákra, hanem nyomtatásba is került ott még az 1697-es esztendő végén. Az egyoldalas munka a törökkel lezajlott összecsapáson kívül II. Ágost lengyel királlyá koronázásáról és a hegyaljai felkelésről egyaránt tartalmaz információkat.⁸⁸ A bemutatott két kiadvánnyal kapcsolatban fontos megjegyezni, hogy külföldi sajtótermékek másolatban történő terjesztése nem számított szokatlan gyakorlatnak Új-Angliában. Akár a *London Gazette*, akár más, nagyobb érdeklődésre számot tartó nyomtatvány esetében is találkozhatunk ezzel az eljárással.⁸⁹

A bostoni kiadók döntése minden bizonnyal a zentai csatával kapcsolatosan sem nélkülözött minden alapot. A *Turkish Fast* címre hallgató rölap Sewall figyelmét is felkeltette, aki még édesapja számára is továbbküldte azt, többek között a következő megjegyzés kíséretében: „A török mint egy hatalmas, ronda állat a vég küszöbén erősen harap és rúgkapál. A keresztények és a zsidók is eleget szenvedtek már, remélem, hamarosan újra együtt uralkodnak majd.”⁹⁰ Vajon mi állhat e kijelentés háttérében? Az iszlám vallást követő népcsoportokat egymástól gyakran megkülönböztetni képtelen, kevés kivételtől eltekintve az Oszmán Birodalmat is csupán nyomtatványok, elsősorban a korban oly divatos „fogságirodalom”⁹¹ lapjairól ismerő Új-Angliában hogyan tekinthettek a távoli történetre? Talán már a közeljövő lehetőségeit latolgatva, a Rákóczi-szabadságharc kapcsán oly sok helyen emlegetett, „európai erőegyensúly” elvét szem előtt tartva mutattak volna ily magas fokú kíváncsiságot a kontinens eseményei iránt? Netán a fegyveres összecsapás hadászati jelentőségétől el nem vonatkoztatva, pusztán Savoyai Jenő diadalának óceánt átszelő, megállíthatatlan híre érdemelte volna ki a figyelmet a keresztény világ legnyugatibb végein is? Minden bizonnyal egyik összetevőt sem szabad kizárni a motiváció lehetséges okai közül, ám egy idáig nem részletezett tényező, a puritán eszkatológia még az említetteknel is nagyobb hatást gyakorolhatott a hír interpretációjára.

Az úgynevezett millenarizmus (*kiliazmus*), vagyis Krisztus második eljövetele, majd ezeréves királysága iránti várakozás a puritán teológia hangsúlyos elemét

87 Például: *The Post Boy*, 1697. Nr. 374–378.; *The Post-Man*, 1697. Nr. 375.; *London Gazette*, 1697. szeptember 23–27. Nr. 3326., szeptember 27–30. Nr. 3327.

88 *Three Holland Mails*, 1697; Ford–Emery, 1954. 59.

89 Reprint változatban jelent meg például 1685-ben a II. Károly angol király haláláról beszámoló *London Gazette* egy példánya, 1692-ben a franciák elleni tengeri győzelemről tudósító rölap, valamint 1694-ben a nápolyi földrengésről tudósító kiadvány is. Clark, 1994. 70.

90 Watters, 1985. 600.

91 Csak kevesen mondhatták el magukról Észak-Amerikában azt, hogy személyesen is érintkezésbe kerültek törökökkel vagy az iszlám vallás követőivel. Akiknek részük volt ebben, azok általában észak-afrikai kalózok fogságába esve ismerhették meg közelebbről a muszlim világot, mint történt az Seth Southell, Carolina későbbi kormányzója esetében is. A fogságbeszámolók kedvelt olvasmányának számítottak a 17. század során Angliában és a gyarmatokon egyaránt, a rabok sorsa számtalan prédikációnak is témáját képezte, többek között Cotton és Increase Mather esetében is. Kidd, 2003b.; Marr, 2006. 103.

képezte, kiváltképp a 17. század végén, amikor több neves új-angliai hittudóst is rendszeresen foglalkoztattak e kérdések. A változatos formákban megjelenő nézetek középpontjában Új-Jeruzsálem megalapítása, az ősi egyház helyreállítása, valamint egyes szerzőknél a zsidók megkeresztelkedése állt. A millennium eljövételét, valamint az apostoli egyház restaurációját Jeruzsálemben többen – köztük Increase Mather is – csak a katolikusok európai hatalmának megdöntését, illetve a Közel-Keleten az Oszmán Birodalom végső vereségét követően vélték lehetségesnek.⁹² A török kiűzése a kérdéses területről tehát kiindulópontját képezte a próféciák beteljesülésének. Több teológus az „utolsó idők” várható időpontját és az azzal oksági kapcsolatba hozott Antikrisztus, a Porta uralmának összeomlását a bibliai Jelenések könyvében alapuló számítások alapján a század végére várta.⁹³

A felfokozott várakozásban nem maradt közömbös Sewall és Increase Mather sem. Utóbbi 1690-es években íródott, de csak 1709-ben, Londonban megjelent munkájában is szerepeltek azon tanok, amelyek kis eltéréssel egyaránt az 1690-es évek második felére tették a millennium várható eljövételét. Mather, aki egyébként a törököt több munkájában is a keleti Antikrisztushoz hasonlította,⁹⁴ a következőket vetette papírra: „Nemcsak a dolgok jelenlegi állása, hanem a Jelenések könyvében leírtak is arra engednek következtetni, hogy az Oszmán Birodalom a végső összeomlás előtt áll.”⁹⁵ Hasonló álláspontot képviselt a salemi boszorkányperekben is szerepet játszó Nicholas Noyes is, aki 1698 májusában, a *Turkish Fast* című röplap kiadásának havában tartott prédikációjában arra hívta fel hallgatóságát figyelemre, hogy kövessék figyelemmel az európai eseményeket, amelyek arra utalnak, hogy a török uralma nem tarthat örökké, és a „végső idők” eljövételétől már nem sok választja el őket.⁹⁶

Samuel Sewall éppen a zentai csata évében megjelenő, *Phaenomena Quaedam Apocalyptica* című munkájával teológiai téren is – kortársai által vitatott – ismertségre tett szert. A szerző szakított azzal az általánosan elterjedt szemlélettel, amely Új-Jeruzsálem létrejöttét a Közel-Keleten képzelte el. Az ő elgondolása sze-

92 Cogley, 2003.

93 A logaritmus megalkotásáról is ismert John Napier (1550–1617) skót teológus, matematikus 1593-ban megjelent művében a világ végének eljövételét számításai alapján az 1697–1699 közötti időszakra tette. Gibson, 1999. 35. Thomas Goodwin (1600–1680) esetében az 1695-ös és az 1700-as esztendővel mint a millennium kezdetével egyaránt találkozhatunk. Gribben, 1999. 50–53. Hozzá hasonlóan John Archer (megh. 1642), az ötödik monarchia néven ismert vallási csoport híve is az 1700-as esztendőt jelölte meg. Gribben, 1999. 55. A gyulafehérvári főiskolán is tanító német teológus, Johann Heinrich Alsted (1588–1638) legkésőbbi időpontként 1694-et jelölte meg a millennium kezdeteként. Gribben, 1999. 56. Többen az Oszmán Birodalom végső összeomlását is erre az időszakra tették. Thomas Brightman szerint erre 1690-ben kerül majd sor, míg Henry Finch hozzá képest öt évvel későbbre, 1695-re jósolta mindezt. Gibson, 1999. 35., 133.

94 Cogley, 2003. 318.

95 Mather, I., 1709. 12. Mather már 1693-ban megjelent munkájában is az Oszmán Birodalmat ért közel-múltbeli csapásokat úgy értelmezte, hogy az már az összeomlás küszöbén áll. Marr, 2006. 103.; Mather, I., 1696. 29–30.

96 Noyes, 1698. 68.; Kidd, 2003a. 269.

rint mindennek már az Újvilágban, pontosabban Spanyol-Amerikában (Mexikó) szükséges megtörténnie.⁹⁷

A három bemutatott teológus tehát egyaránt küszöbönállónak gondolta a törökök végső vereségét, kivételt valamelyest sajátos nézeteivel csak Sewall jelentett közülük. Ez azonban nem jelenti azt, hogy számára teljesen más üzenetet hordozott volna a *Turkish Fast* című kiadvány. Ő ugyanis apjához írott levelében az Oszmán Birodalom hanyatlásán túl a keresztények és zsidók elleni kegyetlenkedéseket emelte ki, amit a próféciák beteljesülésének előjeleként értelmezett. Kortársaihoz képest álláspontja annyiban tért el, hogy ő sem a törökök felett aratandó totális győzelmet, sem az általuk uralt terület felszabadítását nem tekintette a millennium előfeltételének.⁹⁸

A puritán eszkatológián túl még egy további szempont, a magyarországi protestánsokkal szembeni kormányzati intézkedések, valamint a Thököly-felkeléssel kapcsolatosan kifejezett megnyilvánulások háttere érdemel rövidebb ismertetést. A hitük miatt üldözésben részesülő magyarok sorsa mind Angliában,⁹⁹ mind a Habsburg-kormányzat valláspolitikáját a távolból figyelemmel kísérő Amerikában is rokonszenvet keltett. Cotton Mather, aki 1690-ben megjelent munkájában a közel másfél évtizeddel korábban, a prédikátorok ellen elkövetett kegyetlenkedések naturalisztikus leírásával döbbsentette meg közönségét,¹⁰⁰ még 1702-ben napvilágot látó írásában is úgy tekintett a magyarországi lakosság szerinte közel felét alkotó protestánsokra, mint akiknek a „megsemmisítése már majdnem a végéhez ért”.¹⁰¹

Annak, hogy Cotton, illetve – az első, magyar nyelven megjelenő amerikai szerzőként is számon tartott¹⁰² – Increase Mather műveiben,¹⁰³ illetve családjuk könyvtárának állományában is találkozhatunk magyar vonatkozású említésekkel,¹⁰⁴ az okait elsősorban vallásügyi téren kell keresnünk. A puritanizmus nemzetközi jellege ugyanis sokszor más távoli, üldözött felekezetek iránt mutatott magatartásukban is kifejezésre jutott. Leglátványosabb a franciaországi hugenották sorsa iránt tanúsított együttérzésben, valamint erős katolikus- és Franciaország-ellenességben

97 Sewall álláspontja néhány évvel később már a törökkel kapcsolatosan is jelentősen eltért kortársaitól. Már nem tekintett Antikrisztusként a keleti nagyhatalomra, megítélése szerint ugyanis egyetlen „apokaliptikus Babilon” létezik csak, az pedig nem Konstantinápoly, hanem Róma. Isani, 1972. 70–72.

98 Watters, 1985. 600.

99 Erre lásd: Köpeczi, 1976. 130–142.

100 Mather, C., 1690. 46.

101 Mather, C., 1702. 7–8.

102 Increase Mather 1688-ban Londonban, latin nyelven megjelent, az indiánok közötti evangelizációról szóló munkáját 1694-ben adta ki Misztótfalusi Kis Miklós magyar nyelven. Ország, 1958, 1962.

103 Árpád-házi Szent Erzsébetre nézve lásd: Mather, I., 1696. 17. II. Ulászló 1444-es katasztrofális hadjáratának leírása, a király szerződészegésének kihangsúlyozásával: Mather, I., 1699. 247.

104 A Mather család könyvtárában több katolikus-, illetve jezsuitaellenes munka mellett találkozhatunk az angliai Slingsby Bethel *The Interest of Princes and States* című írásának 1681-es kiadásával is, amelyben a szerző a korabeli, Magyarországon elkövetett császári visszaéléseket is élesen bírálja. Tuttle, 1911. 317. Számomra csak a munka 1680-as kiadásának átvizsgálására nyílt lehetőség, amelyben magyar vonatkozású részek a következő helyeken találhatók: Bethel, 1680. 36–37., 50., 168. Megemlítendő még, hogy Szegedi Kis István református teológus *Tabulae Analyticae* című munkája pedig egy 17. század végi kelet-vmegényi könyvjegyzékben bukkan fel. Butler, 1992. 461.

öltött formát. Ennek volt köszönhető, hogy a nantes-i edictum 1685-ben történt visszavonását követően nagyszámú menekült érkezhetett Franciaországból, akik a kolóniákon leltek új hazára.¹⁰⁵ A puritánok az 1702-ben kitört kamizárdfelkelés résztvevőire is úgy tekintettek, mint a protestáns ügyért üldözött mártírokra,¹⁰⁶ a rájuk irányuló figyelem bizonyítékaira pedig egyaránt rálelhetünk Cotton Mather és Samuel Sewall írásaiiban is.¹⁰⁷ Míg az elnyomott, szankcionált hittársaik ügye együttérzést váltott ki, addig a Franciaországgal szembeni ellenszenv folyamatosan erősödött. Mindezt csak fokozta az a tény, hogy a gyarmatokra is áterjedt a két ország között 1689-ben kitört „kilencéves háború” („Vilmos király háborúja”), amivel párhuzamosan a francia jezsuiták is megerősítették missziós tevékenységüket Új-Angliától északra.¹⁰⁸ Az említett okok miatt a puritánok számára nem volt nehéz úgy tekinteni a világra, mint a protestáns és katolikus hatalmak vetélkedésének színhelyére.¹⁰⁹

A „pápistákkal” és Franciaországgal szembeni ellenérzések nyomaira a későbbiekben mind a *The Boston News-Letter*, mind több, korabeli kiadvány oldalain rálelhetünk. A hetilap nagy hangsúlyt fektetett a vallási témájú hírekre, valamint a protestáns és a katolikus államok közti viszony bemutatására, kiváltképp XIV. Lajos állama, valamint Spanyolország és a pápai hatalom tekintetében.¹¹⁰ A tudósításokban egyébként gyakran annak a nem titkolt szándéknak a megnyilvánulásaira lelhetünk, aminek célja a jezsuiták és a katolikusok lehető legrosszabb színben való feltüntetése volt.¹¹¹

A tengerentúlon tapasztalható figyelem forrásaiként megnevezhető három fő tényező – a protestánsok sorsa és a kontinens hatalmi helyzete iránti érdeklődés, valamint a millenniumi várakozás – jelenlegi ismereteink szerint meglehetősen gyors változáson esett át. Adósak vagyunk tehát még azzal, hogy a vizsgált időszak és a magyar nyelvű szakirodalom által már részletesebben taglalt, 1704–1711 közötti periódus között átmenetet képezzünk. A Thököly-felkelés katonai visszaszorulása, majd felszámolása, az Oszmán Birodalom apokaliptikus várakozásokkal szembeni fennmaradása ellenére a századfordulótól a Rákóczi-szabadságharc ugyanis újra fontos helyet foglal el az új-angliai híráramlásban, mint azt a *The Boston News-Letter* tudósításai is bizonyítják.

G. Etényi Nóra véleménye szerint ennek hátterében Anglia „európai erőegyensúly”¹¹² fenntartására irányuló törekvésének figyelemmel kísérése állt. Állítása

105 Ezzel kapcsolatban lásd: Sioli, 1998; Frey–Frey, 1987. 37–60.; Carlo, 2005; Kidd, 2003a. 266.

106 Kidd, 2003a. 275–276.

107 Sewall, 1878. 130., 471–472., 491.; Sewall, 1879. 38., 153.; Mather, C., 1911. 41., 134., 198., 200., 203., 213., 234., 238–239., 242., 260., 262., 301., 321., 347., 398., 496. Mather élete során számtalanszor kiállt publikációiban a francia üldözöttek mellett, tevékenységére nézve e téren lásd: Rice, 1943.

108 A 17. század során az új-angliai puritánok és az új-franciaországi jezsuiták folyamatosan versengtek az indiánok megtérítéséért és szövetségessé tételéért. Lásd: Salisbury, 1992.

109 Kidd, 2004; Kidd, 2003a. 266.

110 Kidd, 2003a. 272–274.

111 *The Boston News-Letter*, 1706. július 8. Nr. 117. Hasonlóra volt példa 1725-ben is. Ekkor a lap tudósítása szerint a varsói katolikusok azt állították, hogy egy Jézus-szobor vérzik, ám annak vizsgálatakor kiderült, hogy az valójában csak cseresznyelé volt. *The Boston News-Letter*, 1725. december 30. Nr. 1145. Idézi: Kidd, 2003a. 273.

112 Etényi, 2006. 68.; Etényi, 2004. 504.; Etényi, 2007. 1331.

azonban kiegészítésre szorul a megjegyzéssel, hogy a kontinens status quójának felborulása az amerikai kolóniákra közvetlenül is jelentős hatással volt. Míg az anyaország lakosságának nem kellett attól tartania, hogy a harcok áttérjednek a csatorna túloldalára, addig az Újvilágban élők sokkal közvetlenebb fenyegetésnek voltak kitéve. A spanyol örökösödésért folytatott versengés részeként ugyanis „Anna királynő háborúja” néven fegyveres konfliktus bontakozott ki Új-Franciaország és Új-Anglia között. Ennek lehetőségével a gyarmatokon már jóval a harcok kitörését megelőzően számoltak, és nem minden alap nélkül tartottak attól, hogy hamarosan a saját bőrükön érezhetik egy tőlük több ezer kilométerre folytatott háborúskodás következményeit.

Amikor 1698-ban Samuel Sewall tévesen – két évvel annak valódi bekövetkezése előtt – értesült II. Károly halálhíréről, apjához intézett levelében a következőket írta: *„Ha ez igaznak bizonyul, akkor sok változást hozhat Európában és az Újvilágban egyaránt.”*¹¹³ Nála valamivel borúlátóbb volt Cotton Mather, aki nem sokkal azt megelőzően, hogy a harcok kitörésének hírért megkapta volna, egyik prédikációjában a következő szavakat intézte hallgatóságához: *„Joggal feltételezzük, hogy a francia elnyomó, aki semmi mást nem akar, csak Új-Angliát, valamint hogy egész Amerika urává váljon, (...) ránk veti magát, és mielőtt csak annyit hallhatnánk, hogy a háborút kihirdették, teljesen elnyel minket.”*¹¹⁴

Ezen aggodalmak nemcsak egyes előjárók leveleiben, hanem a lakosság körében is megfigyelhetőek voltak. A New York állambeli Albany és Schenectady települések képviselői 1700 végén kelt levelükben úgy fogalmaztak, hogy ha nem erősítik meg kellőképpen lakhelyeiket, mihelyt a háború kitörésének hírért veszik, rögvést elmenekülnek, *„mintsem ott maradjanak, hogy átvágják a torkukat”*.¹¹⁵ A félelmek az évek múltával sem csillapodtak, Maine állam kormányzója 1709-ben elmondott beszédében a szomszédságukban élő, a protestánsok elpusztítását kívánó, bigott katolikusnak mondott franciákkal riogatta hallgatóságát.¹¹⁶ A harcok elültével, 1716-ban John Danforth, a massachusetsi Dorchester lelkésze írásában hálát adott azért, hogy *„lelkészeinket nem száműzték, gyermekeinket erőszakkal nem vették el tőlünk, (...) és nem lélekölő pápizmusban nevelkedtek fel, gyülekezeteinket nem oszlatták fel (...) és nem kényszerítették arra, hogy káromoljuk és megtagadjuk szent vallásunkat”*.¹¹⁷

A gyarmatokon sokan amellett, hogy a mélységesen gyűlölt katolicizmus képviselője, Franciaország ellen folytatott közvetlen, saját túlélésükért folytatott küzdelemként látták elsősorban a háborút, annak európai céljaival is tisztában voltak. Mind ezt talán Philadelphia kormányzójának 1705-ben elhangzott beszéde szemlélteti a legjobban, amely szerint Anglia *„mélységesen lekötölte magát a legdrágább és legveszélyesebb háborúban, hogy fenntartsa Európa egyensúlyát”*.¹¹⁸ Az Európa jelentős

113 Watters, 1985. 599.

114 Mather, C., 1911. 399–400.

115 O’Callaghan, 1854. 718.

116 Baxter, 1907. 296–297.

117 Idézi: Kidd, 2003a. 276.

118 Minutes, 1852. 188.

részét érintő konfliktusban – bár ezt a korszak új-angliai kiadványai nem kezelik túl hangsúlyosan – a Rákóczi-szabadságharc az Angliával ellentétes tábor oldalára sodródott. A néhány évtizeddel korábban még Thököly Habsburg-kormányzat elleni győzelmeiről emelkedett hangú beszámolókat kézhez kapó Increase Mather 1705 nyarán már a következő sorokat olvashatta a *The Boston News-Letter* hasábjain: „A nyugalanság Magyarországon még mindig szerfelett nagy, és hátráltatja a franciák elleni sikerünket.”¹¹⁹ Ennek az akadályoztatásnak pedig még Thököly is – ha csak egy pillanat erejéig – majdnem részesévé vált. Vele kapcsolatosan egy jóval a halála után megjelenő, téves híradás azt állította 1706 áprilisában, hogy a franciák közbenjárására kiszabadult, és hamarosan újra megjelenhet magyar földön.¹²⁰

Az említett időszak alatt az új-angliai híráramlásban részt vevő információhordozók és a magyarországi események iránt táplált érdeklődés gyökerei egyaránt jelentős változáson estek át. A sokáig csak egy szűk kör számára hírlevelek útján beszerezhető értesülések a kortárs angliai lapok tengerentúli elterjedésével, majd a helyi kiadású *The Boston News-Letter* megjelenésével a korábbihoz képest sokkal nagyobb közönséghez juthattak el. A figyelem korai okaiként a bemutatott három fő tényező – az európai hatalmi helyzet, a magyarországi protestánsokkal szembeni kormányzati lépések, majd a Thököly-felkelés iránti érdeklődés, valamint az Oszmán Birodalom visszaszorulásával jelentősen fokozódó millenniumi várakozás – nevezhető meg elsősorban. Mindezek közül csupán az első, említett összetevő maradt domináns a századfordulót követően, amiért jelentős részben a gyarmatok közvetlen háborús érintettsége tehető felelőssé.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadott források

Apafi

1681 Apafi Mihály: *Universis orbis Christiani regibus, principibus, rebuspubl. totius S. R. I. statibus et ordinibus, gemiscentibus denique sub oppressionum pondere infoelicis Pannoniae civibus, ad sempiternam memoriam, Michael Apafi princeps Transylvaniae, partium Regni Hungariae dominus et Siculorum comes.* [s. n.] 1681.

Armstrong

1870 *Correspondence Between William Penn and James Logan.* Vol I–II. Ed.: Armstrong, Edward. Philadelphia, 1870–1872.

Baxter

1907 *Documentary History of the State of Maine.* Vol. IX. *Containing the Baxter Manuscripts.* Ed.: Baxter, James Phinney. Portland, 1907.

Bethel

1680 Bethel, Slingsby: *The Interest of Princes and States.* London, 1680.

¹¹⁹ *The Boston News-Letter*, 1705. augusztus 27. Nr. 71.

¹²⁰ *The Boston News-Letter*, 1706. április 8. Nr. 103.

Byrd

1918 Letters of William Byrd, First (Continued). In: *The Virginia Magazine of History and Biography*, 26. (1918) 4. sz. 388–392.

Cutts

1886 Letters of John, Lord Cutts to Colonel Joseph Dudley: then Lieutenant-Governor of the Isle of Wight, afterwards Governor of Massachusetts, 1693–1700. In: *Proceedings of the Massachusetts Historical Society*, Second Series, 2. (1886) 168–207.

Davis

1978 Davis, Thomas M.: Edward Taylor to Samuel Sewall Nov. 17, 1704. In: *Early American Literature*, 13. (1978) 1. sz. 107–109.

Fitzhugh

1898 Letters of William Fitzhugh. In: *The Virginia Magazine of History and Biography*, 6. (1898) 1. sz. 60–72.

Gömöri-Szathmáry

1980 Gömöri György-Szathmáry Lajos: Egy magyar lelkész Angliában és az Újvilágban. Zádori István levele William Sancroft-hoz. In: *Confessio*, 3. (1980) 2. sz. 99–104.

Grant

1912 *Seafield Correspondence from 1685–1708*. Ed.: Grant, James. Edinburgh, 1912. (Publications of the Scottish Historical Society. New Series, 3.)

Hinckley Papers

1861 *The Hinckley Papers. Being Letters and Papers of Thomas Hinckley, Governor of the Colony of New Plymouth*. Boston, 1861. (Collections of the Massachusetts Historical Society, Fourth Series, 5.)

Hoadly

1932 *Hoadly Memorial. Early Letters and Documents Relating to Connecticut, 1643–1709*. Hartford, 1932. (Collections of the Connecticut Historical Society, 24.)

Hubbard

1676 Hubbard, William: *The Happiness of a People in the Wisdom of Their Rulers*. Boston, 1676.

Hull

1857 Diary of John Hull, Mint-Master and Treasurer of the Colony of Massachusetts Bay. In: *Archaeologia Americana. Transactions and Collections of the American Antiquarian Society*, 3. (1857) 109–318.

Hutchinson

1769 Hutchinson, Thomas: *Collection of Original Papers Relative to the History of the Colony of Massachusetts-Bay*. Boston, 1769.

Kittredge

1912 Kittredge, George Lyman: *Letters of Samuel Lee and Samuel Sewall Relating to New England and the Indians*. Ed.: Kittredge, George Lyman. Cambridge, 1912. (Reprinted from The Publications of the Colonial Society of Massachusetts, XIV.)

Manuscript News-Letters

1873 Manuscript News-Letters. In: *Proceedings of the Massachusetts Historical Society*, 12. (1873) 419–428.

Mather, C.

1690 Mather, Cotton: *The Wonderful Works of God Commemorated. Praises Bespoke for the God of Heaven in a Thanksgiving Sermon Delivered on December 19, 1689.* Boston, 1690.

1693 Mather, Cotton: *The Wonders of the Invisible World: Being an Account of the Tryals of Several Witches Lately Executed in New-England.* Boston, 1693.

1699 Mather, Cotton: *Decennium Luctuosum: An History of Remarkable Occurrences, in the Long War, which New-England Hath Had with the Indian Salvages, from the Year, 1688. to the Year 1698.* Boston, 1699.

1702 Mather, Cotton: *An Advice, to the Churches of the Faithful. Briefly Reporting, the Present State of the Church, throughout the World.* Boston, 1702.

1911 Mather, Cotton: *Diary of Cotton Mather.* Vol. 1. 1681–1708. Boston, 1911. (Collections of Massachusetts Historical Society, 7th Series, 7.)

Mather, I.

1696 Mather, Increase: *Angelographia or a Discourse Concerning the Nature and Power of the Holy Angels, and the Great Benefit which the True Fearers of God Receive by their Ministry.* Boston, 1696.

1709 Mather, Increase: *A Dissertation Concerning the Future Conversion of the Jewish Nation. Answering the Objections of the Reverend and Learned Mr. Baxter, Dr. Lightfoot, and Others.* London, 1709.

Mather Papers

1868 *The Mather Papers.* Boston, 1868. (Collections of the Massachusetts Historical Society. Fourth Series, 8.)

Minutes

1852 *Minutes of the Provincial Council of Pennsylvania, from the Organization to the Termination of the Proprietary Government.* Vol. II. Philadelphia, 1852.

News Letters

1867 News Letters Written by John Campbell, 1703. In: *Proceedings of the Massachusetts Historical Society*, 9. (1866–1867) 485–501.

Noyes

1698 Noyes, Nicholas: *New England's Duty and Interest to be an Habitation of Justice and Mountain of Holiness.* Boston, 1698.

O'Callaghan

1854 *Documents Relative to the Colonial History of the State of New-York; Procured in Holland, England and France, etc.* Vol. IV. Ed.: O'Callaghan, Edmund Bailey. Albany, 1854.

Publick Occurrences

1690 *Publick Occurrences Both Foreign and Domestick*, 1690. szeptember 25. Numb. 1. Boston, 1690.

Sewall

1878–1882 *The Diary of Samuel Sewall, 1674–1729.* Ed.: Wish, Harvey. Vol. I–III. Boston, 1878, 1879, 1882. (Collections of the Massachusetts Historical Society. Fifth Series, 5–7.)

1886–1888 *Letter-Book of Samuel Sewall.* Vol. 1–2. Boston, 1886, 1888. (Collections of the Massachusetts Historical Society. 6th Series, 1–2.)

Szita-Seewann

1997 Szita László-Seewann, Gerhard: *A legnagyobb győzelem. Dokumentumok az 1697. évi török elleni hadjárat és a zentai csata történetéhez.* Pécs-Szigetvár, 1997.

Three Holland Mails

1697 *London, September 27. Yesterday Morning arrived Three Holland Mails, which bring the following Advices.* London, Printed by J. Dawks, Re-printed at Boston in N. E. by B. Green, & J. Allen, 1697.

Trumbull

1859 *The Public Records of the Colony of Connecticut, May, 1678–June, 1689.* Ed.: Trumbull, J. Hammond. Hartford, 1859.

Turkish Fast

1698 *The Turkish Fast: Out of the Monthly Mercury, for December, 1697.* Re-printed by B. Green, and J. Alen. May, 13. 1698. Boston, 1869.

Watters

1985 Watters, David H.: A Letter from Samuel Sewall to His Father. In: *The New England Quarterly*, 58. (1985) 4. sz. 598–601.

Weeks–Bacon

1911 *An Historical Digest of the Provincial Press.* Vol. I. Eds.: Weeks, Lyman–Horace–Bacon, Edwin M. Boston, 1911.

Whitmore

1867 *John Dunton's Letters from New-England.* Ed.: Whitmore, W. H. Boston, 1867.

Winthrop Papers

1865–1889 *The Winthrop Papers.* Vol. I–IV. Boston, 1865, 1881, 1882, 1889. (Collections of the Massachusetts Historical Society. Fourth Series, 7., Fifth Series, 1., 8., Sixth Series, 3.)

Wyllys Papers

1924 *The Wyllys Papers: Correspondence and Documents Chiefly of Descendants of Governor George Wyllys of Connecticut. 1590–1796.* Ed.: Bates, Ibert C. Hartford, 1924. (Collections of the Connecticut Historical Society, 21.)

2. Szakirodalom

Borden

1932 Borden, Arnold K.: Seventeenth-Century American Libraries. In: *The Library Quarterly*, 2. (1932) 2. sz. 138–147.

Bremer

1984 Bremer, Francis J: Increase Mather's Friends: The Trans-Atlantic Congregational Network of the Seventeenth Century. In: *Proceedings of the American Antiquarian Society*, 94. (1984) 1. sz. 59–96.

Brown

1982 Brown, Richard D.: Spreading the Word: Rural Clergymen and the Communication Network of 18th-Century New England. In: *Proceedings of the Massachusetts Historical Society*, Third Series, 94. (1982) 1–14.

1989 Brown, Richard D: Knowledge is Power. The Diffusion of Information in Early America, 1700–1865. New York–Oxford, 1989.

Butler

1992 Butler, Jon: Thomas Teackle's 333 Books: A Great Library on Virginia's Eastern Shore, 1697. In: *The William and Mary Quarterly*, Third Series, 49. (1992) 3. sz. 449–491.

Carlo

2005 Carlo, Paula Wheeler: *Huguenot Refugees in Colonial New York. Becoming American in the Hudson Valley*. Brighton, 2005.

Clark

1991a Clark, Charles E.: The Newspapers of Provincial America. In: *Proceedings of the American Antiquarian Society*, 100. (1991) 367–389.

1991b Clark, Charles E.: Boston and the Nurturing of Newspapers: Dimensions of the Cradle, 1690–1741. In: *The New England Quarterly*, 64. (1991) 2. sz. 243–271.

1994 Clark, Charles E.: *The Public Prints. The Newspaper in Anglo-American Culture, 1665–1740*. New York–Oxford, 1994.

Cogley

2003 Cogley, Richard W.: The Fall of the Ottoman Empire and the Restoration of Israel in the „Judeo-centric” Strand of Puritan Millenarianism. In: *Church History*, 72. (2003) 2. sz. 304–332.

Cook

1912 Cook, Elizabeth Christine: *Literary Influences in Colonial Newspapers, 1704–1750*. New York, 1912.

Cressy

1987 Cressy, David: *Coming Over: Migration and Communication between England and New England in the Seventeenth Century*. Cambridge, 1987.

D’Addario

2007 D’Addario, Christopher: *Exile and Journey in Seventeenth-Century Literature*. New York, 2007.

Doble

1886 Doble, C. E.: Mather and Randolph. In: *The English Historical Review*, 1. (1886) 1. sz. 146–149.

Etényi

2003 G. Etényi Nóra: *Hadszínház és nyilvánosság. A magyarországi török háború hírei a 17. századi német újságokban*. Bp., 2003.

2004 G. Etényi Nóra: Az első amerikai hetilap tudósításai a Rákóczi-szabadságharcról. In: *A Rákóczi-szabadságharc*. Szerk.: R. Várkonyi Ágnes–Kis Domokos Dániel. 2004. Bp., 503–508.

2006 G. Etényi Nóra: A The Boston News-Letter hírei a szécsényi országgyűlésről. Újsághírek, diplomáciai jelentések és röpiratok. In: *Rákóczi állama Európában. Konferencia a szécsényi országgyűlés 300. évfordulója emlékére*. Salgótarján, 2006. 67–83. (Discussiones Neogradienses, 9.)

2007 G. Etényi Nóra: Az ónodi országgyűlés a Wienerisches Diariumban és a The Boston News-Letterben. In: *Hadtörténeti Közlemények*, 120. (2007) 4. sz. 1316–1333.

Fiering

1976 Fiering, Norman S.: The Transatlantic Republic of Letters: A Note on the Circulation of Learned Periodicals to Early Eighteenth-Century America. In: *The William and Mary Quarterly*, Third Series, 33. (1976) 4. sz. 642–660.

Ford–Emery

1954 Ford, Edwin Hopkins–Emery, Edwin: *Highlights in the History of the American Press*. Minneapolis, 1954.

Frey-Frey

1987 Frey, Linda-Frey, Marsha: *Societies in Upheaval: Insurrections in France, Hungary, and Spain in the Early Eighteenth Century*. London, 1987.

Gibson

1999 Gibson, Kenneth: *Eschatology, Apocalypse and Millenarianism in Seventeenth Century Protestant Thought*. Nottingham Trent University, 1999. [PhD-értekezés.]

Gömöri

1985 Gömöri, György: Hungarian Students and Visitors in 16–17th Century England. In: *Hungarian Studies*, 1. (1985) 1. sz. 31–50.

Gribben

1999 Gribben, Crawford: *Writing at the Edge of the Promises: Negotiating the Puritan Apocalypse*. University of Strathclyde, Department of English Studies, 1999. [PhD-értekezés.]

Isani

1970 Isani, Mukhtar Ali: Cotton Mather and the Orient. In: *The New England Quarterly*, 43. (1970) 1. sz. 46–58.

1972 Isani, Mukhtar Ali: The Growth of Sewall's „Phaenomena Quaedam Apocalyptica”. In: *Early American Literature*, 7. (1972) 1. sz. 64–75.

Kidd

2003a Kidd, Thomas S.: „Let Hell and Rome Do Their Worst”: World News, Anti-Catholicism, and International Protestantism in Early-Eighteenth-Century Boston. In: *The New England Quarterly*, 76. (2003) 2. sz. 265–290.

2003b Kidd, Thomas S.: „Is It Worse to Follow Mahomet than the Devil?” Early American Uses of Islam. In: *Church History*, 72. (2003) 4. sz. 766–790.

2004 Kidd, Thomas S.: Recovering „The French Convert”: Views of the French and the Uses of Anti-Catholicism in Early America. In: *Book History*, 7. (2004). 97–111.

Köpeczi

1976 Köpeczi Béla: „Magyarország a kereszténység ellensége.” *A Thököly-felkelés az európai közvéleményben*. Bp., 1976.

1996 Köpeczi Béla: Az angol hírsajtó a Rákóczi-szabadságharcról. In: *Magyar Könyvszemle*, 112. (1996) 2. sz. 161–174.

Leach

1963 Leach, Douglas: Benjamin Batten and the London Gazette Report on King Philip's War. In: *The New England Quarterly*, 36. (1963) 4. sz. 502–517.

Marr

2006 Marr, Timothy: *The Cultural Roots of American Islamicism*. Cambridge–New York, 2006.

McIntyre

1998 McIntyre, Sheila: „I Heare It So Variousely Reported”: News-Letters, Newspapers, and the Ministerial Network in New England, 1670–1730. In: *The New England Quarterly*, 71. (1998) 4. sz. 593–614.

Nord

1990 Nord, David Paul: Teleology and News. The Religious Roots of American Journalism, 1630–1730. In: *The Journal of American History*, 77. (1990) 1. sz. 9–38.

Országh

1958 Országh László: Misztótfalusi Kis és az első magyar könyv Amerikáról. In: *Magyar Könyvszemle*, 1958. (74) 1. sz. 22–41.

1962 Ország, László: A Seventeenth-Century Hungarian Translation of a Work by Increase Mather. In: *American Literature*, 34. (1962) 94–96.

Paine

1897 Paine, Nathaniel: Early American Broad-sides, 1680–1800. In: *Proceedings of American Antiquarian Society*, 11. (1897) 455–516.

Paltsits

1949 Paltsits, Victor Hugo: New Light on 'Publick Occurrences. America's First Newspaper. In: *Proceedings of the American Antiquarian Society*, 59. (1949) 75–88.

Pred

1971 Pred, Allan R.: Urban Systems Development and the Long-Distance Flow of Information Through Preelectronic U.S. Newspapers. In: *Economic Geography*, 47. (1971) 4. sz. 498–524.

Rice

1943 Rice, Howard C.: Cotton Mather Speaks to France: American Propaganda in the Age of Louis XIV. In: *The New England Quarterly*, 16. (1943) 2. sz. 198–233.

Salisbury

1992 Salisbury, Neal: Religious Encounters in a Colonial Context: New England and New France in the Seventeenth Century. In: *American Indian Quarterly*, 16. (1992) 4. sz. 501–509.

Šamin–Watson

2014 Šamin, Stepan–Watson, Christine: Вымышленный «Указ турецкого султана». Европейская традиция и русский перевод 1697 г. In: *Slovo. Journal of Slavic Languages, Literatures and Cultures*, 55. (2014) 169–190.

Silverman

1969 Silverman, Kenneth: Cotton Mather's Foreign Correspondence. In: *Early American Literature*, 3. (1969) 3. sz. 172–185.

Sioli

1998 Sioli, Marco: Huguenot Traditions in the Mountains of Kentucky: Daniel Trabue's Memories. In: *The Journal of American History*, 84. (1998) 4. sz. 1313–1333.

Sloan

1993 Sloan, William David: Chaos, Polemics, and America's First Newspaper. In: *Journalism Quarterly*, 70. (1993) 4. sz. 666–681.

Steele

1985 Steele, Ian K.: Communicating an English Revolution to the Colonies, 1688–1689. In: *The Journal of British Studies*, 24. (1985) 3. sz. 333–357.

Tuttle

1911 Tuttle, J. H.: The Libraries of the Mathers. In: *Proceedings of the American Antiquarian Society*, 20. (1911) 269–356.

DÁNIEL VINCZE

THE NEWS OF THE RECAPTURING WARS AGAINST THE TURKS AND NEW ENGLAND

Despite of the fact that the remote New England – with a small population, low population density and failure to have an own newspaper published regularly until the beginning of the 18th century – was isolated from the access to the European news, due to the late 17th century's events, the news' flow has been accelerated towards the New World by numerous information channels. Thanks to the newsletters written in manuscript forms, communication between individuals as well as ecclesiastical and family relations across the ocean, myriads of copies of reports and English publications had reached the overseas where the documents were often republished. The readership of New England had paid particular attention to the Hungarian happenings even from the outbreak of the Thököly uprising, which can mainly be attributed to their sympathy towards the persecuted fellow Protestants. The recapturing wars against the Turks were not of great importance at the overseas only because of the changing European power structure, or the expulsion of the "eternal enemy", but also because many opinion-shaper theologians among the Puritans – building upon the Bible explanations – awaited the coming of Millennium from the overwhelming of the Ottoman Empire. After the turn of the century, with the outbreak of the War of the Spanish Succession, the focus of attention turned to the European power balance. The chief cause of this was the spread of hostilities towards the overseas and the colonies' direct concern.

SASHALMI ENDRE*

Politikai teológia és Oroszország női megszemélyesítésének kezdetei a képi ábrázolások tükrében, európai perspektívából

TANULMÁNYOK

Nagy Péter uralkodása mint vízválasztó

E tanulmány¹ bevezetőjeként szükségesnek tartom, hogy egy rövid, de metodológiai szempontból fontos áttekintést adjak Moszkóviának a korabeli keresztény Európában elfoglalt helyéről, a hatalmi ideológia, valamint a képi ábrázolás sajátosságainak tekintetében. E két, egymással szorosan összefüggő jelenség bemutatása nélkül ugyanis nem érthetők meg a nyugati keresztény kultúrkör és a kortárs orosz viszonyok közti lényegi – és a címben megjelölt téma kifejtéséhez okvetlenül szükséges – kulturális különbségek. Az a megállapítás, hogy a Moszkvai Oroszország az ortodox kultúrkör része volt, és ezáltal liturgikus és kulturális nyelvre különbözött a nyugati kereszténységtől (azaz a latin kultúrkörétől), első látásra nemcsak evidenciának, hanem éppen ezért feleslegesnek is tűnhet. Mindazonáltal e ténynek lényegi jelentősége van, mind az ideológia, mind a képi ábrázolás szempontjából. A következőkben bemutatandó három példa a 17. század elejéről Anglia történetéből jól rávilágít a különbségek mibenlétére. A példák „minta-vételének” kronológiáját az indokolja, hogy éppen ez idő tájt jelent meg nagyon markánsan Oroszország női megszemélyesítése a történeti vonatkozású irodalmi művekben, továbbá hamarosan vizuálisan is, az első Romanov cár, Mihail Romanov (1613–1645) házasságkötési ceremóniája során.

* A szerző az MTA doktora, a Pécsi Tudományegyetem BTK Történettudományi Intézet Középkori és Korai Történeti Tanszék egyetemi tanára (7624 Pécs, Rókus u. 2., sashalmi.endre@pte.hu).

¹ A jelen tudományos közleményt a szerző a Pécsi Tudományegyetem alapítása 650. évfordulója emlékének szenteli.

A nőalak formájában történő allegorikus megszemélyesítés a nyugati keresztény kultúrkörben és Oroszországban

A nyugati kereszténységben a középkor és a kora újkor folyamán a *királyság/patria* és később a(z) *natio/állam*² allegorikus vizuális ábrázolása, melynek leggyakoribb formája a nőalakban történő megszemélyesítés volt, jelentős mértékben a következő okoknak volt betudható. Egyrészt annak az eszmének, amely szerint a királyság (*regnum*) olyan, mint a király felesége (*sponsa regis*), másrészt pedig annak az úgynevezett organikus államszemléletnek, amely úgy tekintett a királyságra, vagy szélesebb értelemben véve a politikai közösségre (*Respublica*), később pedig (a modern államfogalom kialakulásával) magára az államra (*state, état*), hogy az egy politikai test (*corpus politicum*), amely az emberi test analógiájára működik.

Mindkét felfogás világosan megjelenik I. Jakab angol király (1603–1625) 1603-as parlamenti beszédében, annak kapcsán, hogy 1603-tól már nemcsak Skócia (itt VI. Jakab néven uralkodott 1567-től), hanem Anglia királya is lett: „*Én vagyok a Férj és az egész teljes Sziget az én törvényes Feleségem; Én vagyok a Fej, és ez [értsd: a sziget] az én Testem.*”³ Erre az időre mindkét elképzelés közhelyszámba ment a nyugati kereszténységben, és nemcsak az írott forrásokban jelentek meg, hanem képi ábrázolásokban is.⁴ Ami számunkra jelenleg fontosabb, az a *királyság nőalakban való megszemélyesítése*, amit két további kortárs példával illusztrálok.

1607-ben Francis Bacon – aki 1603-tól aktívan politizált, később pedig jelentős politikai pozíciókat öltött be I. Jakab idején, sőt 1618-ban lordkancellár lett – így nyilatkozott a király és a királyság közti viszonyról: „*Reges enim regnis suis, ut Iupiter Iunoni veluti matrimonio iuncti recte censentur.*” („Mert jogosan vélekednek úgy, hogy a királyok a királyságaikkal, ahogy Jupiter is Junóval, mintegy a házasság kötelékével vannak összekapcsolva.”)⁵

Harmadik példánk az ikonográfia területéről való: 1612-ben Michael Drayton, *Poly-Olbion* című, dicsőítő verses művének címlapja nőalakban, szűz királynőként⁶

2 Szándékosan nem a nemzet, hanem a *natio* szót használom, mivel ezzel szeretném jelezni, hogy már a kora újkorban is létezett valamiféle nemzetfogalom és nemzettudat, melyek azonban, természetesen, nem voltak azonosak a 19. századi, a francia forradalom kapcsán megjelenő modern nemzetfogalommal és nemzettudattal.

3 *Political Works*, 1918. 272.

4 Sashalmi, 2015a. 19–26., 93–95.

5 Brouwer, 2003. 57.

6 Thomas Maissen a nőalakot szűz királynőként azonosítja: Maissen, 2013. 126. Valóban, a jelzett ábrázolás nem csupán királynőként, hanem „szűz királynőként” is felfogható (a gyöngysor, a kibontott haj, a félig fedetlen kebel a szüzesség attribútumai). Ez az interpretáció, ahogy Maissen írja, I. Erzsébet egyes portréi esetében is releváns. Maissen, 2013. 125–126. (Hasonlóképpen, a kora újkori uralkodói lovas portrék esetében is lehetséges egyszerre többféle értelmezés. Erre lásd: Sashalmi, 2013. 70–71.) Amit azonban jelen esetben fontosabbnak gondolok, az az uralkodás szimbolikája, mégpedig a szuverenitás külső és belső aspektusának ikonográfiai elemei: az angyalok által való koronázás, illetve a jogar! A sziget feletti szuverenitás külső aspektusát, az angyalok általi koronázáson kívül, a császári ikonográfia 16. századi újjáélesztése nyomán elterjedt diadalív is mutatja, amelyben az ülő nőalakot ábrázolják, míg a trón és a jogar a szuverenitás belső tartalmát jelenítik meg.

1. kép. A Poly-Olbion címlapja

ábrázolta Britanniát (1. kép).⁷ A térképeket is tartalmazó mű 30 versben dicsőíti az ülő nőalak formájában megszemélyesített Britanniát⁸ – jobb kezében jogar, baljában bőségszaru látható, feje fölé pedig két angyal tart babérkoszorút –, annak folyóin keresztül, melybe beleszötte a történelmet is. A *Poly-Olbion* cím egy tipikus reneszánsz szójáték. A *polyolbos* jelentése ugyanis „áldásban gazdag”, az *Olbion* pedig nyilvánvalóan *Albion*ra utalt, s így a *Poly-O[Al]bion* értelme: „sokszínű Albion” – a gazdagságot pedig a bőségszaru teszi egyértelművé. Nem önmagában *Britannia* női alakban való ábrázolása teszi különlegessé Drayton címlapját, hanem az, hogy a nőalaknak Nagy-Britannia földrajzi határai adják a körvonalait: azaz a királynőként ábrázolt alakot Nagy-Britannia földrajzi kontúrjaiba helyezték bele. Más aspektusból nézve a címlapot, úgy fogalmazhatunk, hogy az adott állam földrajzi kontúrjai segítségével, női alakban vizualizálták a szuverén politikai testet, ahol a szuverenitás territorialis aspektusa is markánsan megjelenik.⁹

⁷ A kép forrása: <https://en.wikipedia.org/wiki/Poly-Olbion#/media/File:Michael-Drayton-Poly-Olbion.jpg> (a letöltés ideje: 2017. február 1.).

⁸ Ezt egyértelművé teszi a *Great Brittain* felirat a nőalak lábánál.

⁹ Sashalmi, 2015a. 93.

Ami azonban számunkra most a címlap szempontjából fontos, az nem abban áll, hogy „az állam olyan absztrakcióvá kezdett válni”, amely egyre inkább egy jellegzetes földrajzi alakban öltött testet.¹⁰ Drayton művének és címlapjának közvetlen alapjául ugyanis az a népszerű történeti munka és címlap szolgált, amelyet William Camden 1586-ban jelentetett meg latinul *Britannia* néven, majd angolul 1610-ben. Camden könyvének címlapján pedig a *Britannia* felirat alatt Nagy-Britannia térképe, míg felette Britannia ókori, allegorikus ábrázolása, nevezetesen egy pajzsot és lándzsát tartó ülő női alak látható. Amit tehát a jelen téma szempontjából ki kell emelni, az az antik hatás, és ez lesz a közös pont Bacon előbbi idézetével: a Camden címlapján található Britannia-ábrázolás ugyanis egy római pénzérme ikonográfiáját elevenítette fel.

Drayton címlapja szempontjából így legalább annyira fontos volt az antik minta, a terület nőalakban való megszemélyesítése, mint a konkrét „politikai táj”, tehát az állam valós földrajzi kontúrjainak kérdése. Azt mondhatjuk, hogy Drayton címlapján a Camden-féle címlap térképének és antik nőalakjának egybeolvasztott, de adaptált változatával állunk szemben, amit Anglia és Skócia egyesülése inspirált: az 1603-as, a „koronák uniója” néven ismert egyesítésnek ugyanis gazdag dicsőítő irodalma alakult ki, melynek egyik bizonyítéka éppen magának Draytonnak a műve. Összefoglalva: Drayton címlapja egyaránt tekinthető a *szuverén állam* és a *natio* vizuális, női alakban való megszemélyesítésének.

Az említett három példa kapcsán azt kell megjegyeznünk, hogy míg Jakob példázata, amint látni fogjuk, bibliai eredetű és a nyugati kereszténység politikai teológiájára világít rá, addig Bacon és Drayton esetében az antikvitás örökségének kora újkori jelentősége mutatkozik meg. Bacon formulája ugyanis – a keresztény politikai teológia mellett – az antik mitológia beágyazottságának bizonyítéka, (Camden/)Drayton címlapja pedig a vizuális ábrázolás klasszikus aspektusát példázza: nevezetesen, hogy az ókori Rómában a provinciák, országok esetében a női alakban való megszemélyesítést alkalmazták, ami nemcsak szobrok formájában, hanem pénzérméken is kifejezést nyert. Mindkét jelenség része volt a reneszánsz szellemi és kulturális életének: sőt nemcsak külön-külön jelentkeztek, hanem gyakran egymással összekapcsolódva is. Nevezetesen, oly módon, hogy a *királyságok/natiók/államok* női alakban való megszemélyesítése – amellet, hogy antik mintákat elevenített fel (mint például Britannia esetében) – sok esetben *Minerva* alakját,¹¹ vagy éppen *Dea Roma*¹² alakját vette alapul. Valóban, a 15–17. század reneszánsz humanizmusa, ahogy arra Caspar Hirschi rámutatott, nagy szerepet játszott a kiala-

10 Olwig, 2002. 89.

11 Maissen, 2013. 149.

12 A *Dea Roma* ikonográfiája többféle tradíció összeolvadásából keletkezett, melyek közül az Amazon-típus volt hangsúlyos, de alapvető elemeiben Pallasz Athéné ikonográfiájára támaszkodott (sisak, lándzsa, pajzs), ami egyben megmagyarázza, hogy *Dea Roma* alakját gyakran nem lehet elválasztani Athéné római megfelelőjétől, Minervától. Az ülő helyzetben, profilból való ábrázolás és a római viselet ugyanakkor a *Dea Roma* típus fontos karakterjegyei.

külő „nemzetek” női alakban való megszemélyesítésében, ami „legfőképpen antik modellekre támaszkodott”.¹³

Végül, de korántsem utolsósorban, elengedhetetlen utalni arra, hogy az országok, sőt kontinensek női alakban történő allegorikus megszemélyesítése új lökést kapott a kora újkori Európa ikonográfiai kézikönyve, Cesare Ripa *Iconologiája* (1593) által, amelyben Itália és tartományainak leírásával egyfajta követendő modellt adott.¹⁴ Ripánál ugyanis kifejezetten a szó *nyelvtani neme* volt az allegorikus megszemélyesítés alapja az erények és bűnök (például szeretet, eretnokség stb.) leírásánál, amelyek bemutatása a tematikát tekintve domináns a műben. Attól függően, hogy az olaszban az adott fogalmat jelölő szó hím- vagy nőnemű volt-e, férfi-, illetve női alakban személyesítette meg az ábécésorrendbe rendezett tételeket. Részletesen leírta, hogy az adott allegorikus ábrázolás esetében milyen termetű, ábrázatú, kéztartású stb. legyen a nő- vagy férfialak, megadta a ruházat jellegét (díszes vagy egyszerű), annak színeit, a szükséges attribútumokat (tárgyakat, állatokat, növényeket), a kompozíciót, majd egyenként megmagyarázta ezek jelentését az adott kontextusban, sok esetben antik forrásokra is hivatkozva. Ripa azonban az erények és bűnök mellett, amint említettem, Itáliát és tartományait, továbbá az akkor ismert négy kontinenst is e minta szerint jelenítette meg (az 1603-as kiadásban már képekkel), valamint néhány politikai fogalmat is közölt.

E politikai fogalmak közül a téma szempontjából kettő különlegesen fontos, mégpedig Minerva alakja miatt. Az egyik a *ragion di stato* (államracionalitás/államérdek) fogalma.¹⁵ Véleményem szerint maga az a tény, hogy Ripa női alakban személyesítette meg ezt a par excellence politikai fogalmat, önmagában is mintát adott a későbbiekre nézve az állam női alakban történő vizuális ábrázolásához. Ráadásul igen valószínű, hogy Ripa a *ragion di stato* allegóriájának megformálásához (mellvértbe öltözött, álló nőalak, fején sisakkal, kezében bottal) Minerva alakját használta mintának.

Ripa másik releváns politikai fogalma a *Governo della Republica*. Ezt azonban sokkal inkább a *Respublica* kormányzása és nem a *Köztársaság* kormányzása kifejezéssel kellene magyarrá fordítanunk, minthogy a *Respublica* és ennek akkori olasz megfelelője nem államformát jelölt, hanem általában véve a politikai közösséget, tekintet nélkül a kormányzat formájára. Akárhogy áll is a dolog a pontos jelentés kérdésében, maga a kapcsolat a politikai közösség kormányzása és Minerva alakja közt teljesen direkt, ugyanis így írja le Ripa a *Governo della Republicát*: „Minervához hasonló nő, aki jobb kezében olajágot tart, bal karján pajzsot, bal kezében kardot hordoz, s fején tarajos sisakot visel. Minervához hasonló tartása azt mutatja, hogy a bölcsesség a jó kormányzás kezdete...”¹⁶

Visszatérve Bacon kijelentésére: a királyt a királyságához fűző házassági viszony kapcsán Bacon megfogalmazásának második része – ellentétben kijelentésének első felével és Jakab példázatával – teljesen elképzelhetetlen lett volna a kora-

13 Hirschi, 2011. 32.

14 A bőségszaru mind Itália, mind Európa esetében alapvető ikonográfiai elem nála.

15 A *ragion di stato* értelmének változására lásd: Sashalmi, 2015a. 95–105.

16 Ripa, 1997. 244.

beli Oroszországban. Ott ugyanis az antik istenekkel való összehasonlítás, ami a nyugati kereszténységben a reneszánsz hatására bevett dologgá vált, nemcsak hiányzott, de teljességgel kultúraidegen volt. A 17. század utolsó harmada, de védhető álláspont szerint körülbelül 1700 előtt, azaz az „ikonográfia péteri forradalmát”¹⁷ megelőzően, a klasszikus mitológiát, minthogy pogánynak tartották, tiltotta az ortodox egyház.¹⁸

A vizuális ábrázolás széles értelemben vett kulturális kontextusa vonatkozásában pedig szükséges azt is megjegyezni, hogy az orosz ortodox egyház ugyancsak tiltotta a szobrokat, nemcsak a templomokban (ami generálisan jellemző az ortodox egyházakra), hanem általános jelleggel is. Ezek a tiltások önmagukban is magyarázatul szolgálhatnak arra nézve, hogy miért nem léteztek olyan vizuális, női alakban való allegorikus megszemélyesítései Oroszországnak, amelyek nem keresztény forrásból táplálkoztak.

Végül, de nem utolsósorban, a téma szempontjából lényeges, hogy az ortodox egyház teológiájának és vizualitásának lényegét adó ikonoknak mind a témáját, mind a képi világát alapvetően az határozta meg, hogy létezett-e az adott ikon alapjául szolgáló bibliai hely vagy liturgikus aktus. *Miért bírnak alapvető fontossággal ezek a kérdések a jelen téma szempontjából?* Úgy gondolom, hogy Oroszország esetében 1700 előtt célszerű úgynevezett „ikonikus típusú vizualitásról” beszélni (abban az iménti értelemben, hogy a kép alapja valamely egyházi szöveg), ami viszont ellentétben áll azzal, amit én „allegorikus típusú vizualitásnak” nevezek. Leonyid Uszpenskij, az ikonértelmezés egyik legnagyobb orosz szaktekintélye szerint: „bár esetenként megengedhetők allegóriák az ikonokon, mindazonáltal úgy tekinteni az ikont, hogy az egy eszme, erény stb. megszemélyesítése (...), minden ténybeli alapot nélkülöz”.¹⁹ Az előbbieken leírt jelenségek összességét értem tehát összefoglalóan a vizuális ábrázolás széles értelemben vett kulturális kontextusa alatt.

A nyugati keresztény kultúrkörben viszont az antikvitástól kezdve a középkorban egyaránt megfigyelhető, hogy a „megszemélyesítések szinte kivétel nélkül a női nemet használták modellként”. „A középkori allegória és annak megszemélyesített absztrakciói a nyugati gondolkodás néhány központi elemét – mint az irodalomtörténet, az oktatás, a hermeneutika és a teológia – kötik össze a nőiesség és a női karakterek megjelenítésével a középkori irodalomban és kultúrában.”²⁰ A megszemélyesítések „biológiai nemhez való kötésének” egyik legközvetlenebb oka maga a nyelv, azaz a „nyelvi nem” volt: nevezetesen, hogy mivel „a latinban az elvont fogalmak általában nőneműek, így azok megszemélyesítései is női alakot öltenek”.²¹

17 Cracraft, 1998.

18 Ez csak az udvari kultúra legszűkebb, nyugatosodott körében létezett az 1660-as évektől, olyan személyek esetében, mint a cári gyerekek nevelője, Szimeon Polockij.

19 Lossky–Ouspensky, 1999. 37.1. l.j.

20 Denny-Brown, 2006. 647. (Kiemelés tőlem: S. E.)

21 Uo. 649.

Mindazonáltal a nőalakban való megszemélyesítés népszerűségét nem lehet pusztán a nyelvi nem hatásával magyarázni. A jelenség okának további háttere két késő antik-kora középkori szerző, Prudentius és Martianus Capella munkásságának hatásában keresendő, akik döntő hatást gyakoroltak a középkori kultúrára és oktatásra azzal, hogy az erények és bűnök, illetve a „hét szabad művészet” allegorikus irodalmi ábrázolásában a női megszemélyesítés módszerét alkalmazták. Ezáltal a női test nemcsak az irodalomban, hanem az oktatásban és a művészetekben is a „megformálás alakjának” modellje lett (az allegóriához ugyanis jól illik a női alak, „minthogy jól felékesíthető”),²² amire még a két kulcsszó, a *figura* és az *allegoria* nyelvtani neve is ráerősített.

Az itt elmondott kulturális, hermeneutikai tényezők hatására meggyökerező női megszemélyesítés aztán már mintegy irányadóvá, iránytűvé vált: egy olyan beállítódást alakított ki, hogy az allegorikus megszemélyesítést döntően a női alakkal társították,²³ s ez alapvetően nem változott meg a reneszánsz folyamán sem. Bacon idézett kijelentésével is jól alátámaszthatjuk az imént elmondottakat. A középkori – és sokáig a kora újkori – politikai irodalomban a politikai közösségre/államra használt legáltalánosabb terminus a *Respublica* volt (amint említettem, függetlenül az államformától, azaz hogy köztársaságról vagy monarchiáról volt-e szó). Ez nyelvtani nemét tekintve is alkalmas volt a politikai közösség nőalakban való megszemélyesítésére, de amint láttuk, a döntő szerepet a megszemélyesítésben nem a nyelvtani nem játszotta. Ezt Bacon példája is igazolja, tekintve hogy ő a semleges *regnumot* használta a *Respublica* helyett.

A politikai teológia fogalma és szerepe a politikai közösség allegorikus értelmezésében és vizuális megjelenítésében

Vizsgáljuk meg ezután Jakab király kijelentésének eredetét! Ez a problematika a *politikai teológia* kérdéséhez visz bennünket – amit úgy határozhatunk meg, hogy teológiai fogalmak kölcsönzése/kisajátítása világi, politikai célra, valamint új, főként jogi tartalommal való megtöltése –, ennek folytán pedig a középkori és kora újkori nyugati keresztény kultúrkör, valamint a kortárs Moszkóvia hatalomfelfogása közti különbségek elemzéséhez. Az az eszme, hogy a király házasságban él a királyságával, annak a bibliai képnek az átvétele volt, amely szerint Krisztus (*Christus*) a férj, az egyház (*Ecclesia*) pedig a feleség – a bibliai képpel ráadásul még a két szó latin nyelvtani neve is teljes összhangban van. Ugyanakkor I. Jakab kijelentésének második része, azaz a királyságnak az emberi testhez való hasonlítása, ahol a király a fej, szintén bibliai eredetű: nevezetesen abban az ígehelyben keresendő, amely szerint az egyház Krisztus teste, a feje pedig Krisztus.

22 Gessert, 2015. 125.

23 Denny-Brown, 2006. 649.

Jakab példázatának azonban csak közvetett forrása volt a Biblia: közvetlen eredetét ugyanis az érett és a késő középkor bizonyos jogi-filozófiai fejtegetéseiben kell keresnünk! „Az az eszme, hogy Krisztus a test-egyház feje, vagy, hogy az egyház férje, modellként szolgált a püspök és a gyülekezete közti, a pápa és az egyház közti, végül pedig egy sor ideológiai és rituális átvétel révén a király és a királyság közti viszony értelmezéséhez.”²⁴ Ezen „ideológiai átvételek”, amelyeket Ernst Kantorowicz írt le legszemléletesebben és legrészletesebben klasszikussá vált monográfiájában, azt eredményezték, hogy kialakult a királyságnak mint elkülönült, saját jogokkal rendelkező entitásnak az eszméje, azonban ez a folyamat nem ment végbe Oroszországban.

A *cár és a cárság közti házasság* eszméje, amely valószínűleg a 16. század közepén jelent meg Oroszországban, igen erős volt a 16–17. század folyamán, és végső soron ugyanaz a bibliai inspiráció állt a háttérben, mint a nyugati keresztény kultúrkörben. Mindazonáltal a cárságnak mint a cártól független entitásnak a fogalma nem létezett a 17. század elejéig, sőt még az sem, hogy a cárság a cártól elkülönült létezéssel bírhat. Ennek oka pedig az volt, hogy a moszkvai hatalomfelfogás nem vált „Krisztus-központúvá” (*Christ-centered*) „jogközpontúvá” (*law-centered*), illetve „politikai közösség központúvá” (*polity-centered*),²⁵ mint ahogy ez a nyugati kultúrkörben a 12–14. században végbement, és aminek ott két, egymással összefüggő oldala volt. Az egyik abban rejlett, hogy a gregorián reform eredményeként a 11–12. század fordulóján kezdett elkülönülni a szakrális szférától egy világi, politikai szféra:²⁶ azaz az uralkodói hatalom (részleges) deszakralizálásának következtében létrejött egy olyan szekuláris szféra, amely „többé már nem az üdvtörténet rendjéhez tartozott”,²⁷ és amely ezáltal önállóan vizsgálható volt. Ez azonban nem történt meg sem a Kijevi Rusz idején, sem később, a Moszkvai Fejedelemségben, illetve az abból kinövő cári Oroszországban.

Az a lehatárolás azonban, amely Nyugaton a politikát egy külön szféraként kezdte kezelni, csak az első, bár a legfontosabb lépés volt a hatalomról való gondolkodásnak a teológiától való leválasztásában. Egy ezzel komplementer folyamat is zajlott a 12. századtól: nevezetesen, az egyházra alkalmazott metaforák, allegóriák és jogi teóriák átvitele a világi közösségre, melynek folytán az uralkodó és a királyság viszonyát immár kizárólag jogi szemszögből lehetett értelmezni.²⁸ Ezt a politikai teológiának nevezett folyamatot plasztikusan megvilágíthatjuk Ernst Kantorowicz segítségével, a már említett bibliai allegória adaptációja kapcsán, azaz, hogy Krisztus az egyház férje, az egyház pedig az ő felesége.

Ahogy a 12. században axióma lett a kánonjogászok jóvoltából, hogy a püspök, akiről azt tartották, hogy misztikus házasságban él egyházmegyéjével (minthogy Krisztust a püspökök, az apostolok utódai képviselik), és nem idegenítheti el a tisztségéhez tartozó jogokat és javakat, úgy ez az elv 1200 táján már elér-

24 Muir, 1997. 255.

25 Kivelson, 1996. 16.

26 Sashalmi, 2015a. 116.

27 Oakley, 2015. 289–290.

28 Uo. 291.

te a világi szférát is. A király mint a királyság férje sem idegeníthette el a tisztségéhez (*officium*) tapadó jogokat, minthogy azok nem az ő személyéhez kötődtek, hanem tőle független létezéssel bírtak, ugyanis a politikai közösség (*Respublica*) kormányzására rendeltettek;²⁹ ez volt a koronaeszme alapvető lényege. A jogtudomány eredményeinek alkalmazása a világi szférára idővel tehát azt eredményezte, hogy az a választóvonal, amely a világi és a szakrális dolgok közt húzódott, egyre inkább az előbbi irányába tolódott el.³⁰

Minthogy ez a folyamat az orosz területeken hiányzott mind a Kijevi Rusz idején, mind a későbbiekben, így a kérdéses bibliai kép alkalmazása a nyugati és később az orosz ortodox egyház által, teljesen különböző eredménnyel járt. Az előbbi esetben kialakult a politikai közösségnek (*Respublica*), királyságnak (*regnum*) mint saját jogán létező jogi személynek a fogalma, amely elkülönült és független, sőt halhatatlan létezéssel bírt a mindenkori, a testi valóságában létező uralkodótól.³¹ A független jogi személyként (*persona ficta*), de egyben az emberi test analógiájára politikai testként, továbbá a király feleségeként elképzelt királyság koncepciója nemcsak arra volt alkalmas, hogy a király vagy a dinasztiaja részéről jelentkező tulajdonosi szemléletet és igényeket ellensúlyozza, hanem arra is, hogy önálló lojalitást, sőt patriotizmust generáljon (a korona iránti hűséget).³² Ezen túlmenően pedig még azt is eredményezte, ami e téma szempontjából döntő, nevezetesen, hogy a királyságot vizuálisan is ábrázolják. Azt pedig, hogy ez nőalak formájában történjen, az is erősítette, hogy a *Respublica* mellett magának a jogi személynek a latin megfelelője (*persona ficta*) is nőnemű.³³

Merőben más volt helyzet az orosz területek esetében. A hatalomfelfogás itt a 17. század elejéig végletesen perszonális jellegű volt: ez a „hatalomnak az uralkodó személyével való azonosítását” jelentette, nem pedig valamiféle elvont, személytelen entitással,³⁴ amely Nyugaton először olyan jogi elvonatkoztatásokban jelentkezett, mint a királyság (*regnum*)/politikai közösség (*Respublica*), a koronaeszme (*corona*), végül pedig maga az állam (*state/état*). A moszkvai hatalomfelfogás ugyanis nélkülözte nemcsak a jogi, filozófiai fejtegetéseket, hanem a 17. század vége előtt magukat az ilyen fogalmakat is: az ideológiát a „vallási hipertrófia” jellemezte.³⁵

A cári hatalom csakis az Istenről való gondolkodás paradigmájában, annak részeként volt értelmezhető, „mint az isteni gondviselés eszköze, amely az egyház felkentje révén működik”.³⁶ A szakrális és a világi szféra közti világos elha-

29 Kantorowicz, 1957. 216–217.

30 Oakley, 2015. 287–288.

31 I. Erzsébet korában (1558–1603) Angliában ezt fejezte ki a „király két testéről” szóló elképzelés. Kantorowicz alapján erre magyarul lásd: Sashalmi, 2015a. 19–20.

32 Erre legújabban részletesen lásd: Delogu, 2014. A szerző a késő középkori francia királyság példáján mutatja be kiválóan, hogy a különböző női allegóriák miként funkcionáltak jogi, politikai célok alátámasztásaként egy konkrét történelmi kontextusban.

33 Maissen, 2013. 92.

34 Dixon, 1999. 194.

35 Rowland, 2007. 269.

36 Зызыкин, 1924. 67.

tárolás, azaz a hatalomfelfogás teológiától való leválasztásának hiánya – ami egyfelől a jogi kultúra és beállítódás hiányát, másfelől nemcsak a római jog hiányát és a kánonjog tudományos művelésének, de a hazai, azaz az orosz szokásjog művelésének hiányát is jelentette –, továbbá a skolasztikus filozófia ismeretlen volta magyarázzák, hogy miért nem volt megfelelő fogalom- és szókészletük a cári hatalom 16–17. századi egyházi ideológusainak arra, hogy a cár és a cárság viszonyát jogi, filozófiai absztrakciókban taglalják. A források szókészlete „*dominánsan biblikus eredetű*” volt, főként az Ószövetségből vett példákkal,³⁷ Pál apostolnak a hatalomra vonatkozó újszövetségi sorai mellett. Nagyjából 1700 előtt a hatalom igazolásaként elegendő volt az, ha lakonikus tömörséggel mindössze Istenre, az elődökre hivatkoztak az uralkodói hatalom kapcsán, esetleg kiegészítve azzal, hogy az antikvitáshoz nyúltak vissza.³⁸

Simon Dixon szerint, ami leginkább „szembetűnő a kormányzásról író moszkvai szerzőknél mind a formák, mind a nyelv(ezet) terén”, az az, hogy „milyen nagy mértékben maradtak számukra idegenek a filozófiai [és tegyük hozzá, a jogi] absztrakciók”.³⁹ Mindez kiegészülve a széles értelemben vett kulturális kontextus különbözőségével, amelyről korábban említést tettem, azzal a következménnyel járt, hogy Oroszország allegorikus vizuális megjelenítése olyan formában, mint ami a középkori kortárs Nyugatot jellemezte, hiányzott.⁴⁰

A politikai teológia azonban Nyugaton nem ért véget a középkorral, hanem sokkal inkább egy új fázisba lépett a kora újkorban, amint azt Thomas Maissen kiadvánban bemutatta: a *bodini szuverenitásfogalom* megjelenésével a *szuverenitás* és az *állam/natio* nőalakban való vizuális megjelenítése, akár Minerva alakjában, akár a katolikus kereszténység egyes képi ábrázolásainak világi célra történő kisajátítása folytán egyre fontosabb lett.⁴¹ A középkori politikai teológia, amint korábban láthattuk, azzal az eredménnyel járt, hogy a politikai közösség mint különálló entitás jogi személyiséget nyert. A kora újkori politikai teológia ugyanakkor nagy hatást gyakorolt „a politika képi nyelvezetére” azzal, hogy női alakban vizualizálta az állam és szuverenitás modern fogalmát,⁴² aminek sikerében alapvető szerepet játszott a „nyomatás forradalma”. Ezt a következő korabeli példával szemléltethetjük.

A spanyol monarchiától 1581-ben elszakadt és függetlenségét kinyilvánító Egyesült Tartományokat („Hollandiát”) az 1570-es évektől egy zárt kertben ülő – a területre jellemző polgári ruhát viselő – szűzként ábrázolták: a szuverén politikai közösség nőalakban való illetén megjelenítése pedig egy vallási képi ábrázolás adaptációja volt. Nevezetesen: az államnak mint zárt kertben (*hortus conclusus*)

37 Dixon, 1999. 190.

38 Ševčenko, 1978. 11.

39 Dixon, 1999. 190.

40 Azok a metszetek és ikonok állnak legközelebb Oroszország allegorikus, női alakban való vizuális megjelenítéséhez, amelyek az Istenszülőt az orosz címerbe illesztve, a kétféjű sas mellén ábrázolják. Ez az ikonográfia azonban csak a barokk jelképek hatására jelent meg Ukrajna területén az 1660-as évektől, először a metszeten, majd később az ikonokon is. Erre részletesen lásd: Sashalmi, 2013. 60–69., 116–126.

41 Maissen, 2013. 76–93.

42 Uo. 90.

ülő szűznek a megjelenítése annak a vallási képnek a direkt átvitele volt a politikai szférára, amelynek alapjául a zárt kertben ülő Szűz Mária ikonográfiája szolgált.⁴³ Ez az ikonográfia (amit korabeli megnevezéssel „*holland szűzként*” említenek a metszetek) a 17. században is folytatódott, ugyanis az Egyesült Tartományok függetlenségét csak 1648-ban ismerte el Spanyolország. A *hortus conclusus* témájú ikon – amely Máriát egy zárt kertben ülve ábrázolja – azonban úgy tűnik, hogy a 17. század utolsó évtizedeit megelőzően ismeretlen volt Oroszországban,⁴⁴ mivel nem volt bibliai és liturgiai alapja, és csak nyugati, barokk hatásra jelent meg. Bár hogy áll is a dolog ennek az ikontípusnak az oroszországi megjelenésével, Yelena Kashina szerint már a 16. században van erre példa, az tény marad, hogy ezt az ikonográfiát nem használták tisztán világi-politikai célra a politikai közösség megjelenítéseként. Úgy vélem, hogy ez a példa jól illusztrálja azt a korábbiakban említett különbséget, amely az ikonikus és az allegorikus ábrázolásmód közt létezik.

A cár és a cárság közti házasság kérdése a Moszkvai Oroszországban

Tekintsük át ezután, hogy miként funkcionált a *Krisztus-férj* – *Egyház-feleség* el-képzelés az orosz ortodox egyház értelmezésében. Sander Brouwer röviden érintette ugyan ezt a problémát a nyugati és az orosz kultúrkör viszonylatában, és Jakab, valamint Bacon kijelentéseit is idézte,⁴⁵ de egy rövid kommentárnál bővebben nem foglalkozott a kérdéssel, s nem tárgyalta azokat az alapvető különbségeket sem, amelyeket én a széles értelemben vett kulturális kontextusnak hívtam, beleértve a moszkvai ideológia sajátosságait is. Brouwer, Kantorowiczot idézve, a következőket írta: „Míg Nyugat-Európában a királynak mint az ország férjének a képe erős fiskális-jogi háttérrel rendelkezett, egy ilyen háttér, úgy tűnik, hiányzott Oroszországban. Ott az egyházra alkalmazott kép átvitele a *világi szférára* valószínűleg többet köszönhet annak a folyamatnak, amit a cár személye szakralizációjának nevezhetünk.”⁴⁶

Brouwer első mondatát feltételesről kijelentő módra kell változtatnunk, hasonlóan a cár személyének szakralizációjára vonatkozó megállapításához, de a második mondat általam kiemelt része félrevezető. Nem helyénvaló ugyanis „*átvitelről*” (*transfer*) és „*szekuláris szféráról*” beszélni, amint azt a korábbiakban leírtak egyértelművé teszik, minthogy a szakrális és a világi szféra elválasztása nem történt meg. Ebből viszont az is következik, hogy itt nem beszélhetünk politikai teológiáról sem, azaz teológiai fogalmak világi, politikai célra történő kölcsönzéséről/kisajátítá-

43 Uo. 131–137. A *Poly-Olbion* címlapján megjelenő Britannia mint „szűz királynő” szintén ezen ikonográfia anglikán adaptációjának tekinthető: „Akkorra Britannia már Szűz Mária elfogadható protestáns verziójává vált.” Idézi: Maissen, 2013. 126., 193. l.j.

44 Tradigo, 2006. 195.

45 Brouwer, 2003. 56–58.

46 Uo. 58. (Kiemelés tőlem: S. E.)

sáról. Sokkal inkább megfelel a valóságnak, ha úgy fogalmazunk, hogy a Moszkvai Oroszországban a már ismertetett bibliai képet egyszerűen alkalmazták a cár személyének és a cárságnak a viszonyára. Ez nem is lehetett másként: mivel a cár által uralt közösséget *vallási közösségként* fogták fel, így nem létezett sem átvitel, sem szekuláris szféra.

A cár és a cárság közti, illetve a király és a királyság közti házasság értelmezésének különbözőségét kiválóan megvilágítja a francia királyság példáján Claudio Ingerflom: „A francia király felesége vagy a »királyság«, vagy majdnem az összes jogász számára, a *Respublica*: ez a házasság azonban világi, morális, szent és politikai: ez a szövetség nem engedi meg a vallási szféra keveredését a jogival.”⁴⁷ A kora újkori nyugati gondolkodásban a két szféra elválasztását jól mutatja a 17. század elején a jezsuita Francesco Suarez, aki kijelentette: „a világi hatalom mindössze arra rendeltetett, hogy a politikai életet uralja”.⁴⁸ A király tehát mint a királyság igazgatósára rendelt személy (*administrator*) és egyúttal „az állam politikai férje, különáll a *Respublicától*”, így „nem tehet vele azt, amit akar”.⁴⁹

A moszkvai hatalomfelfogás 1547 után erősen „*krisztocentrikussá*” vált, amikor IV. Iván hivatalosan is felvette a cári címet cárrá történő koronázásakor: a cár titulus ugyanis magát az isteni kiválasztottságot jelentette az oroszok számára, és ezáltal szoros asszociációt keltett Krisztus és a cár közt.⁵⁰ A „*krisztocentrikus*” uralkodókép egyik legjobb bizonyítéka a Moszkvai Oroszország legfontosabb 16–17. századi vallási ceremóniája, az évenként ismétlődő virágvasárnap-i rituálé, melynek üzenete az volt, hogy a cár, Krisztus küldetését utánozva, a megváltás felé vezető népét.⁵¹

Abban, hogy Krisztusnak az egyházzal való házasságáról szóló bibliai metaforát a cár és a cárság viszonyára alkalmazták, döntő szerepet kell tulajdonítani egyrészt a cári titulus felvételének (a cár-Krisztus asszociáció miatt), illetve magának a koronázás tényének. A cárrá való koronázás rituáléjának az orosz megfelelője ugyanis így hangzik: *vencsanyije na carsztvo*, amit úgy lehet szó szerint lefordítani, hogy a cár „*esküvője a cársággal*”, minthogy a *vencsanyije* elsődleges jelentése esküvő. Az esküvő (*vencsanyije*) és a koronázás (*vencsanyije*) közös megnevezésének oka pedig az az analógia, hogy az orosz ortodox egyházban a házasságkötés alkalmával a pap egy koronát (*venok*, *venyec*) helyez a vőlegény és a menyasszony fejére, és e tárgy nevéből származik magának a házasságkötésnek (*vencsanyije*) is a megnevezése.⁵² Hasonlóan az esküvőhöz, a cár beavatása során, még a felkenés előtt, a *carszkij venyecnek*, azaz cári koronának nevezett tárgyat, az úgynevezett *Monomah-sapkát* helyezték a cár fejére: ez először 1547-ben történt meg, majd a Monomah-sapkával való megkoronázás gyakorlattá vált, egészen a 17. század vé-

47 Ingerflom, 2013. 9.

48 Idézi: Skinner, 1978. 175.

49 Ingerflom, 2013. 9.

50 Успенский, 1994. 76–77.

51 Erre részletesen lásd: Sashalmi, 2013. 33–35.

52 Biliarsky, 2015. 14., 17.

géig, amit a 18. században aztán egy európai típusú koronával helyettesítettek (először 1724-ben Péter második feleségének, Katalinnak a koronázásakor).

Összefoglalva a következtetéseket: Kijelenthető, hogy nem hosszas jogi-filozófiai fejtegetések, azaz nem a politikai teológia eredményeként, hanem egy elnyúló, a 16–17. század fordulóján jelentkező dinasztikus krízis, azaz konkrét politikai események következménye folytán történt meg Oroszországban, hogy az irodalmi művekben markánsan megjelent a cárságnak mint a cár feleségének olyan értelmezése, amely szerint a *cárság önálló, a cártól független létezéssel bír*. A Rurik-dinasztia kihalása (1598) vezetett ahhoz a dinasztikus (és társadalmi) válsághoz, amely „zavaros időszak” (1598–1613) néven lett ismert, és amelynek során nemcsak álcárok léptek fel, hanem egy hosszabb interregnumot (1610–1613) is átélt Oroszország. Ezek pedig megmutatták, hogy a menyasszonyként vagy éppen özvegyként megismerősített cárság (*carsztvo*), az „oroszföld” (*russzkaja zemlja*), az (akkor még nem állam, hanem) ország jelentésben szereplő „*goszudarsztvo*” az uralkodó, azaz a cár nélkül is tud létezni. Véleményem szerint kulcsfontosságú, hogy ez az időszak egybeesett a *Moszkovszkoje goszudarsztvo* terminus elterjedésével, amit a leggyakrabban használtak az országnak mint a cártól független létezőnek a megjelölésére – mindazonáltal anélkül, hogy ez bármiféle jogi, korporatív jelentéssel bírt volna.⁵³

Lássunk néhány példát az imént leírtakra. 1612-ben egy rövid irodalmi mű, amely a Moszkvai Oroszország siralmas helyzetéről írt (és címében a *Moszkovszkoje goszudarsztvo* szerepelt), így nyilatkozott annak korábbi állapotáról, amikor az ország még virágzott: „*Ezt a ragyogó és csodálatos országot nagy cárok uralták (goszudarsztvom vlagyeli), és annak hercegei büszkék voltak rá, és bátran mondhatjuk, hogy tökéletes felépítésével minden téren kiemelkedett, és fényében és dicsőségében mindenkit felülmúlt, mint egy olyan menyasszony, aki készen áll a vőlegénnyel való nagyszerű házasságra.*”⁵⁴ Mivel ez az írás igen népszerű lett, így a *vencsanyije* kettős jelentésén túl is hozzájárulhatott a cár és a cárság közti házasságról szóló elképzelés elterjedéséhez a műveltebb körökben.

Igen figyelemre méltó, hogy a cár és a cárság házasságának témája két évszázaddal később megjelent Glinka Ivan Szuszanyin című operájában. Abban a jelenetben, ahol Ivan Szuszanyin lánya és kedvese meg szeretnének esküdni, de apja arra inti őket, hogy „nem lehet esküvő, amíg nincs cár”.⁵⁵ Ivan Szuszanyin így szól az operában: „Mihelyst az Isten cárt ad nekünk, akkor rögvest boldog esküvővel (*szvagyboj*), világgraszoló ünnepléssel fogunk mi örvendezni a *Rusznak*.”⁵⁶ Ez pedig egyértelműen bizonyítja a régi elképzelés erősségét, és egyúttal új erőt is adott annak. Ugyanis az opera, melynek címét minden bizonnyal I. Miklós cár (1825–1855)

53 Sashalmi, 2004. 913.

54 *Памятники литературы*, 1988. 132. Ezt és a következő két példát röviden említi Brouwer is, anélkül azonban, hogy részletesen elemezte volna azokat. Brouwer, 2003. 56–57. A példákat az eredeti forrásokból, és nagyobb terjedelemben idézem.

55 Wortman, 2013. 161.

56 <http://www.operalib.eu/zpdf/vitazar.pdf> 12. (a letöltés ideje: 2017. március 9.).

nyomására *Egy élet a cárért* (*Zsizny za carja*) elnevezésre változtatták meg,⁵⁷ a hivatalos ünnepélyek, például éppen a koronázások állandó eleme lett.

Egy másik, ugyancsak a „zavaros időszakról” szóló, ámde sokkal hosszabb, Ivan Tyimofejev által írt narratív irodalmi műben, amely 1617 körül keletkezhetett, az 1610–1613 közti interregnum leírásának címszava ez: „Moszkóvia ország özvegyeségéről” („*O vdovsztve Moszkovszkogo goszudarsztva*”). Ezen állapot leírását pedig a következőképpen kezdi a szerző: „Egészen addig, amíg Isten által való felemelése folytán Mihail Fjodorovicsot újonnan cárrá nem választották (...) a mi földünk (*zemlja*) olyan volt, mint egy özvegy (*vdova*) (...) akit bizony elhagyott az ő férje (*po muzsu osztajema*).”⁵⁸

A Moszkovszkoje goszudarsztvo női, nevezetesen özvegyként való megszemélyesítése Tyimofejevnél azért is figyelemre méltó, mivel ellentétben a *zemljával*, itt nem releváns a nyelvtani nem szempontja, minthogy a *goszudarsztvo* semleges nemű, a *zemlja* viszont nőnemű az oroszban. Úgy vélem, nem pusztán véletlen az sem, hogy a „zavaros időszak” krízise után találkozhatunk első ízben az Orosz Cárság különállásának női alakban való legegységesebb rituális megjelenítésével is. Mihail Romanov (1613–1645) egyik házassága idején (1624 vagy 1626) ugyanis a cár menyasszonya egy olyan fejdísz (*kika*) viselt, amelyen a legfontosabb orosz városok neve szerepelt.⁵⁹ Ez pedig úgy értelmezhető, hogy a valódi menyasszony szó szerint megtestesítette, vizuálisan megszemélyesítette Oroszországot, mint a cár menyasszonyát.

A péteri fordulat

Az iménti példák után nyilvánvalóan nem hat meglepetésként, hogy 1704-ben Jozsif Turobojszkij egy Pétert dicsőítő műben ezt írta: „*Minden cár vőlegény (zsenyih) az ő cárságában.*”⁶⁰ Sokatmondó azonban az a kontextus is, amelyben ez a sor szerepel. Turobojszkij írása ugyanis egy olyan diadalkapunak a szimbólumait magyarázza el – ezt a mű elején a szerző kifejezetten meg is említi –, amelyet Péternek állítottak Moszkvában, annak a győzelemnek a megünneplésére, hogy a cár meghódította Ingriát. A Péter idején készített diadalkapuk ugyanakkor előszeretettel alkalmazták az antik mitológiát a dicsőítés eszközeként,⁶¹ és ez jelen esetben is alapvető volt. Ami az imént idézett sor, nevezetesen a házasságra utaló metafora közvetlen szövegkörnyezetét illeti, itt a szerző a diadalkapunak azt a jelenetét magyarázza meg, amely Andromédának Perszeusz által való kiszabadítását ábrázolta. Ennek kapcsán pedig a következő megállapítást teszi Turobojszkij: „*Ez [már-mint Perszeusz] ő cári felségét jelképezi, minthogy ő Ingriát, mintegy menyasszonyt*

57 Wortman, 2013. 160.

58 *Временник*, 1907. 198.

59 Brouwer, 2003. 56.

60 *Панегирическая литература*, 1979. 179.

61 Erre lásd: Sashalmi, 2013. 126–128.

(nyevesztu), kiszabadította az igazságtalan svéd rabságból.”⁶² Majd Ingria felszabadításáról úgy nyilatkozik, hogy ez egy „új házasság (brak)”, melyben Ingermanland (Izserszkaja zemlja) nem más, mint „a cár gyönyörű menyasszonya (nyeveszta)”.⁶³

Az a gondolat tehát, hogy létezik egy olyan entitás, amely független az uralkodótól, csak embrionális formában ragadható meg az 1700 előtti Oroszországban (a 17. század elején), a nyugati értelemben vett politikai gondolkodás hiánya miatt. A terminusok, amelyek erre utaltak, a *zemlja*, a 17. század folyamán pedig egyre inkább a *Moszkovszkoje goszudarsztvo* voltak, Péter idején pedig egyszerűen, mindenféle jelző nélkül maga a *goszudarsztvo*, amely végül is az állam jelentést vette fel a későbbi orosz nyelvben. Mindazonáltal a *goszudarsztvo* nemcsak a 18. században, hanem még a 19. században is szorosan kötődött az uralkodó személyéhez. Mégis, Pétertől kezdve annak a markáns hangsúlyozása (legalábbis a retorika szintjén), hogy az alattvalói lojalitásnak létezik egy önálló, az uralkodó személyétől megkülönböztetett, sőt felette álló tárgya, amit a *goszudarsztvo*, illetve az *otyecsesztvo* (haza) újdonsült fogalma fejezett ki, alapvető volt abban a tekintetben, hogy ez az entitás képi formában, allegorikus megszemélyesítésként is megjeleníthető legyen.

Érdemes rámutatni, megint csak Claudio Ingerflom segítségével, hogy a *goszudarsztvo* és a *cár* (illetve a *cárság*) közti házasság rejtett összekapcsolódása megtalálható Feofan Prokopovicsnál, Péter legfőbb ideológusánál, abban a valószínűleg fiktív beszédben, amelyet Prokopovics szerint állítólagosan Péter intézett katonáihoz a sorsdöntő, 1709-es poltavai ütközet előtt. A *cár*, aki a katonák eltökéltségét akarta fokozni, ezek szerint úgy szólt volna hozzájuk, hogy a katonák „ne Péterért, hanem a kezére adott/rábízott államért” („nye za Petra, no goszudarsztvo Petru vrucsennoje”) harcoljanak.⁶⁴ A szóhasználatban a „*goszudarsztvo vrucsennoje*” érdemel figyelmet, ami korábbi is ismert, némiképp módosult formában. 1689-ben ugyanis a következő állt abban a levélben, amelyet Péter a féltestvérének, V. Ivánnak küldött abból a célból, hogy mozdítsák el a régensi pozícióból testvérüket, Szofját:⁶⁵ „az Isten által a mi két személyünkre bízott/személyünk kezére adott cárságot mi magunk kormányozzuk” („nasim oboim oszobam Bogom vrucsennoje nam carsztvije pravity szamim”).⁶⁶

A közölt magyar fordítások csak részlegesen tudják visszaadni az orosz *vrucsennoje* jelentését: ez ugyanis nemcsak a *rábízott* értelemmel bír, hanem olyan jelentéssel is, hogy *férjhez adott*.⁶⁷ Ezáltal pedig a mondat konnotációja az, hogy „Isten a cárságot a *cár(ok)*-nak adta mint a *cár menyasszonyát*”.⁶⁸ Ezen interpretáció kapcsán pedig Ingerflom felhívja a figyelmet a *cár* hatalmát a misztikus házasság elvével legitimáló, jól ismert metaforára.⁶⁹ Ingerflom konklúziója az orosz államfo-

⁶² Панегирическая литература, 1979. 179.

⁶³ Uo. 179.

⁶⁴ Ingerflom, 2013. 8. (Kiemelés tőlem: S. E.)

⁶⁵ Erre részletesen lásd: Sashalmi, 2013. 82–84.

⁶⁶ Ingerflom, 2013. 8. (Kiemelés tőlem: S. E.)

⁶⁷ Uo. 9. A *vrucsty* ige jelentése: rábíz, férjhez ad. Fontos, hogy a *ruka*, azaz a kéz szótól van benne! Ezért szerepel az általam adott fordításban az a verzió is, hogy „kezére adott”.

⁶⁸ Ingerflom, 2013. 9.

⁶⁹ Uo. 9.

galom Péter alatti felfogásának kérdésében így hangzik: „Jogi fogalmak és jogszabályok (mint alaptörvény és más klauzulák) rendszerének teljes hiánya folytán a cár hatalmának legitimálása céljából nem lehetett ilyenekhez visszanyúlni, ami azt jelenti, hogy a legitimálás egyedüli – vagy majdnem egyedüli – eszköze vallási volt, ami így meggátolta, hogy a politika teljesen autonóm szférája kialakuljon.”⁷⁰ Mint-hogy pedig a „*Bogom vrucsennoje carsztvije*” formula Péter alatt fontos állami dokumentumokban is előfordult, így Ingerflom szerint Péter az államához fűződő viszonyt „mindenekelőtt egy vallási kötelék keretében értelmezte”.⁷¹

Bármilyen volt is Péter felfogása a *goszudarsztvó*hoz fűződő viszonyáról, az a tény tagadhatatlan, hogy a fogalmi megkülönböztetés az *uralkodó* és a *goszudarsztvo* közt jelentősen előrehaladt Péter idején a nyugatosodás folytán. A politikai gondolkodás nyugatosodása mellett azonban egy másik tényező is alapvető volt Oroszország női alakban való megszemélyesítése szempontjából, amire Turobojszkij példája is egyértelműen rámutat: nevezetesen, az ikonográfia nyugatosodása Péter idején. Az úgynevezett „péteri ikonográfiai forradalom” alapvető eleme volt ugyanis a klasszikus pogány mitológia alakjainak felhasználása, ami korábban tiltott volt, valamint a római császári ikonográfiának, továbbá a barokk szimbolizmusban domináns *emblematika*, azaz a jelkép (*emblema*) műfajának alkalmazása.⁷²

Péter igen fontosnak tartotta az emblematikát, amit többek között bizonyít az is, hogy lefordíttatott oroszra egy ilyen művet, amely 1705-ben Amszterdamban *Szimbólumok és jelképek* címmel jelent meg, és ezt egy oroszországi kiadás is követte 1719-ben.⁷³ Ez a mű vált aztán a nyugati ikonográfia kézikönyvévé, és Oroszország női alakban történő vizuális megjelenítése kapcsán is fontos lett. A kézikönyv egyik ábrázolása ugyanis, amelynek témája Pygmalion és Galatea története, Péter személyes pecsétjének alapjául szolgált.⁷⁴

A szóban forgó pecsét, amely 1714-ben már biztosan használatban volt, ikonográfiai műfaját tekintve, tulajdonképpen egy jelmondatos kép. A pecsét a cárt térdelő pózban, koronával és vésővel kezében ábrázolja, aki egy kötömbből egy női alakot farag ki.⁷⁵ A vele szemben lévő, majdnem kifaragott nőalak, szintén koronával a fején, jogart és országalmát tart a kezében: ez az alak pedig nem más, mint Oroszország,⁷⁶ amely itt az attribútumok és a mitológiai történet folytán királynéként jelenik meg. Az ábrázolt történet ugyanis Ovidius *Metamorphoses* című műve Pygmalion-történetének adaptációja, amely szerint a ciprusi király elefántcsontból kifarag egy tökéletes női szépséget, beleszeret, és kéri az isteneket, hogy feleségül

70 Uo. 10.

71 Uo. 9., 36. l.

72 Amint azt korábban jeleztem, a barokk jelképek hatására jelentek meg azok a metszetek Ukrajna területén, amelyek a legközelebb kerültek Oroszország nőalakban való allegorikus képi ábrázolásához Péter uralkodását megelőzően.

73 Sashalmi, 2013. 128–130.

74 A pecsétet és a forrásul szolgáló képet lásd: Sashalmi, 2013. 162.; Sashalmi, 2015b. 638. Oleg Rjabov e pecsét kapcsán jegyzi meg, hogy „Oroszország nőalakban történő vizualizálásának kezdetei a péteri érára mennek vissza”. Рябов, 2008. Ő sem elemzi azonban e jelenség ideológiai és kulturális hátterét.

75 Collis, 2011. 370.

76 Uo. 370.

vehesse az elefántcsont szüzet – miután az istenek beleegyeznek, a mester csókkal életre leheli a szobrot.⁷⁷

Péter pecsétjén azonban a jelképkönyv említett ábrázolásának eredeti története kiegészül a cár istenileg szentesített missziójának eszméjével.⁷⁸ Ugyanis a nőalak feletti felhőben egy egyenlő oldalú, sugarakat kibocsátó háromszög látható, a háromszögben héberül Jahve nevével, míg a háromszög felett a pecsét peremén az *Adiuvante* ([Isten] Segítségével) felirat áll. Az alakok mellett jobbra pedig két oszlop látható (Salamon templomának két oszlopára utalva). A pecsét üzenete pedig a következő: a cár „mint alkotó”, isteni felhatalmazással, „tökéletes formára faragja ki országát”.⁷⁹ A Szentháromságot szimbolizáló háromszög, a belőle kijövő napsugarak – ezek nemcsak egyházi, hanem szabadkőműves szimbólumok is voltak – és a háromszög felett levő latin *Adiuvante* felirat, amely nyilvánvalóan Istenre vonatkozik, ennek az isteni misszióknak a megjelenítői.⁸⁰

A pecsét jelentőségét megerősíti Feofan Prokopovics azon szónoklata is, amit Nagy Péter halála után, Péter névnapja alkalmából mondott el 1725-ben.⁸¹ Ebben egy helyütt így dicsőíti az egykori cárt: „Egész Oroszország a te szobrod, amely a te mérhetetlen mestermunkáddal lett átformálva, és amit hitelesen ábrázol a te jelképed (v tvojej embleme) is.”⁸²

Oroszország női alakban történő vizuális ábrázolása Péter idején megjelent az emlékérméken és a metszeteken: a legkorábbi általam ismert ilyen ábrázolás (királynőként) az orosz flotta megteremtésének alkalmából készült 1696-os emlékérmén látható. Az ilyen típusú metszetek közül pedig ki kell emelni azt, amely Péter második feleségének, Katalinnak az 1724-es, Péter általi koronázását örökíti meg.

Ha azt mondhatjuk, hogy Oroszország női alakban történő vizuális ábrázolása terén Péter uralkodása volt a fordulópont, akkor az utána következő korszak ennek széles körű elterjedésében játszott fő szerepet. Ez azonban nem egy szükségszerűen bekövetkező jelenség volt, hanem konkrét politikai okokban keresendő: nevezetesen abban a precedens nélküli tényben, hogy 1725–1796 közt Oroszország trónján főként nők ültek. A női uralom a legitimáció új képi eszközeit igényelte, ennek közvetítésében pedig alapvető szerepet játszottak a koronázási érmék vagy másként koronázási zsetonok.⁸³

Anna Ivanovna uralkodásától kezdve (1730) a női alakok dominánssá váltak a női uralkodók koronázási zsetonjain, részben az erények, részben pedig az isteni gondviselés allegorikus megszemélyesítéseiként. Ez pedig a női uralom megjelenésének a következménye volt, és azt a célt szolgálta, hogy az adott személyt legitimálja a trónon. Ugyanakkor ezzel párhuzamosan egyre gyakrabban jelent meg ezen a médiumon magának Oroszországnak a női alakban való allegorikus ábrázol-

77 Uo. 370.

78 Uo. 371–372.

79 Uo. 371–372.

80 Uo. 370–371.

81 Uo. 372.

82 Феодан Прокопович, 1961. 144. Idézi: Collis, 2011. 372.

83 A koronázási érméket lásd folyóiratunk 2015/4. számában: Sashalmi, 2015b.

2. kép.
Nagy Péter Minervával (metszet)

lása, ami nem választható el az előbbi jelenségtől. Azaz: a nőalakoknak mint az isteni kegyelem közvetítőinek, illetve Oroszország nőalakban való ábrázolásának hangsúlyos volta, ugyanazon jelenség két oldalát jelentik – a női uralom legitimálásának eszközei voltak.

Nézzünk két jellemző példát az imént elmondottak illusztrálásaként! Erzsébet (1741–1762) cárnő 1742-es koronázási zsetonjának jobb alsó részén egy fél térdre ereszkedett, tekintetét (a mennyből) az isteni gondviselés nőalakja által megkoronázott Erzsébetre függesztő, pajzsot tartó nőalak látható, a pajzs pedig az Orosz Birodalom címere: a nőalak tehát egyértelműen Oroszország allegóriája. II. Katalin (1762–1796) egyik koronázási zsetonján (1762) Katalin orosz nevének (Jekatyerina Alekszejevna) kezdőbetűi (Je. A.) egy ovális pajzsban láthatók, melyeket virágkoszorú övez, a pajzsot pedig az Isteni Gondviselés nőalakja koronázza meg. A zsetonon szereplő felirat: „A Hit és a Haza megmentéséért” („За Спастеніе Веры и Отечества”). A két, egymással szemben álló nőalak, a feliratnak megfelelően, a hit és a haza allegóriái: az előbbit a kezében tartott kereszt, míg az utóbbit a tőle jobbra levő, letett pajzsos levő orosz birodalmi címer azonosítja.

Bár a női uralom 1796-ban véget ért Oroszországban, Oroszország női alakban való allegorikus ábrázolása addigra teljesen bevett ikonográfiai elemmé vált. Az 1730-as években Anna cárnő uralkodása idején Jacopo Amiconi festette meg azt a portrét, amelyen Nagy Péter az Oroszországot megszemélyesítő Minerva mellett áll, aki hódolattal néz fel Péterre, és amely portrét aztán metszetek formájában népszerűsítették Oroszországban (2. kép). (A festmény maga a Téli Palota úgynevezett kis tróntermét díszíti 1833 óta.)

Oroszország Minerva típusú allegóriája látható I. Pál 1797-es koronázási zsetonján. Az ülő helyzetben lévő, antik ruházatot, sisakot viselő, profilból ábrázolt nőalak bal keze bőségszarut tart, jobb kezét pedig egy pajzson pihenteti, és a pajzson az Orosz Birodalom címere látható. A nőalakot, melynek ikonográfiájában inkább *Dea Roma*é, mint Minerváé dominál, valószínűleg Britannia egy kortárs ábrázolása inspirálta.

Végezetül nem érdektelen megjegyezni a cár és Oroszország közti házasság metaforájának kérdése kapcsán, hogy Nagy Péter második feleségének, Katalinnak császárnévá történő koronázása Péter által (1724), majd a női uralom dominánssá válása 1725 után hatással volt a koronázás ceremóniájának orosz megnevezésére. A korábbi *vencsanyije* helyett 1724-ben, 1730-ban és 1742-ben a *koronacija* szóval találkozhatunk, ami 1762 után *koronovanyije* lett. Okkal feltételezhetjük, hogy a *vencsanyije* helyettesítése a másik szóval nem pusztán a nyugati orientáció része volt (hasonlóan az új regáliákhoz, mint az új, császári típusú korona megjelenése), amint azt Richard Wortman véli.⁸⁴ Logikusnak tűnik, ugyanakkor nem mond ellent a Nyugathoz való hasonulás szándékának az a magyarázat, hogy a régi terminus, amely egyúttal *esküvő* jelentéssel is rendelkezett, már nem volt alkalmas a ceremónia megjelölésére. A cár és a cárság közti házasság konnotációját hordozó *vencsanyije* csak addig volt adekvát, amíg férfiak ültek Oroszország trónján. A női uralom következtében aztán az új terminus annyira meghonosodott, hogy a 18. század végétől, amikortól újra csak férfi uralkodók következtek, már nem tértek vissza a régi megnevezéshez.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadott források és szakirodalom

Biliarsky

2015 Biliarsky, Ivan: Marriage and Power. In: *Studia Ceranea*, 5. (2015) 9–32.

Brouwer

2003 Brouwer, Sander: The Bridegroom Who Did Not Come. Social and Amorous Unproductivity from Pushkin to the Silver Age. In: *The Two Hundred Years of Pushkin*. Vol. I. Ed.: Reid, Robert. Amsterdam–New York, 2003. 49–65.

⁸⁴ Wortman, 1995. 70.

Collis

2011 Collis, Robert: *The Petrine Instauration: Religion, Esotericism and Science at the Court of Peter the Great, 1689–1725*. Leiden, 2011.

Cracraft

1998 Cracraft, James: *The Petrine Revolution in Russian Imagery*. Chicago–London, 1998.

Delogu

2014 Delogu, Daisy: *Allegorical Bodies. Power and Gender in Late Medieval France*. Toronto, 2014.

Denny-Brown

2006 Denny-Brown, Andrea: Personifications Visualized as Women. In: *Women and Gender in Medieval Europe: An Encyclopedia*. Ed.: Schaus, Margaret. New York–London, 2006. 647–650.

Dixon

1999 Dixon, Simon: *The Modernisation of Russia 1676–1825*. Cambridge, 1999.

Феофан Прокопович

1961 Феофан Прокопович: *Сочинения*. Ред.: Еремин, Игорь Петрович. Москва, 1961.

Gessert

2015 Gessert, Genevieve S.: A Giant Corrupt Body. The Gendering of Renaissance Roma. In: *Reception of Antiquity. Constructions of Gender in Medieval Art*. Eds.: Rose, Marice–Poe, Alison. Leiden–Boston, 2015. 98–130.

Hirschi

2011 Hirschi, Caspar: *The Origins of Nationalism: An Alternative History from Ancient Rome to Early Modern Germany*. Cambridge, 2011.

Ingerflom

2013 Ingerflom, Claudio: Loyalty to the State under Peter the Great? Return to the Sources and the Historicity of Concepts. In: *Loyalties, Solidarities and Identities in Russian Society, History and Culture*. Eds.: Bullock, Philip Ross–Byford, Andy–Ingerflom, Claudio. London, 2013. 3–19.

Kantorowicz

1957 Kantorowicz, Ernst H.: *The King's Two Bodies: A Study in Medieval Political Theology*. Princeton, 1957.

Kivelson

1996 Kivelson, Valerie: *Autocracy in the Provinces. The Muscovite Gentry and Political Culture in the Seventeenth Century*. Stanford, 1996.

Lossky–Ouspensky

1999 Lossky, Vladimir–Ouspensky, Leonid: *The Meaning of Icons*. Crestwood, New York, 1999.

Maissen

2013 Maissen, Thomas: Die Bedeutung der christlichen Bildsprache für die Legitimation frühneuzeitlicher Staatlichkeit. In: *Zur historischen Semantik europäischer Legitimationsdiskurse*. Hrsg. v. Heit, Alexander–Pfleiderer, Georg. Baden-Baden, 2013. 75–192. (Religions-Politik, 1.)

Muir

1997 Muir, Eduard: *Ritual in Early Modern Europe*. Cambridge, 1997.

Oakley

2015 Oakley, Francis: *The Watershed of Modern Politics: Law, Virtue, Kingship and Consent (1300–1650)*. New Haven–London, 2015.

Olwig

2002 Olwig, Kenneth Robert: *Landscape, Nature, and the Body Politic. From Britain's Renaissance to America's New World*. Madison–London, 2002.

Памятники литературы

1988 *Памятники литературы Древней Руси: XVII век*. Ред.: Л. Дмитриева. Москва, 1988.

Панегирическая литература

1979 *Панегирическая литература петровского времени*. Изд., подг.: Гребенюк, В. П. Москва, 1979. (Русская старопечатная литература: XVI – первая четверть XVIII в.)

Political Works

1918 *The Political Works of James I*. Ed.: McIlwain, Charles H.. Cambridge, Mass., 1918.

Ripa

1997 Ripa, Cesare: *Iconologia*. (Róma, 1603). Fordította Sajó Tamás. Bp., 1997.

Рябов

2008 Рябов, Олег Вячеславович: «Россия-Матушка»: История визуализации. In: *Границы. Альманах Центра этнических и национальных исследований Ивановского государственного университета*. Вып. 2. *Визуализация нации*. Иваново, 2008.

Rowland

2007 Rowland, Daniel: 'Muscovy.' In: *European Political Thought 1450–1700. Religion, Law, Philosophy*. Eds.: Lloyd, Howell A.–Burgess, Glenn–Hodson, Simon. New Haven–London, 2007. 267–299.

Sashalmi

2004 Sashalmi Endre: Tulajdonosi dinasztizmus és államfogalom a 17. századi Oroszországban. In: *Századok*, 138. (2004) 4. sz. 893–919.

2013 Sashalmi Endre: *Trónöröklés és isteni jogalap Nagy Péter uralkodása idején. Az írott források és az ikonográfia tükrében*. Pécs, 2013.

2015a Sashalmi, Endre: *Az emberi testtől az óraműig. Az állam metaforái és formaváltozásai a nyugati keresztény kultúrkörben 1300–1800*. Pécs, 2015.

2015b Sashalmi, Endre: A koronázási érme mint legitimációs médium a 18. századi Oroszországban. I. Katalin, Anna, Erzsébet és II. Katalin koronázási érméinek ikonográfiai vizsgálata. In: *Világtörténet*, 5. (37.) (2015) 4. sz. 625–644.

Ševčenko

1978 Ševčenko, Ihor: Byzantium and the Eastern Slavs after 1453. In: *Harvard Ukrainian Studies*, 2. (1978) 1. sz. 5–25.

Skinner

1978 Skinner, Quentin: *The Foundations of Modern Political Thought*. Vol. 2. *The Age of Reformation*. Cambridge, 1978.

Tradigo

2006 Tradigo, Alfredo: *Icons and Saints of the Eastern Orthodox Church*. Los Angeles, 2006.

Успенский

1994 Успенский, Борис Андреевич: *Избранные труды*. Том 1. *Семиотика истории. Семиотика культуры*. Москва, 1994.

Временник

1907 *Временник дьяка Ивана Тимофеева*. Санкт-Петербург, 1907.

Wortman

1995 Wortman, Richard, S.: *Scenarios of Power. Myth and Ceremony in Russian Monarchy from Peter the Great to the Death of Nicholas I*. Princeton, 1995.

2013 Wortman Richard S.: *Scenarios of Power. Myth and Ceremony in Russian Monarchy from Peter the Great to the Death of Nicholas II*. Princeton, 2013.

Зызыкин

1924 Зызыкин, Михаил Валерьянович: *Царская власть и Закон о престолонаследии в России*. София, 1924.

ENDRE SASHALMI

POLITICAL THEOLOGY AND THE EMERGENCE OF FEMALE PERSONIFICATIONS OF RUSSIA IN VISUAL SOURCES FROM A EUROPEAN PERSPECTIVE

THE PETRINE PERIOD AS A WATERSHED

This article argues that the appearance of female personifications of Russia in visual sources began with Peter the Great, as a result of the westernization of Russian imagery. In Western Christendom in the Middle Ages and the Early Modern period this phenomenon was intrinsically rooted in the importance of allegorical representation which almost exclusively used the female body for this purpose. Besides this state of mind, antique models were also crucial, such as the Roman representation of provinces as females on coins, and especially the figure of Goddess Minerva served as the main source of inspiration for personifying the realm (the 'nation') during the Renaissance. As the Orthodox Church banned classical mythology, because it was considered pagan, and classical heritage was absent in Russia, the 'broad cultural context' of Western Christendom was very different from the 'iconic type' of imagery dominant in Muscovite Russian culture before Peter the Great. The other major factor hindering the appearance of female personifications of Russia was the lack of political theology, i.e. appropriation/borrowing of theological concepts for secular, political purpose. Under these circumstances the religious notion shared by both Western and Eastern Churches, i.e. that Christ is the bridegroom, and the Church is Christ's bride, produced a very different result in Muscovy. In the West it strengthened the distinctiveness of the kingdom with rights of its own, and contributed to the factors fostering female representation of the realm, whereas in Muscovy it served the sacralisation of the ruler's person.

ANTONIO ÁLVAREZ-OSSORIO ALVARIÑO*

A fennmaradástól a függetlenedésig

A Spanyol Monarchia és itáliai tartományai, 1665–171

A spanyol örökösödési háború (1701–1714) egyszerre volt nemzeti-polgárháborús és nemzetközi konfliktus. A szembenállást meghatározó választóvonal a Habsburg- és a Bourbon-pártiak között ugyanúgy megjelent Spanyolországban, mint a Spanyol Monarchia más területein, így természetesen Itáliában is. Ugyanakkor, bár az 1714-es utrechti béke hasonló választóvonal az itáliai spanyol jelenlét konszolidációja, illetve gyors összeomlása között, a helyi társadalmak fejlődésében bizonyos folytonosság is megfigyelhető. Az 1640-es évtized politikai válsága és a spanyol hatalom európai hegemoniájának bukása után az itáliai társadalmi elit autonómiája folyamatosan növekedett; ugyanakkor a hivatalok megvásárlása és a spanyol koronától hűségért cserébe kapott engedmények révén politikai szerepvállalása, felelőssége is nőtt. A hirtelen és drasztikus változások, uralkodóváltások ellenére a társadalmi hierarchiában nem történtek éles váltások; a politikai és társadalmi életet irányító családok gyakorlatilag minden korábbi kiváltságukat megtarthatták, eltekintve néhány elszigetelt kivételtől mind a Bourbon-, mind pedig a Habsburg-oldalon. Jelen tanulmány ezen folyamatok alapos bemutatására törekszik.¹

A hanyatlás időszaka. A Spanyol Monarchia korszakai

II. Károly (1665–1700) uralkodásának elején egy fiatal spanyol jogász, aki a Nápolyi Királyságban kezdte minisztériumi pályafutását, átfogó, tudományos igényű mű megírásába kezdett a Spanyol Monarchia eredetéről, fejlődéséről és korabeli helyzetéről. Juan Alfonso de Lancina egy olyan műfaj hagyományait folytatta, amely

* A szerző az Universidad Autónoma de Madrid, Departamento de Historia Moderna egyetemi tanára (Avenida Tomás y Valiente, 1 Campus de Cantoblanco, UAM, 28049 Madrid, antonio.alvarezossorio@uam.es).

¹ Jelen tanulmány a *Studia Historica* folyóiratban megjelent cikk (Álvarez-Ossorio Alvariño, 2004a) kiegészített, átszerkesztett és bővített változata, amely a Dirección General de Investigación del Ministerio de Economía y Competitividad *Sociedad cortesana y redes diplomáticas: la proyección europea de la monarquía de España (1659–1725)* (Udvari társadalom és diplomáciai hálózatok: a Spanyol Monarchia európai kisugárzása, 1659–1725) elnevezésű, HAR2015–67069–P (MINECO/FEDER, UE) azonosítójú projekt támogatásában részesült. Köszönettel tartozom Martí Tibornak a kutatási programban nyújtott értékes segítségéért. A tanulmányhoz lásd még: Álvarez-Ossorio Alvariño, 2015a.

II. Fülöp (1556–1598) uralkodásának utolsó évtizedében tűnt fel, kiteljesedése pedig III. Fülöp (1598–1621) idejére tehető. Ez az irányzat, a monarchia értekezésekben és rövid tudományos művekben történő dicsőítése IV. Fülöp (1621–1665) alatt érte el a csúcspontját, és a Franciaországgal szemben kirobbant háború után polemizálóbb tartalmú lett.

Lancina soha nem fejezte be főművét, melynek a hangzatos *Floro Hispano, tratado de la Monarchía Española. Epítome de la historia de España, su Principio, Augmento, Grandeza y Detrimiento* (Hispán kincs, értekezés a Spanyol Monarchiáról. Összefoglalás Spanyolország történelméről, kezdeteiről, felemelkedéséről, dicsőségéről és hanyatlásáról) címet adta.² Az értekezés elején a szerző a monarchia kialakulását meghatározó tényezőként a *spanyol népet* jelöli meg, és Lancina értelmezésében a kollektív nemzet az egyetlen főszereplő, mely a királyok dicsőségét is háttérbe szorítja azon közös vállalkozású *opus magnum*-ban, mely a monarchia létrehozása volt. Emellett figyelemre méltó, hogy Lancina mind ezen, mind többi művében is a királyi hatalom *választások* általi eredetét hangsúlyozza. Ezen részlet egyértelmű célzás a korabeli belpolitikai helyzetre, ismervén a korszakban hatalmon lévő gyermekkirály rossz egészségi állapotát. Lancina Madrid és a többi spanyol tartomány más minisztereire és nemeseire hasonlóan azt az elvet vallotta, hogy a monarchia társadalmi alapja túlmutat az egyén egy adott királlyal vagy dinasztiával való azonosulásán. A szerző emellett igyekezett olyan alkotmányos eszközöket keresni, amelyek kompenzálhatják a király kevésbé intenzív jelenlétét a kormányzat működésében.

Lancina egy másik, befejezetlen művében is foglalkozik ezen központi kérdésekkel; ennek címe is jól összegzi a szerző politikai filozófiájának fő vonulatait. *A Libro de la República de los Españoles en que se contiene su sitio, las naciones que la han habitado, sus riquezas, los Reyes y la Política de su gobierno con otras particularidades notables* (Könyv a Spanyolok Köztársaságáról, az ország leírásával nemzeteiről, gazdagságáról, a királyokról és kormányzásuk politikájáról, valamint más, említésre méltó jellegzetességekről) kötetében a szerző a Spanyol Monarchiát alkotó királyságok és egyéb területek egyéni történetét, fejlődését hangsúlyozza.³ Lancina tehát a *Spanyolok Köztársaságaként* értelmezte és mutatta be a *Spanyol Monarchiát*.

Lancina műveinek formai jegyeiben és tartalmában egyaránt érezhető Tacitus és Seneca hatása. A Iuliusok és Claudiusok Római Birodalmának példája segítette a szerzőnek értelmezni a Spanyol Monarchia átalakulási folyamatait. Lancina a „Köztársaság kedvezőtlen fejleményei”-vel kapcsolatos polgári aggályaiban Tacitus filozófiája és a keresztény neosztoicizmus is megjelenik.⁴ Az emberi test és a politikai korpusz felépítése és működése közötti klasszikus párhuzam továbbvitelével a szerző a birodalmak életszakaszainak sajátosságait a fejlődés, fennmaradás és hanyatlás a természet törvényeinek alárendelt, visszafordíthatatlan ciklusaiként vizs-

2 BNF Espagnol, 158.

3 BNF Baluze, 225.

4 BNF Baluze, 228, fol. 11.

gálja. Lancina szerint „ha valaki ily módon megnézhetné a spanyol népet Szent Pelagius királlyá választása után, egy ereje teljében lévő embert látna”.

A *Floro Hispano* című értekezésben a szerző meghatározta a Spanyol Monarchia fő életszakaszait: a csecsemőkor Oviedo és León királyainak uralkodása alatt, a legendás kantábriai hegyben telik; Kasztília uralma határozza meg a kisgyermekkor; míg a serdülőkort a spanyol királyságok egyesülésének folyamata hozta el, amely a Katolikus Királyok alatt teljesedett ki. Ezen ciklikus – a fejlődési tagolás értelmezésében II. Károly uralkodása – az időskor és az elaggás időszakát hozta el a monarchia életében. Ennek ellenére Lancina igyekezett túllépni is ezen a túlzó természeti determinizmuson, és a római császárokat állította például a szinte még gyermek királynak: „Mégis úgy tűnik most, nagyszerű királyunk, II. Károly uralkodása a nagy Augustus császár dicsőségét eleveníti meg, hiszen országunk mintha ismét a fiatalkorba lépne, ugyanúgy, mint a Római Birodalom, amely hazánk kitűnő fia, a nagy Traianus alatt visszanyerte korábbi nagyságát.”

Az 1640-es évek válságának időszakától a kormányzással foglalkozó korabeli spanyol elméleti művekben Traianus császár személye és tevékenysége gyakran használt referenciapont lett, mivel a császár következetes hatalomgyakorlással és a polgárság felemelésével képes volt megállítani és visszafordítani egy kiterjedt birodalom hanyatlását.⁵ Lancina úgy vélte, a *Spanyolok Köztársasága* is a régi polgári erények gyakorlásával térhet vissza aranykorába.

Traianus uralkodása egyéb figyelemre méltó értelmezési párhuzamokat is ihletett, például a központi kormányzásban fontos szerephez jutó helyi oligarchák politikai egyeduralmával kapcsolatban. Ezen téma Olivares gróf-herceg bukása, valamint a tartományi lázadások után kiemelt fontosságuvá vált. 1675 márciusában Lancina Félix de Lucio y Espinosának írt episztolájában a monarchia összetett jellegére emlékeztetett: „A Spanyol Monarchia királyságai közötti nagy különbségek miatt, valamint egy másik fontos okból, nevezetesen, hogy mindegyikük megtarthassa nagyságát és régi nevét, a király nem használhat egyetlen, összegző titulust. Éppen ezért helyesen jártak el a korábbi királyok, amikor megőrizték minden uralkodói címüket, és így hangsúlyozták, hogy minden királyságot és tartományt külön kell elismerni: Kasztíliát Kasztíliaként, Aragóniát Aragóniaként, Itáliát Itáliaként, és hasonlóképpen a többi királyság és tartomány esetében is.”⁶

Lancina számos írásában foglalkozott annak fontosságával, hogy a tartományok megőrizhessék kiváltságaikat, valamint a kormány biztonsága a helyi oligarchák együttműködését. A szerző szerint ellenkező esetben újabb lázadás fenyegethet, ahogy a messinai felkelés során történt.

Mikor haladta meg a Spanyol Monarchia az ifjúságot, és lépte át a felnőttkor küszöbét? A kérdéssel foglalkozó szerzők különböző történelmi pillanatokat emeltek ki. Giovanni Pietro Crescenzo Romani vonatkozó művében a növekvő intenzitású itáliai spanyol jelenlét fontosságát hangsúlyozta, a szicíliai kezdetektől

5 Morales Polo, 1654; valamint Solanes, 1700. II. Károlynak ajánlott kiadás.

6 Lancina ezen aprólékosan megfogalmazott leveleit, melyekben elegánsan vegyíti a politikai és erkölcsi eszmefuttatásokat, voltaképp szónoki gyakorlatként írta, feltételezhetően azzal a céllal, hogy azokat terjeszték és akár meg is jelentették. BNF Baluze, 228.

Nápoly meghódításán át V. Alfonz alatt, egészen az itáliai háborúkig (*La Monarchia di Spagna overo Dell'Unione delle Corone, e Regni dell'Augustissima Casa D'Austria. Con parte dei pregi, e meriti dellla Nazione Spagnuola, a della Regia Città di Milano, E con alcune Allianze della Nobilità della Patria*, Piacenza, 1650). A jezsuita Juan Cortés Osorio a *Constancia de la fee y aliento de la nobleza española* (A hit állhatatossága és a spanyol nemesség bátorsága, Madrid, 1684) című művében az Újvilág felfedezését, valamint Nápoly Olivares gróf vezetésével lezajló meghódítását emelte ki. A 17. század második felében ezek a hőstettek azonban már távolinak tűntek. A monarchia dicsőséges korszaka elmúlt, és a korabeli nemzedékeknek birodalmi örökségük megtartása volt a legnagyobb feladat.

A megőrzés művészete

Az 1640-es években Portugáliában, Spanyolországban és Itáliában lezajló tartományi lázadások közepette a jelentősebb európai királyi udvarokban komolyan foglalkoztak annak lehetőségével, hogy a Katolikus Monarchia európai birtokai hamarosan függetlenednek.⁷ Az elégedetlenség és a tartományi lázadások felgyorsították a katonai és pénzügyi források kimerülését az egyébként is általános háborús időszak közepette. A Katolikus Király flottájának és hadseregének egyre több helyen nyíló új frontokon kellett helytállniuk, miközben tovább folytak a hadjáratok a francia, holland, svéd, német és itáliai csapatok ellen. 1650 után IV. Fülöp feladta a portugál korona visszaszerzésére irányuló törekvéseit; emellett a Spanyol Monarchia jelentős területi veszteségeket szenvedett Katalóniában és Németalföldön is. Mindezek ellenére a királyság rácapolt az összeomlásával és a királyságok szétesésével kapcsolatos jóslatokra. Benito Remigio Noydens 1674-ben a következőket summázta a korabeli eseményeket: „Nem kisebb feladat meghódított birtokaink megtartása, mint annak idején megszerzésük volt, mert az utóbbihoz elég lehet a szerencse is, míg az előbbi mindig művészet.”⁸

Ebben az értelemben a monarchia 1640-es válsága a *crisi* kifejezés eredeti jelentése alapján úgy is értelmezhető, mint válaszút, döntéshelyzet – mely elindítja a kormányzással kapcsolatos reflexiót, az elérhető célokkal kapcsolatos vitára inspirál, a múlt és a jelen politikájának értékelésére késztet, és tiszta lapot ad az eljövendő hatalom alapelveinek meghatározásához – az adott spanyol történelmi pillanatban a jó kormányzat Olivares zsarnoksága alatt lerombolt alapjainak feltárását jelenthette. Ezzel a felvetéssel nem szándékunk, hogy a kormányzat funkcióját a politikai laboratóriuméra redukálva értelmezzük; inkább azt kívánjuk hangsúlyozni, hogy a válság mint vízválasztó és véleményformáló tényező milyen hatással volt az udvari és itáliai tanácsosokra, az alkirályokra, bírákra és tartományi hivatalnokokra,

7 Az 1640-es években lezajlott felkelésekről bő bibliográfia áll rendelkezésünkre, lásd például Elliott, 1992. áttekintő munkáját. Szélesebb nézőpontú, az egész európai forradalmi ciklust vizsgálja Benigno, 1999.

8 *Conservar* címszó: Covarrubias, 1987. 350. (Benito Remigio Noydens kiegészítései az 1674-es kiadáshoz.) Noydens szerint Julius Caesart uralkodóként hódításaiban a szerencse kísérte, de kudarcot vallott egy másik uralkodói erény, a hatalom megtartásának gyakorlásában.

akiknek a monarchia korábbi és korabeli kedvezőtlen eseményei nyomán kialakult helyzethez kellett alkalmazkodniuk.⁹ A 17. század második felében a megőrzés és a presszió enyhítésének politikai eszközeit igen eltérő módon alkalmazták, attól függően, hogy miként viszonyultak ezekhez a célokhoz a királyi udvar éppen befolyásos csoportjai, valamint hogy milyen kapcsolat fűzte őket a helyi oligarchiához.

Habsburg Mária Anna (1665–1675) régenssége alatt összeütközésre került sor a királynő hívei, valamint a belső ellenzék azon csoportjai között, amelyek támogatták Juan José de Austria (1629–1679) igényét a monarchia kormányának vezetésére. A régenség egyik jelentős döntése volt a Milánói Hercegséggel kapcsolatban, hogy az Itáliai Tanács vezetőinek hatásköre alatt engedélyezte a helyi bíróságok közhivatalainak árusítását. 1673 és 1676 között legkevesebb huszonegy *cuestor togado*, *cuestor de capa* és pénzügyekkel foglalkozó ügyvédi hivatalt értékesítettek az általános és különleges bíróságokon. Ezenkívül eladás céljából elidegenítettek még négy pénzügyi jogtanácsosi hivatalt, a hadsereg főszámvevőjének hivatalát, valamint több egyéb, kisebb lombardiai bírói hivatalt is. A *quaestor* és pénzügyekkel foglalkozó ügyvédi kinevezések átlagára tízezer ezüstreal körül mozgott.¹⁰ Az így szerzett bevételt az Itáliai Tanács kincstárnokának adták át. 1676-ban a hasonló forrásból származó összegeket az Itáliai Tanács, a Kincstár, valamint a Kincstár Főszámvevőszéke (*Contaduría Mayor de Hacienda*) elnökének ellenőrzése alatt Genovába utalták tovább. Genovából a forrásokat Nápoly és Szicília alkirályainak továbbították az 1674-ben, a messinai felkelésnek nyújtott francia támogatás után kitört háború kiadásainak fedezésére.

A messinai háború veszélyeztette a Spanyol Monarchia uralmát itáliai tartományai felett.¹¹ A Szicíliai keleti felében állandósuló francia jelenlét lehetősége veszélyt jelentett volna a nyugati oldal spanyol fennhatóságára, valamint a Nápolyi Királysággal fenntartott kapcsolatokra. A francia tengeri hegemonia lehetősége a Mediterráneum nyugati térségében nyugtalanította Észak-Európa tengeri hatalmait. Végül XIV. Lajos (1643–1715) úgy döntött, hogy hadseregét a Rajna vidékére, valamint a flandriai határra összpontosítja, és 1678-ban kivonta csapatait Szicíliából.

1676 végén Fernando Valenzuela kegyencce emelése alkalmas ürügyet adott a spanyol grandoknak arra, hogy nyíltan szövetkezzenek a királyné uralmának megdöntésére.¹² 1677 januárjában Zaragoza mellett nagyjából tízezer Aragóniából, Katalóniából, Valenciából és Navarrából származó katona gyűlt össze Juan José de Austria zászlója alatt, aki Madridig vezette a sereget, hogy katonai erővel kényszerítse ki a kormányváltást. Juan José de Austria magához ragadta a hatalmat, és megfosztotta hivataluktól a Mária királynét pártoló minisztereket és a királyi ud-

9 A válsághelyzettel kapcsolatos szófordulatok szó szerinti idézetek; a hasonló kifejezések igen jellemzőek a korabeli államtanácsok jegyzőkönyveinek szóhasználatában. A fenti sorok a *Consejo de Italia* 1646 májusában tartott tanácskozásának jegyzőkönyvéből származnak. AHN Sección Estado [E (államügyek)], legajo Ileg. (íratcsomó)] 1984.

10 A folyamattal és következményeivel részletesen foglalkozom könyvemben: Álvarez-Ossorio Alvaríño, 2002.

11 Erről bővebben lásd: Ribot, 2002.

12 Erről lásd: Álvarez-Ossorio Alvaríño, 2015b. 21–56.

vartartás velük szimpatizáló tagjait. Ezenkívül példás büntetés kilátásba helyezésével igyekezett elrettenteni a minisztereket és a hivatalnokokat a korrupciótól, illetve bármilyen törvénytelen cselekedettől. Juan José de Austria kormánya Itáliában is bevezetett néhány, korábban Kasztíliaiban foganatosított intézkedést, például a hivatalos látogatás útján zajló ellenőrzést, valamint az állami hivatalok, főként az élet-hosszig tartó járadékos kinevezések számának megnyirbálását.

A restauráció hatásai igen hamar érezhetővé váltak Itáliában. 1677 márciusában Don Juan levél útján utasította Milánó kormányzóját, Ligne herceget, valamint Nápoly és Szicília alkirályait, hogy kötelezzék püspökeiket és főpapjaikat egyházmegyéik bejárására, és így őrkdjenek alattvalóik erkölcei fölött. Júniusban Don Juan korrupciós vádakkal váratlanul visszavonta hét miniszter kinevezését, akik a Nápolyi Királyság Felsőbíróségához tartoztak (*Sacro Regio Consiglio, Sumaria y Vicaria*). A restauráció politikai intézkedései azonban csak a Franciaországgal folytatott háború lezárása után erősödtek meg az itáliai tartományokban. 1678 márciusában a francia csapatok kivonultak Messinából, ami az olasz háború végét jelentette; ezzel felgyorsultak a béketárgyalások is, melyeket ugyanazon év szeptemberében zártak le. Szicília keleti felének visszahódítása lehetővé tette, hogy a spanyol korona meghatározza a Milánói Hercegség kormányzatának új politikai irányultságát.

A királyi hatalom markánsabb jelenléte az itáliai területeken új lendületet adott a városon belüli erődítmények, fellegrárok építésének is a 17. század második felében. A messinai felkelés bukása után 1678-tól Juan José de Austria és Medinaceli herceg, Don Juan utódja a spanyol kormány élén, olyan politikai program megvalósítására törekedtek, ami összekapcsolta a városi kiváltságok eltörlését egy új kormánytestület felállításával, valamint erődítményépítési programmal Szicília keleti felének spanyol fennhatóságú területein.

A hűség ára

Az 1640-es években a vidéki területeken fellángoló lázongások már egyértelművé tették a Spanyol Monarchia katonai és pénzügyi sebezhetőségét. Emiatt 1652 után a királyi udvar arra kényszerült, hogy különösen óvatosan alakítsa kapcsolatait az oligarchiával, hogy megelőzze az újabb lázadásokat. Ugyanakkor a helyi uralkodó osztálynak is mozgósítania kellett erőforrásait a monarchia fenntartásának érdekében. Ilyen értelemben a II. Károly uralkodásának első évtizedeiben jelentkező társadalmi feszültségek értelmezéséhez célszerű meghatároznunk, mely helyi társadalmi csoportoknak kedvezett a vidéki elégedetlenségi hullám. Megállapítható, hogy a tartományi oligarchák bizonyos csoportjai a század közepén áruba bocsátották hűségüket annak érdekében, hogy megerősítsék helyi hatalmukat IV. Fülöp uralmának második felére. Ugyanakkor a király halála és a béke megszilárdulása után fokozatosan növekedett a lázadások után kialakított *status quo* által meggyengített, illetve az új hatalmi egyensúlyból kizárt csoportok elégedetlensége. Így amikor 1665-ben és 1666-ban Messina, a leghűségesebb és példás (*fidelissima ed esemp-*

lare) város követséget küldött a madridi udvarba, hogy IV. Fülöp özvegyével, Habsburg Mária királynéval megújítsa a királlyal korábban kialakított kiváltságos szövetséges viszonyát, a diplomáciai hadműveletet Palermóban úgy értelmezték, hogy a messinai oligarchia továbbra is hasznot akar húzni a palermói zavargások alatt tanúsított lojalitásából, hogy kereskedelmi és pénzügyi előnyökhöz jusson.

A Nápolyi Királyságban és a Milánói Hercegségben a helyi hatalom újrarendezésének folyamata nagy hatással volt a területen fölényben lévő társadalmi csoportok összetételére is. A század hatvanas–hetvenes éveiben kiéleződött a konfliktus a főnemesek (*seggi*) és a nemesi kiváltságokkal nem rendelkezők között, ugyanakkor a főnemességen belül is szakadás történt az alkirályokkal együttműködésre hajlók, illetve az úgynevezett patríciusok között, akik a királyi hatalommal fenntartott kapcsolatok terén függetlenségre törekedtek, és azok alapjául a *cursus honorumot*, a helyi nemesség konzervatív, becsületen alapuló, nem kodifikált értékrendje által meghatározott viselkedéskódexet tartották.

A helyi hatalmi kérdésekben azonban a legmeghatározóbb az alkirály és a helyi bárók kapcsolata volt. A bárók 1647–1648-ban a nápolyi lázadás vidéki mozgalmainak leverésével, a mezőgazdasági bérlők (*massari*) és a parasztok tiltakozásainak elfojtásával a királyság Spanyol Monarchián belül való megőrzésének legfőbb védnökeként léptek fel. Oñate gróf¹³ és utódainak restaurációs időszakában a Nápolyi Királyság a monarchia itáliai védelmében kifejtett pénzügyi és katonai erőfeszítései komoly helyi társadalmi feszültségeket eredményeztek. Ugyanakkor a messinai háború után a királyi udvarban uralkodóvá vált az a vélemény, hogy a nápolyi bárói réteg a monarchia korábbi gyengeségét kiváltságai kiszélesítésére használta fel, hátat fordítva ezzel a helyi ellensúlyok és engedmények azon konszenzusos rendszerének, amely Pedro de Toledo (1484–1553) óta az alkirályok tényleges kormányzói hatalmának alapját adta.

A nápolyi események feltárásával megbízott királyi titkárságot a nápolyi bárókkal szemben kifejezetten ellenséges milánói patrícius, Danese Casati vezette, és a vizsgálat során rengeteg, a bárók korábbi visszaéléséről tanúskodó panasztétel érkezett a titkárságra. A bárók polgári és büntetőjogi hatalmának utólagos relativizálása nagyban segíthette a háború utáni társadalmi rend megszilárdítását. Don Juan és az Itáliai Tanács támogatták a titkárság működését, ám Medinaceli herceg,¹⁴ látván a bárók *frondista* mozgolódását, felszámolta azt. Carpio márkijának¹⁵ alkirálysága idején az alkirály helyi hatalma tovább nőtt a bárókkal szemben, az alkirályság alapvető feudális hatalmi szerkezete (ezen belül a bárók privilégiumai) viszont sértetlen maradt.

A Milánói Hercegségben hasonlóan intenzív konfliktusok játszódtak le az uralkodó csoportok között, de az 1640-es évek során nem történt a nápolyihoz hasonló súlyos lázadás. A 17. század közepén a Lombardiát is elérő háború egybe-

13 Inigo Vélez Ladrón de Guevara y Tassis, Oñate (VIII.) gróf (1597–1655) 1648 és 1653 között volt nápolyi alkirály (szerk.).

14 Luis Francisco de la Cerda Aragón, Medinaceli (IX.) herceg (1660–1711) 1695 és 1702 között nápolyi alkirály (szerk.).

15 Gaspar de Haro y Guzmán (1629–1687) 1683 és 1687 között nápolyi alkirály (szerk.).

esett a Spanyol Monarchia katonai összeomlásával, amit a tartományi zavargások okoztak. Milánó gyakran volt kénytelen spanyol támogatás nélkül is saját hadseregét és anyagi erőforrásait bevetni a fenyegető francia invázió ellen, ami számos esetben a szomszédos Savoyai, Parmai vagy Modenai Hercegségek támogatásával zajlott. A lombard alattvalók gyakran érezhették, hogy hercegségüket sorsára hagyták, és szomszédjaik, a környező hercegségek már meg is egyeztek a lombard grófságok felosztásáról. Ebben a helyzetben a milánói kormányzó réteg több tagja felismerte annak szükségességét, hogy a helyi oligarchia több hatalmat kapjon. A háború finanszírozásához az Általános Felsőbírótság (*Magistrado Ordinario*) elnöke, a milánói patrícus Bartolomeo Arese (1590–1674) mozgósított forrásokat, miután szilárd szövetséget hozott létre a lombard feudális arisztokrácia tagjaival: a Visconti és a Borromeo családdal, a helyi spanyol patrícusréteggel, a pénzügyi tanácsosokkal, valamint az adóhivatal hivatalnokaival. Ez a lombard–spanyol csoport irányította a háború logisztikáját, majd a béke eljövetelével részesült a központi kormány kedvezményeiben.

A monarchia helyi részrehajlása az 1670-es évek közhivatal-eladási konjunktúrájában csúcsosodott ki. Ezt az időszakot követően mind Juan José de Austria kormánya, mind a háború alatt háttérbe szorult milánói patrícusréteg nyíltan támadta a gyakorlatot. Miután több mint egy évszázadon át élvezték a korona kegyét, a helyi patrícusrétegnek el kellett fogadnia az olyan helyi csoportosulások politikai elsőbbségét, mint az Állami Gyűlés (*Congregación del Estado*), amelyben a milánói patrícusok mellett Pavia, Cremona, Como, Lodi, Alessandria, Novara és más kisebb városok patrícusai, valamint a grófságok képviselői is helyet kaptak. 1677 és 1683 között a milánói patrícusok erőlesen léptek fel annak érdekében, hogy növeljék jelenlétüket a Szenátusban és visszaszorítsák a közhivatalok eladását.

Az 1678-as nijmegeni béke után a spanyol központi kormány megkezdhetette restaurációs politikájának gyakorlatba ültetését; ez azonban ellenállásba ütközött a Spanyol Monarchia Ibériai-félszigeten kívül eső területein, a latin-amerikai gyarmatoktól egészen az itáliai királyságokig. Don Juan a tartományi helyi kormányzás terén szerzett személyes tapasztalataira támaszkodva összetett kormányprogramot dolgozott ki. Ugyanakkor a helyi ügyekben tanúsított részrehajlása miatt olyan meghatározó társadalmi csoportok ellenállását vívta ki, mint a nápolyi bárók, a lombard feudális arisztokrácia és a tartományi tisztségviselői osztály magas rangú, befolyásos tagjai. Don Juan bízott az általános, illetve különleges helyi titkárságok működésének sikerében. A spanyol kormány rendelkezéseivel szabályozta és nagyban visszaszorította a közhivatalok adásvételét Messinában és Kelet-Szicília egyéb területein, valamint intézkedéseket hozott a tartományi kincstárak működésének átalakítására is. Emellett törvényekkel szabályozták az alkirályi titkárságok és a nagykövetségek munkáját is, így csökkentve az ezen hivatalokban alkalmazott helyi arisztokraták befolyását; ez viszont a tartományi tanácsok szerepének felértékelődését is eredményezte.

Amikor Juan José de Austria 1679 szeptemberében meghalt, reformjainak nagy része még csak a végrehajtás legkritikusabb fázisában járt, miután túljutott a

tanácsok, alkirályok és néhány miniszteri csoport által támasztott akadályokon. Mária anyakirályné azonnal visszatért Toledóból a királyi palotába. A külügyi titkár (*secretario del despacho universal*), Jerónimo de Eguía és a tanácsok elnökei taktikusan a tétlenség stratégiáját választották a restaurációs programmal szemben: nem vonták vissza, ám hivatalos döntést sem hoztak a megvalósítás gyakorlati mikéntjéről. A spanyol udvar tétlensége azonnal nyilvánvalóvá vált a monarchia többi királyságában is. A reformpolitikai döntések miatt háttérbe szorított oligarchia képviselői, például a nápolyi feudális bárók, nem késlekedtek követségeket küldeni a spanyol udvarba.

1680 áprilisában a király Medinaceli herceget nevezte ki miniszterelnöknek, aki korábban is a fiatal és gátlásos király bizalmasa volt, és befolyásának szilárd alapot adott a monarchia legfőbb családjaihoz fűződő kiterjedt rokoni kapcsolati hálója is. A herceg miniszterelnöksége idején ismét megnyílt az arisztokrácia számára a kegyenc informális karrierjének lehetősége; korábban Nithard¹⁶ és Valenzuela¹⁷ a számottevő személyes vagyoni hiánya, illetve származása és sajátos életútja miatt Juan José de Austria sem válhatott ezen hagyományos kegyencszerep megtestesítőjévé. A kegyencség intézménye a század végén, az 1680-as években élte végnapjait, miután majdnem egy évszázadon keresztül volt informális garancia az arisztokrácia jelenlétére a monarchia politikai vezetésében. A Medinaceli kormányaival kapcsolatban gyakran alkalmazott reformista jelző túlzónak és meglehetősen kategorikusnak tűnhet, de el kell ismernünk, hogy az Ibériai-félsziget spanyol fennhatóság alá eső részén már Don Juan igen jelentős pénzügyi reformokat és a pénzügyek kezelésének javítására irányuló intézkedéseket kezdeményezett. Ezzel együtt Medinaceli első miniszteri rendelkezéseivel visszavonta az elődje, Don Juan által hozott legfontosabb döntések nagy részét; ennek részeként feloszlatta a Kereskedelmi Gyűlést (*Junta de Comercio*), feloszlatta a *La Gazeta de Madrid* szerkesztőségét, eredeti beosztásukba rendelte vissza a poszthalthozó minisztereket, és megfosztotta támogatásától a spanyol tartományokban működő titkárságok vezetőit. Medinaceli tudatosan akarta kitörölni elődje minden nyomát a monarchia adminisztratív vezetőségének rendelkezéseiből.

A helyi *audienciák* (bíróságok) működésének kezdeti lendülete, illetve gyors bukása a Spanyol Monarchia itáliai tartományaiban nyilvánvalóvá tette a Juan José de Austria és Medinaceli herceg kormányzása közötti különbségeket. 1678 augusztusában II. Károly királyi rendelettel nevezte ki Calatayud kancellárt a Milánói Hercegség minden bíróságának *általános ellenőrévé*. Röviddel ezután Danese Casati milánói patrícus a Nápolyi Királyságba,¹⁸ majd Rómából Félix de Ubago y Río, a Szicíliai Királyság római auditorának ülnöke Szicíliába kapott hasonló kinevezést.¹⁹

16 Juan Everardo (Johann Eberhard) Nithard SJ (1607–1681).

17 Don Fernando de Valenzuela y Enciso (1636–1692).

18 AHN E, leg. 1915. Dñese Casati nápolyi tartományi vezetői tevékenységéről figyelemre méltó részleteket közöl: Mastellone, 1965. 25–26. Ugyanezen témát részletesebben mutatja be: Mastellone, 1969. 76–84., valamint Galasso, 1972. 248–253. A fenti események szélesebb kontextusáról lásd: García Marín, 2003.

19 Utódjának, Valerónak a Szicíliai Királyságban tett látogatásáról lásd: Bugarella–Fallico, 1977. 84–86.

Utóbbi rossz egészségi állapota miatt nem tudott állomáshelyére utazni, és helyére az aragóniai Pedro Valero Díaz (1630 k.–1700), a nápolyi Régenstanács tagja, és Antonio Juan Centellashoz hasonlóan a salamancai egyetem neves jogi karának egykori diákja, jó néhány alkirály kritikusa és Don Juan lelkes támogatója került.

A Nápolyban lezajlott általános audiencia jellegét a katolikus Itália déli részének társadalmi sajátosságai határozták meg, bár a főszereplő lombard volt: Danese Casati, Nápolyba delegált királyi küldött. Casati a Milánói Hercegség szerepét nemcsak a milánói patrícus szempontjából, a városi herceg és az oligarchia paktuma erőegyensúlyának viszonyából értelmezte,²⁰ hanem Milánó tapasztalt szenátorának szemszögéből is. Miután kincstári köztisztviselőként jelentős tapasztalatot szerzett a kincstár érdekeinek védelmében, Casati kilenc évig tevékenykedett szenátorként. Jól ismerte a hivatalával járó kötelezettségeket, és ennek révén azt is, hogy miként tud eredményesen működni a lombard grófok birtokaihoz tartozó vidéken. Casati tisztában volt azzal, hogy a Milánói Hercegség hűbéreseinek joggyakorlási lehetőségei korlátozottak; a Szenátus döntése nélkül birtokukon nem vethettek alá kínvallatásnak, nem csonkíthattak meg büntetésül, nem ítéltettek halálra vagy gályarabságra senkit. Még az elkobzások esetében is értesíteni kellett a lombardiai legfelsőbb bíróságot. Ha Casati ennyire ismerte a lombard törvényeket, meglepő-e, hogy Nápolyban hivatalos fórumot biztosított a helyi vazallusok földeuraikkal szembeni súlyos vádjainak?

A nápolyi bárók tisztában voltak azzal, hogy Casati a madridi udvar teljes támogatásával végzi munkáját. Akárcsak Milánó esetében korábban rámutattunk, Don Juan halála után a helyi oligarchia Nápolyban is a kivárás stratégiáját választotta, amíg nem vált egyértelművé, vajon a *restaurációpártiak* vezetik-e továbbra is a várost. Medinaceli kinevezésének híre után azonban Casatinak immár egyértelműen ellenséges közegben kellett folytatnia tevékenységét. A bárók úgy gondolták, hogy Kasztília legnagyobb arisztokratája meghallgatja majd érvelésüket, és nem is tévedtek.

1680. március 16-án körülbelül hetven nápolyi báró gyűlt össze a San Domenico Maggiore kolostorban. Az alkirálynak átadott nyilatkozatukban leszögezték, hogy sem ők, sem a hercegség bíróságai nem tartoznak a királyi küldött hatáskörébe, felettük kizárólag az alkirály – mint a király legfelsőbb hatalmának helyi képviselője – rendelkezhet. Casati egyértelműen elutasította ezt az álláspontot, így a bárók két nap múlva még népesebb gyűlést szerveztek, kétszáz résztvevővel. A bárók ilyen jellegű szövetkezése és hűségesküje nem volt emlékezetes előzmények nélküli: a királyság zűrzavaros időszakaiban, a 15. században és a 16. század elején tartott bárói gyűléseken túl közvetlen mintájuk Spanyolország huszonhárom grandjának 1676 decemberében megalakult szövetsége volt, melynek deklarált célja az anyakirályné királyi udvarból való eltávolítása, a kegyenc Valenzuela bebörtönzése és Don Juan hatalomátvétele voltak.

A spanyol grandok annak idején a következő esküt tették: *„A jelen nyilatkozatban kijelentjük, hogy lovagi becsületünkre, hitünkre és eskünkre fogadjuk, egy-*

20 Mastellone, 1969. 79.

mást is kötelezvéen eskünk betartására és az egymás iránti hűségre, hogy vazallusainkkal, birtokainkkal, javadalmainkkal és vagyonunkkal, valamint a végrehajtáshoz szükséges bármilyen eszköz felhasználásával célunk véghezvitelét támogatjuk.”

A spanyol grandok egyezménye eredményeképpen 1677 januárjára elindult a Madrid elleni hadjárat, amelyet a nemesek finanszíroztak, és az aragón korona területéről induló felkelőket saját uradalmaikban toborzott katonákkal egészítették ki. A grandok egyezménye nagy visszhangot keltett, és a nyilatkozat szövege eljutott a Spanyol Monarchia minden szegletébe, beleértve Nápolyt is.²¹ A nápolyi bárók egy része 1680 márciusára felismerhette, hogy érdemes másolni a spanyol grandok korábban sikeresnek bizonyuló stratégiáját. A siker érdekében olyan összefogást kellett kialakítaniuk, amely kellően széles körű volt ahhoz, hogy a spanyol központi kormány ne tudja megghiúsítani törekvéseiket azzal, hogy bizonyos szűk csoportok hűségének megvásárlásával és mások szankcionálásával szétzilálja a szövetséget. A Spanyol Monarchia területén belül a vezető nemesség hasonló, konkrét operatív céllal létrejövő szövetségi kezdeményezései nem számítottak gyakori jelenségnek. 1676-ban és 1680-ban sem *proaktív* szövetkezés, összetett cselekvési tervvel rendelkező mozgalom jelentkezett a politikában, inkább egy *reaktív* mozgalom, amely a hagyományos kiváltságait fenyegető, agresszióként értelmezett eseményeknek igyekezett gátat vetni.

Medinaceli herceget meggyőzte a nápolyi főnemesség nyilatkozata, és megfékezte a restaurációs törekvéseket, melyek korábban a helyi oligarchia és a magas rangú tisztviselők befolyásának kárára bontakoztak ki. Egy 1680. április 27-i keltezésű királyi rendelet kötelezte Casatit, hogy „...ne indítson eljárást a szóban forgó bárók ellen, sem az őket képviselők ellen, mivel auditori hatáskörén kívül esnek”. A rendelet értelmében a bárók ellen szóló, az alattvalóiktól Casati királyi küldöthöz érkező jelentéseket először az alkirályhoz kellett továbbítani „*stiláris javításra*”. A bárók köztársaságának érvei végül meggyőzték a madridi arisztokrátikus kormányt.

A július 5-én kiadott királyi rendelet, mely az új spanyol kormány békülékeny szellemiségét tükrözte, eltörölte az itáliai területeken zajló királyi küldöttségek gyakorlatát. Az említett döntés jelentősége nem kerülhette el a helyi igazságszolgáltatás, illetve a szicíliai és a milánói őshonos nemesség figyelmét sem. A Szicíliai Királyságban a királyi küldöttségek által gyakorolt kontroll ugyan nem okozott olyan mély helyi konfliktusokat, mint Nápolyban vagy a Milánói Hercegségben. Ezen különbségek okainak egy része kézenfekvő: Pedro Valero királyi küldött csak 1679 decemberében, hónapokkal Don Juan halála után kezdte meg hivatali működését, mely így saját státuszának bizonytalansága közepette és a királyi udvar egyértelmű támogatását nélkülözve zajlott. Tevékenységét rövidre zárta a fent említett, július 5-én kelt királyi rendelet, mely után utasítást kapott arra, hogy hat hónapon belül zárja le hivatala folyó ügyeit, és a továbbiakat irányítsa az Itáliai Tanács hatáskörébe.²²

21 Vö. BNN X.C.8, c. 68: „La Unión de los Grandes y la Nobleza de España...”

22 Valero látogatásáról lásd: Bugarella–Fallico, 1977. 84–86.; Sciuti Russi, 1983. 252. 131. jegyz.

A hivatali címekkel kereskedés elterjedése az olasz tartományokban

A madridi udvar 1673-ban kezdte meg a Milánói Hercegség felsőbbbíróági bírói tisztségeinek és ügyészi hivatalainak tömeges árusítását. Kezdetben a javadalmazással nem járó *cuestor togado* és *cuestor de capa*, valamint ügyvédi és jogtanácsosi hivatalokat tettek elérhetővé ily módon. II. Károly uralkodásának idejére azonban a hasonló engedmények már a Szenátust is elérték, így a lombardiai felsőbbbíróóság minden hivatalát érintették. A Milánói Hercegség a Spanyol Monarchia első olyan területe lett, ahol szisztematikusan tettek megvásárolhatóvá felsőbb bírói hivatalokat. A lombardiai sikerek után döntött úgy a madridi kormány, hogy a királyság más területein is alkalmazza a rendszert, mint például a Nápolyi Királyságban. 1687 novemberétől a királyi udvar nagyszámú bíróági tanácsosi, adóügyi és polgári bírói hivatalt idegenített el és bocsátott áruba latin-amerikai gyarmati területeinek bíróságain gyors lezajlású ciklusokban (1687–1691, 1693–1695 és 1699–1700), melyek már nem kapcsolódtak közvetlenül az európai háborús konfliktusok fordulópontjaihoz.²³ A bírói és ügyészségi állások árusításának jelentős befolyása volt a királyság latin-amerikai gyarmati társadalmainak politikai átalakulásában. Az Indiákon élő spanyolok így nagyobb teret nyertek a helyi hatalomgyakorlásban, és megtörték a központi kormány, illetve a félszigetről delegált hivatalnokok monopóliumát. Miközben a Milánói Hercegségben a közhivatalok árusítása aláásta a helyi patríciusi rendszer befolyását, Új-Spanyolországban és a Perui Királyságban a bírósági állások elidegenítése a helyi polgári önrendelkezés alapjait fektette le.

A Szicíliai Királyságban már az 1630-as években bevett gyakorlat volt az adóhivatal bíróságának pénzügyi vezető (*maestro razionale*) tisztségeinek áruba bocsátása. A bírói állások elidegenítése viszont csak a 17. század nyolcvanas éveiben, 1681 és 1687 között gyorsult fel igazán, majd az évtized végén a spanyol kormány rendeletben korlátozta a javadalmazással nem járó bírósági kinevezések adásvételét. Ennek következtében visszaesés következett a megvásárolható státuszok számában, majd Carlo Filippo Spinola Colonna, Balbases márkija alkirályságának időszakában, főként 1708 és 1712 között ismét fellendült a kormányhivatalnoki helyek árusítása, számos *maestro razionale* tisztség, valamint az egyházi bíróság és az alkirályi udvar bíróságának kétéves kinevezésével együtt.²⁴ A Spanyol Monarchia olasz és latin-amerikai területein a közhivatalokkal való kereskedés bevett eszközzé vált a központi kormány politikájában és pénzgazdálkodásában; azonban, mint ahogyan arra már fentebb is utaltunk Latin-Amerika esetében, szintén komoly következményei voltak az érintett területek társadalmi-politikai viszonyaira nézve.

23 Burkholder–Chandler, 1984. 33–59. A bírói és ügyészségi kinevezések következő nagy hullámai a latin-amerikai audienciákon 1706–1712 között, 1740-ben és 1745–1750 között zajlottak. 1687 előttről nem áll rendelkezésre megbízható adat arról, hogy számottevő mértékben történt-e a hasonló kinevezések árusítása. Burkholder és Chandler rámutatnak, hogy már az 1680-as években lehettek elszigetelt esetek, sőt talán már 1643-ban és 1660-ban. Uo. 37. 14–15. jegyz.

24 Sciuti Russi, 1983. 263–264.; Sciuti Russi, 1976.

Itália esetében Milánóban II. Károly uralkodásának utolsó éveiben a szenátusi hivatalok tömeges értékesítése teljesen felszámolta a korábban egyeduralkodó, konszenzusos *corso delle lettere* modellt, ami a helyi polgárság körében a legmagasabb helyi társadalmi státusszal járó szenátusi tagsághoz (és a nemesi címhez) vezető hagyományos út volt.²⁵ A váltás legellentmondásosabb vonását nem a hivatalok megvásárlóinak társadalmi háttere jelentette, tekintve hogy a vásárlók a Milánói Hercegség főbb városainak patrícusrétegéhez tartoztak. Az igazi újdonság, ami már Pirro Visconti márki esetében is nyilvánvalóvá vált, az volt, hogy a patrícusok Szenátusba kerülési esélyeit immáron döntően meghatározta, mekkora forrásokat tudnak mozgósítani a tisztség megvásárlására. A meghatározott taksa átlagosan 16 és 20 ezer escudo között mozgott; hasonló összeg II. Károly uralkodása elején még az Aranyapjas Rend nyakláncát és tagságát jelenthette befizetőjének.

A szenátusi hivatalok áruba bocsátását megelőzően a *corso delle lettere*, a városi polgárság hivatali előmenetelen alapuló nemesi rangra emelkedése a szenátus kinevezésétől és a kormányzótól, valamint az Itáliai Tanács végső döntésétől függött, ahol elsődleges szerepet játszottak a nem nemesi származású jelöltek milánói és madridi kapcsolatai. Ám a szenátusi tagság pénzzuttatásra váltása elérte, hogy lenítette a tartományi kinevezések jelentőségét, és semmissé tette a *corso delle lettere* eredeti jelentését, amely a tanulmányokon, a Nemes Jogtanácsosok Tanácsának (*Consejo de Nobles Doctores Jurisconsultos*) tagságán, a korábban viselt hivatalokon, illetve az érintett patrícus baráti, rokoni és patrónusi kapcsolatain alapult. Így a hivatalok megvásárlásának lehetősége szélesre tárta a Szenátus kapuját az új emberek előtt; ez a folyamat a Milánói Hercegségnek a bécsi udvar alá tartozó időszakában tetőzött, amikor a városban virágzott a közhivatalok adásvételének informális tőzsdéje.

Ki kell emelnünk, hogy az itáliai területeken a hivatali címek árusításának gyakorlata szoros összefüggésben volt a megvásárolható nemesi címek megszorozódásával. A vonatkozó királyi rendeletek, mint például egy 1625 szeptemberében kelt dokumentum, egyesével szabályozták minden nemesi cím árát. 1685 márciusában II. Károly úgy rendelkezett, hogy „Nápolyban a királyi hercegi címért 3000 ezüstdukátot kell fizetni; a hercegi címért 2000 dukátot, és 1000 dukátot a márki vagy a grófi címért. Szicíliában 2000 dukátot a királyi hercegi, 1500-at a hercegi, és 1000-et a márki vagy gróf címért. Milánóban 1500 dukátot a márkiért és 1000 dukátot a grófiért.”²⁶ Emellett a vásárlót terhelték a titulusok hivatalos kiadásának költségei és az oklevéldíj (melyet a rendelet további részében szintén nemesi címenként részletez), valamint az éves jövedelme meghatározott hánya-

25 A *corso delle lettere* (szó szerint „a tanulmányok útja”) során a magasabb státuszt elérni kívánó patrícus jogi szaktudást szerzett, felvételt nyert a *Collegio di Nobili Giureconsulti* jogi tanácsadó testületébe, majd a további kinevezésekhez bizonyítania kellett, mielőtt informális ismeretségi hálójára ajánlásaival és a testület nemeseinek támogatásával aspirálhatott a szenátusi tagságra (a ford.).

26 A II. Károly által hozott rendelet válasz lehetett az Itáliai Tanácsnak a témában felterjesztett beadványára (Madrid, 1685. március 13.). A tanács három szervezete közül a nápolyi volt az, amely a legnagyobb számban foglalkozott a nemesi címek áruba bocsátásával. A rendelet kézírata: BNE ms. 6393, fol. 14. Archivo de Materias que comprehende la Secretaría de Milán (...).

dának átadása. Ezenfelül a rendelet rögzítette a különböző nemesi címek alapját adó birtokok meghatározott méretét és a birtokhoz tartozó uradalmak elvárt háztartásszámát is. Ugyanakkor IV. Fülöp és II. Károly uralkodása alatt is számos alkalommal értékesítettek titulusokat az 1625., illetve az 1685. évi királyi rendeletekben meghatározottnál alacsonyabb áron.

A Nápolyi Királyság a Spanyol Monarchia meghatározó pillérje volt Itáliában. A királyság bőséges pénzügyi és demográfiai forrásokkal rendelkezett. Ezen juttatások ellentételezésére a spanyol királyi hatalom nagyon sok javadalmat, hűbértartást és címet osztott szét a királyságban. Nápolyban a márkai, a hercegi és a királyi hercegi címek jelentették a társadalmi előrejutás legbiztosabb garanciáját. Ezzel szemben Szicíliában elsősorban hercegi címeket adományoztak, ezt követte gyakoriságban a grófi és a márkai cím. A helyi jellegzetességekkel együtt a nemesi címek adományozása Nápolyban és Szicíliában csak a jéghegy csúcsát jelentette a földek és hűbértartások adásvételében. A titulusok dinamikus gyarapodása megkönnyítette az uradalmak folyamatos cseréjét, valamint új hűbértartások létrehozását, melyek nagyrészt a koronabirtokok városainak és földjeinek elidegenítéséből származtak. Ez a birtokrendszeri átalakulás különösen intenzív volt a Nápolyi Királyságban a 17. század harmincas és negyvenes évtizedében.²⁷ A hűbértartások *kereskedelme* a Nápolyi Királyság társadalmi fejlődésének egyik alapvető elemévé vált.²⁸ A 17. század folyamán számos alkirályi miniszter, kereskedő, pénzügyi és adóhivatali biztos számára ez volt a járható út, ha feljebb akartak kerülni a társadalmi hierarchiában, és ugyanúgy vásároltak birtokokat eladósodott arisztokratáktól, mint ahogyan a vagyonát elidegenítő koronától is. A születéses arisztokrácia reakciója a mindennapokban megnyilvánuló erőszakos társadalmi konfliktusoktól a sértő pamfletiratokig terjedt; ezekben az úgazdag urak pályafutását és korábbi tevékenységét szedték ízekre. Villari szerint a spanyol kormány 18–19. századi itáliai korrupciójáról alkotott történelmi vélemény precedensét „az a relatív könnyebbség ösztönözte, amellyel bizonyos időszakokban feljebb juthattak a vagyont szerző polgárok”.²⁹

Hogyan működött a gyakorlatban a spanyol kormány által törvényileg szabályozott nápolyi és szicíliai nemesi címek eladása? Jelen tanulmányban ennek vizsgálatát arra a több tucat titulusra korlátozom, melyeket az Itáliai Tanács adott ki II. Károly uralkodásának első felében. Figyelemre méltó, hogy míg az aragón korona területén eladott címekből befolyó összeget jórészt katonai kiadásokra fordították, az itáliai titulusokból származó jövedelmet általában magánszemélyeknek vagy szervezeteknek továbbította a kormány, és ezért a királyi kincstár csak a földek és hűbértartások eladásából származó összegekből jutott nyereséges bevételekhez. A különböző titulusokból befolyt javak különböző felhasználásának fő oka az Ibériai-félsziget királyságainak titulusai, illetve az itáliai területek nemesi címeinek ára közötti lényeges különbség lehetett, bár idővel Kasztíliában is csökkent

27 A nápolyi nemesi rangokról lásd: Visceglia, 1998. 103–127.; Villari, 1979. 166–171. és 186–189.

28 Erről: Delille, 1988; Astarita, 1992.

29 Villari, 1979. 180. A mű részletesen ismerteti azon kereskedők, miniszterek és bankárok családjának történetét, akik a 17. század első felében birtokokat és címeket vásároltak. Uo. 162., 171., 179.

a címek ára, ezért például V. Fülöp idején az ilyen forrásból befolyt, kevésbé jelentős összegeket inkább az egyházi szervezeteknek juttatták. II. Károly uralkodása alatt az itáliai nemesi címek eladásának fő haszonélvezői a kolostorok és a monostorok voltak.

A Spanyol Monarchia aranykorában a királyi személyek fenségének egyik legitimációs alapja könyörületességük és ájtatosságuk hangsúlyozása volt. A madridi királyi udvar katolikus áhítatának egyik szimbolikus helyszíne volt az atochai Miasszonyunk temploma, ahol misével ünnepelték a monarchia katonai győzelmeit, illetve a királyi család életének jeles eseményeit is. 1675 októberében a templomhoz tartozó kolostor itáliai márkí vagy grófi címet kapott, hogy annak értékesítésével továbbra is finanszírozni tudják a templom felújítási munkálatait.³⁰ Hasonlóképpen, 1676 júliusában II. Károly a madridi apátságnak és a kapucinusoknak juttatott grófi vagy márkí címet a Nápolyi Királyság vagy a Milánói Hercegség területén, „hogy abból jövedelmet szerezhessenek, és ne szenvedjenek hiányt”.³¹

Az itáliai nemesi rangok kereskedelme és a királyi patronátust élvező egyházi szervezetek anyagi támogatása közötti szoros kapcsolat leginkább a nagy 1671-es tűzvészben megrongálódott *El Escorial* kolostorának helyreállítása során vált nyilvánvalóvá, mivel ebben az esetben a korona a finanszírozásra nemcsak olasz nemesi titulusokat, hanem még a Nápolyi Főbírótság vezető testületi tag *capa corta del tribunal de la Sumaria* elnökének hivatalát is áruba bocsátották; ez utóbbi 1674-ben több mint hatezer reálért kelt el.³² Mária királyné is adományozott továbbértékesítésre itáliai királyi hercegi címet a sarutlan karmeliták Alba de Tormesi és salamancai kolostorának.³³

A hivatalok és nemesi címek törvényekkel szabályozott általános kereskedelmén túl a korszakban jellemző volt az is, hogy a korona, államérdekeinek megfelelően, nápolyi királyi hercegi és hercegi címeket adományozott a számára kulcsfontosságú politikai szereplőknek. Ezt a gyakorlatot jól példázza Montecuccoli gróf esete, aki I. Lipót császár hadseregének egyik főparancsnoka volt, és akinek II. Károly 1676 decemberében királyi hercegi címet adott a Nápolyi Királyság területén, „három-négyezer escudo éves bérletű hűbértörökkel saját rendelkezésére, vagy báró gyermekei számára”.³⁴ A híres olasz marsall mellett még számos, korábban a spanyolokkal szövetségben harcoló magas rangú katona kapott címet és hűbértörököt Nápolyban II. Károlytól. Valenzuela kegyencsége idején Michiel de Ruyter holland admirálist, aki az egyesült seregeket vezette a messinai háborúban, szintén királyi hercegi címmel jutalmazta érdemeiért.³⁵ A Ruyternek szánt címadományozás megvalósítása nem volt bonyodalmaktól mentes, mivel a Ruyter család nem volt katolikus. Manuel de Lira, a Spanyol Királyság hágai követe elérte, hogy az

30 AGS Secretarías Provinciales [SP], leg. 155. Az Itáliai Tanács beadványa. Madrid, 1675. október 19., valamint a vonatkozó királyi rendelet. Madrid, 1675. október 21.

31 AGS SP, leg. 156. II. Károly rendelete az Itáliai Tanács működéséről. Madrid, 1676. július 31.

32 AGS SP, leg. 42. Az Itáliai Tanács beadványai. Madrid, 1674. január 10., illetve június 3.

33 AGS SP, leg. 42. Az Itáliai Tanács ülésének jegyzőkönyve. Madrid, 1674. május 23.

34 AGS SP, leg. 156. II. Károly rendelete. Madrid, 1676. december 15.; Montecuccoliról lásd: Barker, 1975.

35 AGS, SP, leg. 156. II. Károly rendelete. Aranjuez, 1676. május 27.

admirális gyermeke kérvényezhesse, hogy a nápolyi címet egy másik, Brabanti Hercegségében található hűbértokosságra cseréljék ki, évi kétezer escudós hűbérjáradékkal. Ezt a megoldást a király 1677 februárjában rendeletével szentesítette is.³⁶ Ugyan más végeredménnyel, de a felekezeti megszorítások szintén meghatározóak voltak a dán nagykövet felesége, Matilde Trolle esetében is, aki katolizálását követően kapta meg 1678-ban a már korábban neki szánt nápolyi hercegnői címet.³⁷ II. Károly és miniszterelnöke, Juan José de Austria azt is elrendelte, hogy a cím adományozásával járó költségeket ne terheljék a követnére.³⁸

A címek és hivatalok kereskedelme nem csak a rangos külföldieknek kedvezett; számos köznépi származású helyi nápolyi család is ily módon jutott feljebb a társadalmi ranglétrán. Adószedők, bankárok, kereskedők és jogászok alkották a nép középső, meggazdagodott rétegét, a köznép és a nemesség között található csoportot. IV. Fülöp és II. Károly uralkodása idején ezek a családok éltek a címek vásárlása adta társadalmi mobilitási lehetőségekkel. A nemesség soraiba beférkőző újjgazdagokra ferde szemmel nézett a régi arisztokrácia, ugyanakkor a nemesség nem tudott egységesen fellépni a kérdésben a koronával szemben, hiszen épp a legjelentősebb arisztokrata családok adták el földjeiket tömegesen a *homo novus*-oknak, hogy enyhítsenek eladósodottságukon.

Az újsütetű urak tömeges megjelenése miatti elégedetlenség mindazonáltal egy szatirikus irodalmi műfajban tört a felszínre, mely a régi nemesség felmenőit bemutató történelmi regiszter paródiájaként a jövevények kispolgári múltját leplezte le. Az ilyen jellegű pamfletek jó példája a *Notizie d'Alcone famiglie popvlari della Città e Regno di Nap. divenvte per Ricchezza, e Dignità Riguardevoli. D'Incerto Autore Anno 1693*.³⁹ Ebben a kéziratban részletesen ismertetik ötven, a köznép-ből származó család történetét, melynek tagjai kereskedelmi, pénzügyi vagy hivatalnoki tevékenységük révén úgy tudtak feljebb lépni a társadalmi ranglétrán, hogy hivatalokat, földeket és nemesi címeket vásároltak felhalmozott vagyonuk egy részéből.

A *Notizie* a következő nápolyi családok felemelkedésének történetét közli: Ametrano, D'Aquino, D'Anastasio, Cioffo, Favilla, Viespolo, Cevallos, D'Anna, Altomari, Di Benevento, Bracato, Caputo, Cimino, Ardia, Compolo, a Córdova család egyik ága, Fiorillo, Marciano, Pepe, Fulgore, Mirella, Vernassa, Vaaz, Vargas, Pisa-

36 AGS SP, leg. 157.I. I. Károly Stigliano hercegéhez intézett rendelete. Madrid, Buen Retiro, 1677. február 15. A herceg az Itáliai Tanács átmeneti vezetője volt Peñaranda gróf halála után. Külön irat foglalkozik a lírai tárgyalásokkal: ACAlba, caja 138.

37 II. Károly már 1677 augusztusában kétezer dukátos javadalmat juttatott Matilde Trollénak a Nápolyi Királyságban. Ugyanezen javadalomban előtte szintén egy külföldi hölgy, a bristoli Diana Diguie részesült haláláig, miután katolizált. 1678 júliusában a király még kétezer dukáttal emelte a javadalmat. Magdaleno, 1988. 275., 283.

38 AGS SP, leg. 157. II. Károly rendelete Alba grófjának, az Itáliai Tanács vezetőjének, illetve kiegészítő iratok. Madrid, 1678. június 13. Egy a grófi címnek megfelelő földbirtok adományozását is elrendelte a király. Lásd: AGS SP, leg. 157. Consulta del Consejo de Italia al Rey. Madrid, 1678. június 17. 1678. augusztus 14-én II. Károly aláírta a Matilde Trollénak juttatott hercegi cím beneficiumát.

39 A kézirat másolata: BNE ms. 8.415. Figyelemre méltó, hogy a kézirat nem ismeretlen, hanem bizonytalan (*Incerto*) szerzőt tüntet fel.

nello, Pisano, Luongo, Provenzale, Ristalda, Palo, Petagna, De Ponte, De Stefano, Cavalliero, Gagliano, Iovino, Venuto, Cala, Salermitana, Raitana, Egizzio, Vandein, De Luca, Sclano, Naccarella, Valletta, Del Pezzo és a Freintas Pinto. Ezenkívül a parodizált eredeti műfajra jellemző módon még néhány család előkelő elődjét is bemutatja. Mindenesetre a közhivatalok, nemesi címek és hűbértokok kereskedelme zavartalanul folytatódott II. Károly uralkodásának hátralevő részében, valamint az őt követő V. Fülöp (1700–1746) valós nápolyi fennhatóságának hat évében is. Az örökösödési háború és az azt követő konfliktusok a 18. század első felében, Habsburg Károly és Bourbon Károly alatt, még inkább fellendítették a címek adományozását a Nápolyi Királyságban.

Az igazán tehetős olasz családok az itáliai rangok és hivatalok mellett érdeklődtek a Spanyol Királyság legmagasabb rendi titulusai, a spanyol grandi rang és az Aranygyapjas Rend iránt is.⁴⁰ Ügynökeik Madridban jelentős összegekkel megtámogatott ajánlatokat tettek, és igyekeztek megnyerni a palotában éppen legbefolyásosabb csoportok jóindulatát. Az egyik ilyen ügynök, a Barberini családot szolgáló Domenico Millanta tízévi udvari szolgálat tapasztalatával egy 1676 májusában kelt levélben három fő kategóriába sorolta a főnemesi rangra áhítozókat: a politikai, a katonai, illetve a gazdasági okok által vezéreltek csoportjaiba.⁴¹ II. Károly uralkodása alatt számos olasz szerzett spanyol grandi rangot, mint például a Caracciolo de Torrecuso család, San Pietro hercege, a Savelli de Albano, a Grillo, az Este de Borgomanero, a Visconti de Gallarate, a Spinelli de Cariati, a D'Aquino de Castiglione, a De Medici de Otaiano és a Borromeo család. Figyelemre méltó, hogy a fentebb részletezett okokból az újszülött grandok között a régi itáliai nemesi családok mellett olyan frissen szerzett nemességű családok is képviseltették magukat, mint a Grillo vagy a D'Aquino. A 17. század utolsó éveiben a grandi cím árához képest az Aranygyapjas Rend nyakláncra kevesebb anyagi áldozatot követelt.⁴²

Az örökösödési háború: Itália a Habsburgok és a Bourbonok között

Az örökösödési háború kitörésének egyik fő oka az volt, hogy a Habsburg-család spanyol ágának nem volt egyenes ági leszármazottja, és a helyzetet az oldalági örökléssel igyekeztek legitimálni.⁴³ Ebben az értelemben a háború valójában egy, a

40 Spagnoletti, 1996. 79.

41 BAV Barb. Lat., 9871. Millanta apát és Barberini bíboros levelezése. Az idézett levél (Madrid, 1676. május 27.) f. 161.

42 AHN E, leg. 3402. Már 1675-ből említik a források, hogy mind Cesare Visconti márki, mind Antonio Borromeo gróf felajánlotta az Itáliai Tanácsnak, hogy saját pénzükön felállítanak egy német lovasezredet és finanszírozzák annak Milánóba küldését, amennyiben cserében megkapják az Aranygyapjas Rendet. AHN E, leg. 1946. Az Itáliai Tanács levele a királyhoz, Madrid, 1675. június 17.

43 León Sanz, 1993. Az örökösödési háború spanyol–olasz vonatkozásáról lásd: Álvarez-Ossorio Alvaríño, 2004b; illetve az írásokat a tanulmánykötetben: Álvarez-Ossorio Alvaríño–García García–León Sanz, 2007.

két család között zajló fegyveres konfliktus volt, amelyben megjelentek a gazdasági érdekek, az európai erőegyensúlyt fenntartani igyekező diplomáciai célkitűzések, illetve a családi és területi túlélést és konszolidációt célzó politikai, gazdasági és erkölcsi célok is. A propaganda terén a legfontosabb szerepe a felekezeti szembenállásra alapozó vallásos diskurzusnak volt, amelyben a Bourbonok táborá hamar előnyt szerzett a tömeges röpiratok és a templomi szószékről elhangzó propaganda-üzenetek révén, amelyek az ellenséges szövetség hadseregében szolgáló evangélikusokra fókuszáltak. Őket a Fülöp-párti propaganda egyszerűen eretneknek bélyegezte, és a főherceg ellenséges seregeinek minden ibériai-félszigeti betörése nyomán az idegenek által elkövetett szentségtöréseket és a katolikus dogmák és hitéleti szokások megbecsztelenítését súlykolta. A háborút Spanyolországban csak a konfliktus felének lezajlása után kezdték politikai kontextusban értelmezni; az ezt övező közbeszédben pedig döntő szerepet kaptak a *Nueva Planta* királyi rendeletei,⁴⁴ valamint az árulás és a területi autonómia témái.

A vallásos és politikai propaganda nem homályosította el a konfliktus alapvetően a dinasztikus érdekek ütközése által meghatározott jellegét; ez egyértelműen a két szemben álló spanyol udvarban jelent meg a legközvetlenebb módon. Mivel a Habsburg-család nagyobb, német ágának jutott a háború anyagi és katonai terheinek oroszlánrésze, valamint az irányító szerep a diplomáciai manőverekben, V. Fülöp és II. Károly spanyol udvarai ki voltak szolgáltatva a Versailles-ban és Bécsben hozott döntések következményeinek.

A Bourbon-táborban V. Fülöpöt olyan lényeges döntések során is mellőzték, mint a spanyol-francia csapatkivonás az Itáliai-félszigetről, amit XIV. Lajos hagyott jóvá, és ami Milánónak és Nápolynak a Spanyol Királyságtól való elszakadását jelentette. Vaudémont herceg, a spanyol hadsereg Észak-Itáliában állomásozó csapatainak parancsnoka csak utólag közölte V. Fülöppel a király nagyapjának döntését, és előre eldöntöttként kezelte a király jóváhagyását, még XIV. Lajos rendeletének kiadása előtt.⁴⁵ A barcelonai udvar fejének, III. Károlynak el kellett fogadnia, hogy I. József bécsi udvara hozta a fő döntéseket, amelyekbe helyi szinten a spanyolok helyett Lombardia kormányának, valamint a Nápolyi Királyságnak volt beleszólása. 1709 és 1710 kritikus éveiben érezhető volt a Madrid és Versailles közötti feszültség, mint ahogy Barcelona és Bécs között is.⁴⁶ A két spanyol udvar és központi szövetségesei viszonyának alakulásában az egyetlen eltérő mozzanat az volt, hogy míg a háborút lezáró diplomáciai tárgyalások során a francia fél és XIV. Lajos spanyol unokája között kiéleződtek az ellentétek, az osztrák I. (Habsburg) József halálával a királyi és császári méltóság Károlyra szállt, ami biztosította a diplomáciai

44 Az V. Fülöp által 1707 és 1716 között kiadott rendeletcsomag meghatározó volt a modern, központosított Spanyol Monarchia létrejöttében, mivel a törvények megszüntették a Károly főherceget támogató aragón korona fősége alá tartozó Valenciai Királyság, Aragóniai Királyság, Mallorcai Királyság és a Katalán Grófság saját intézményeit és maguk által hozott törvényeit. Az egységes, modern értelemben vett spanyol nemzetiség így éppen a monarchia föderatív jellegének felszámolásával jött létre (a ford.). Vö. Álvarez-Ossorio Alvarino, 2015a. 351–362.

45 AHN E, leg. 1912.

46 ÖStA HHStA Spanien Hofkorrespondenz, fasc. 7–12. I. József és III. Károly levelezése, 1708–1711.

fellépés egységességét. Mindezt azonban beárnyékolta a katalán ellenállás utolsó időszakában az Erzsébet Krisztina (Elisabeth Christine von Braunschweig-Lüneburg-Wolfenbüttel) régensnő barcelonai udvarához tartozó miniszterek és alattvalók kritikus hozzáállása.

A két spanyol udvar nagyhatalmaktól való függő viszonyát jól jellemezte a francia, illetve a német császári követ helyi státusza is a madridi és a barcelonai udvarban. Madridban a nagykövet személye gyakran változott, ám helyet tartottak fenn neki az Államtanácsban (*Consejo del Despacho*). Ezen kormány szervnek elsősorban spanyol miniszterek és arisztokraták voltak a tagjai, és részben ezért hozták létre, hogy hivatalosabb döntéshozói plénumon keresztül jussanak el V. Fülöp-höz királyi nagyapja rendelkezései, így csökkentve a francia követ közvetlen befolyásának látszatát.⁴⁷ Barcelonában a császári nagykövet, Francesco Moles csak 1707 végén foglalta el kiküldetési helyét az udvarban, és bár szava meghatározó volt a haditanácsokban és az egyéb magas szintű megbeszéléseken, a gyakorlatban nem rendelkezett akkora közvetlen befolyással, mint a francia diplomaták V. Fülöp udvarában.⁴⁸

Bár kezdetben úgy tűnt, hogy a két hatalom nagykövetei Versailles-tól és Bécstől kapott támogatás által meghatározott függő viszony következtében a lehető legnagyobb beleszólást élvezik a spanyol államügyekbe, a gyakorlatban háttérbe szorultak, vagy együtt kellett működniük az V. Fülöp és III. Károly közvetlen környezetéhez tartozó és nagy befolyású kegyencekkel. A híres Ursino hercegnő mellett, akinek vitathatatlan vezetői képességei voltak, olyan emberek voltak V. Fülöp kíséretében, mint a kitűnő nagykövet, Amelot y Orry, Barcelonában a nápolyi származású Rocco Stella gróf és a cseh Althann gróf⁴⁹ voltak a kegyencek. Mindketten stratégiai szerepet töltek be az udvarban, háttérbe szorítva a korábban fontos szerepet játszó főudvarnokmestert, Liechtenstein herceget, aki Károly portugáliai tartózkodása alatt a kasztíliai udvar befolyása ellen intrikált.

A háború éveiben V. Fülöp és III. Károly udvarában a titkárságok a királyi tanácsok rovására egyre nagyobb végrehajtó hatalomhoz jutottak,⁵⁰ így a spanyol királyság hatalomgyakorlása hangsúlyozottabb adminisztratív jelleget kapott, szemben a korábban egyeduralkodó királyi tanácsok rendi jellegzetességeivel. Mivel mindkét király II. Károly legitim politikai örökösének tartotta magát, a politikai hatalomgyakorlásban természetes fejlemény volt, hogy a kormányt vezető miniszter közéleti figurája egyre meghatározóbbá vált. Escudero korábban idézett műve megemlékezett V. Fülöp hivatalának titkáiról (Ubilla, Canales, Mejorada és Grimaldo márki), emellett századunkban Concepción de Castro Canales márkiról és José de Grimaldóról egyaránt írt monográfiát.⁵¹

47 Braudillart, 1890–1901.

48 Verga, 1994. 13–18. Francesco Moles 1706 októbere és 1707 szeptembere között tartózkodott Milánóban, útban Spanyolország felé. ÖStA HHStA Spanien. Diplomatische Korrespondenz, 66., 67. és 68.

49 ASMo Ambasciatori, Spagna, 70.

50 Quirós Rosado, 2015.

51 Castro, 2004.

A másik, Habsburg spanyol uralkodói udvarban III. Károly jelentősebb titkárainak, Juan Antonio Romeo y Anderaznak, valamint Ramón de Vilana Perlasnak származása és pályafutása kevésbé ismert és kutatott. A két titkár politikai karrierje nagyon eltérő. Vilana Perlas katalán jegyző volt, és mivel Habsburg-pártinak vallotta magát, 1704-ben őt is elérte Velasco alkirály megtorlása. Ezzel szemben Romeo y Anderaz kezdettől állami hivatalnoki karrierre készült, és V. Fülöp jóindulatának köszönhetette kinevezését. 1700-ban Anderaz még az Itáliai Államtitkárság (*Estado de Italia*) alacsony rangú, beosztott titkára volt.⁵² A következő években viszont elérte, hogy előléptessék és kinevezzék az Itáliai Tanács területi titkárságára, és 1703-ban ő lett a Szicíliaért felelős titkár.⁵³ Hamarosan az Itáliai Tanács legfontosabb titkársága, a Nápolyi Királyság titkárságának vezetője lett. Romeo y Anderaznak elég volt fél évtized, hogy kivételes karrierívet fusson be, és hivatali pályáján a Spanyol Monarchia legfontosabb titkárságaiban kapjon kinevezést. Az új Bourbon-dinasztia idejében sem hagyta el szerencséje, és továbbra is az uralkodó kegyében állt, ám amikor a szövetséges csapatok 1706-ban bevonultak Madridba, ismeretlen okokból úgy döntött, elpártol a Bourbonoktól. Az invázió idején Romeo ellenszegült V. Fülöp egyértelmű parancsának, hogy néhány beosztottjával együtt helyezze át hivatalát először Guadalajarába, majd később Burgosba. Aktívan együttműködött a megszállókkal, és visszavonulásuk során velük tartott az aragón korona területére is. Romeo a kevés volt Bourbon-párti miniszter egyike volt, akik 1706-ban átálltak a Habsburgok oldalára.⁵⁴ V. Fülöp árulónak minősítette, vagyonelkobzásra ítélte és megfosztotta minden hivatalos tisztségétől.⁵⁵

A hivatalokban szerzett tapasztalata, valamint az Itália irányításával kapcsolatos részletes közvetlen információi miatt azonban tökéletes jelölt volt arra, hogy III. Károly kormányában kamatoztassa tudását, és mivel tehetsége és vezető szerepe hamar kitűnt a barcelonai udvar tanácsainak ülésein és egyéb megbeszélésein, a király kinevezte az Itáliai Államtanács vezetőjének.⁵⁶ Az olasz ügyek vitelében Romeo még a mindenható Moles kegyencet is háttérbe szorította, bár fenntartotta vele az együttműködést, és kikérte véleményét a folyó ügyekről hozott királyi döntésekkel kapcsolatban is. A gyakorlatban Romeo és Moles együtt döntött a barcelonai kormány itáliai érdekeltségei ügyeinek nagy részében, akár a *Junta de Italia*, akár a későbbi Itáliai Tanács hatáskörébe tartoztak. Néhány esetben azonban engedményeket kellett tenniük a másik kegyenc, Stella, illetve néhány befolyásosabb tartományi vezető javára.⁵⁷ Romeo együtt dolgozott a király másik kiemelt szerepű titkárával, az imént említett Vilana Perlasszal is. A két államférfi közötti munkameg-

52 AHN E, leg. 2075.

53 AHN E, leg. 2179.

54 V. Fülöp részletes írott rendelkezéseket hagyott a Madridhoz közelítő szövetséges csapatok által kiváltott helyzet kapcsán, valamint az Itáliai Tanács Guadalajarába, majd Burgosba költöztetéséről is: AHN E, leg. 1997.

55 AHN E, leg. 1975. V. Fülöp az árulónak minősített Romeo ellen hozott rendelkezései.

56 A mantovai nagykövet, Orazio Guicciardi értesülései szerint, 1709. ASMo Ambasciatori, Spagna, 70.

57 A következő iratokban számos példát találunk arra, hogyan működött 1708-tól a barcelonai udvarban az itáliai ügyek hivatala. A Romeo és Moles közti levél- és iratváltásokban is tükröződik a kettejük közti szoros együttműködés: AHN leg. 8686., 8687. Bécsben szintén bőséges forrásanyagot találhatunk az Itáliai Ta-

osztás alapján Perlas foglalkozott Spanyolország ügyeivel, míg Romeo Itáliával. 1711-ben Romeo elkísérte Károlyt a császári koronázásra, és a bécsi Legfelsőbb Spanyol Tanács tanácsadója lett egészen Bécsben bekövetkezett haláláig.⁵⁸

Rialp márkija, Ramón Vilana Perlas 1705 és 1707 között a Barcelonai Hercegség helyi hivatalaiban teljesített szolgálat után végül megkapta az államtitkári kinevezést. 1711 szeptemberében, mielőtt III. Károly elhagyta Barcelonát, hogy Bécsbe menjen a császári koronázási ünnepségre, rendeletben szabályozta Vilana Perlas kompetenciáját, szolgálati idejét és a tisztségével járó javadalmazást,⁵⁹ rendelkezésével a király Vilana Perlas befolyását kívánta megnyirbálni a szintén befolyásos államtitkár, Eréndazu márki javára, aki elkísérte az uralkodót utazásán. A Vilana Perlas beosztásáról rendelkező királyi határozat illeszkedik a rendeletek azon sorába, melyekkel Habsburg Károly a régensség rendszerének alapjait kívánta megszilárdítani felesége, Erzsébet Krisztina számára.

A király távolléte nagy kockázatot jelentett Vilana további karrierkilátásaira, mivel háttérbe szorult a királyt bécsi útjára elkísérő spanyol és itáliai miniszterekkel szemben, akik érdemeikért 1713 decembere után szinte kivétel nélkül kinevezést nyertek a Legfelsőbb Spanyol Tanácsba. Ugyanakkor Vilana Perlas befolyása egyed-uralkodó volt a politikai és katonai titkárságokon, ahol nem szorították háttérbe olyan, a király közvetlen úti kíséretéhez tartozó személyek, mint Juan Antonio Romero y Anderaz. Vilana Perlas, Rialp márkijának 1711 és 1713 közötti gazdag levelezése részletes adatokkal szolgál a királyné titkárságának hivataláról és működéséről.⁶⁰ A háború végső, nehéz pillanataiban Vilana Perlas elnyerte a királyné, Erzsébet Krisztina bizalmát, és ez döntő szerepet játszott abban, hogy a katalán titkár nagy presztízsértékű hivatalt kapott 1713-ban a bécsi udvarban. Több mint másfél éven keresztül igen kedvezőtlen politikai helyzetben volt a barcelonai régensnő, Erzsébet Krisztina jobb keze, amikor a napi hírekben a brit külpolitika aggasztó irányváltásáról szóló értesülések mellett a katalán társadalom lázongó hangulatáról számolt be a sajtó. Emellett Vilana Perlas arról is értesült, hogy távollétében a király rendeletet hozott a monarchia tartományi vezetésének szabályozására. 1712 februárjában Juan Antonio Romeo Bécsből tájékoztatta, hogy a császár új királyi gyűlést (junta) hozott létre az itáliai ügyek vitelére.⁶¹ Az Itáliai Gyűlés (*Junta*

nács működéséről: ÖStA HHStA Italien-Spanischer Rat [ISR], Vorträge der Zentralbehörden, f. 1., 2. (Junta de Italia en Barcelona, 1709–1710); ISR, NK, f. 1.

58 A Consejo de España-ról lásd: León Sanz, 1992. 111–122.; illetve Verga, 1985. 203–261. VI. Károly uralkodását újszerű szempontból vizsgálja Auer, 1994. 191–211.

59 AHN E, leg. 8686. III. Károly levele az Államtanácsához. Barcelona, 1711. szeptember 11.

60 AHN E, leg. 8696. Rialp levelei.

61 Romeo levele Rialphoz. Bécs, 1712. február 17. A levél – Rialp és Eréndazu 1711–1712 közötti levelezésével együtt – megjelent Pedro Voltes Bou háromkötetes munkájában: Voltes Bou, 1970. 58. Az olasz ügyvel kapcsolatban figyelemre méltó a levél alábbi részlete: „A császár elrendelte, hogy az olasz ügyeket a jelen helyen külön bizottság intézze, amelynek tagjai Valencia érseke, Stela gróf, Olivari szenátor (aki jelenleg udvarunkban tartózkodik), valamint én [Romeo – a ford.], és amely tanácskozik Őfelségével az adott kérdésekben. (...) Mindannyiunkat intettek, hogy a lehető legnagyobb körültekintéssel járjunk el, hogy az új bizottság által hozott döntések ne mondjanak ellent Őfelsége, a Császárné rendelkezéseinek, azért is minden jegyzőkönyvet eljuttatunk udvarába, és ott is hasonlóan főgnak cselekedni, hogy békében és következetesen vihéssük ügyeinket.”

de Italia) háttérbe szorította a Barcelonában ülésező, régebbi alapítású Itáliai Tanácsot. Az új szervezet tagjai a valenciai érsek, Rocco Stella gróf, Giorgio Olivazzi milánói szenátor és Erendazu márki voltak. Az 1713 decemberében Bécsben megalakított Itáliai Gyűlést tekinthetjük a Legfelsőbb Spanyol Tanács (*Supremo Consejo de España*) közvetlen intézményes előzményének.

Miután visszatért a bécsi udvarba férjéhez, a császárné védelmébe vette Vilanát, és elérte, hogy a háború utolsó, kritikus időszakában tanúsított hűségének elismeréseként 1713 decemberében államtitkárrá, valamint a Spanyol Monarchia királyságaiért, államaiért és birtokaiért felelős külügyi hivatalának élére nevezzék ki.⁶²

A királyi titkárságok gyakorlati politikai hatalmának gyors növekedésével szoros kapcsolatban mindkét spanyol udvarban markánssá vált az a törekvés, hogy egyesített és szaktudással rendelkező tagokból álló állami titkárságot hozzanak létre a katonai kérdések kezelésére. Bár Madridban és Barcelonában is több hivatalos hatáskörrel rendelkező katonai tanács, illetve junta működött,⁶³ az uralkodók szükségesnek vélték, hogy egy olyan kompetens minisztérium egységes hatáskörébe vonják a vonatkozó kérdéseket, amely képes megszervezni a toborzást, a zsoldot és a seregek ellátmányát, és így hatékonyan, a hasonló jogkörű szervezetek működéséből fakadó késlekedés és egyéb hibák nélkül, megfelelő koordinációval intézni a hadi ügyeket a félszigeten zajló háború idején.⁶⁴

A hadügy átalakításával kapcsolatos fenti döntését V. Fülöp közölte a területi tanácsokkal, beleértve az Itáliai Tanácsot is, kiemelve annak fontosságát, hogy az Itáliai Tanács minél gyorsabban lezárja és átadja a háborúval kapcsolatos ügyeit az új, egységes tanácsnak, ám addig az átmeneti időszakban is irányítsa az új titkársághoz a főparancsnokság és a hadsereget ellátó szállítók minden kommunikációját. Mivel az alkirályok Itáliában a főkapitány szerepét is betöltötték, jelentéseiket továbbítaniuk kellett Canalesnek. Concepción Castro rámutatott arra, hogy Gibraltár szövetségesek általi meghódítása okozta Canales márki bukását és a hadügyi hivatal kiemelt szerepének végét, bár a Hadi Kincstár (*Tesorería Mayor de Guerra*) a harcok végéig folytatta működését.⁶⁵

Ezzel szemben a Habsburg-párti táborban csak a háború utolsó éveiben indult kezdeményezés a hadügy adminisztratív egységesítésére. A király kezdeményezése az érintett tanácsok és egyéb szervezetek gyanakvását és ellenzését vívta ki, mert hatáskörük megnyirbálása miatt aggódtak. 1710. február 24-én III. Károly az Aragón Tanácsban közölte: „Minden katonai tevékenység, legyen az a hadseregé, a milíciáé, a helyőrsége, a testőrsége, illetve a tengerészeté, a Hadi Tanács (Junta

62 1713. december 29-én VI. Károly elrendelte „...a Spanyol Királyságban működő két államtitkárság egybevonását, mely a monarchia, királyságai és egyéb területeinek ügyei felett rendelkezik; rendeleteket és rendelkezéseket hoz, valamint az illetékes bíróságok működését irányító határozatokat bocsát ki, személyemnek pedig ugyanabban a formában továbbítja a kérdéseket és kéréseket, ahogy az mindig is történt a Spanyol Királyságban”. ÖStA HHStA ISR, Consejo Supremo de España, k. 1.

63 León Sanz, 1989.

64 Castro, 2000. 155–183.

65 A hadjárat módját meghatározó uralkodói rendelkezésekről, valamint az Itáliai Tanácsról lásd a vonatkozó királyi rendeleteket: AHN E, leg. 1998.

de Guerra) hatáskörébe tartozik. Ennek érdekében minden folyamodványt, melyben katonai beosztást vagy kinevezést kérnek Királyságunk bármely területén, államtitkáromhoz, Ramón de Vilana Perlashoz intézzenek.”⁶⁶

A Franciaországgal folytatott béketárgyalások megállapodásaival, valamint az Anjou herceg támogatottságának rohamos csökkenése következtében az örökösödési háború eldőlni látszott, miközben több európai nagyhatalom diplomatái is itáliai területek felajánlásával igyekeztek kompenzálni a herceget. Vilana Perlas hatalma szinte felbecsülhetetlenre nőtt volna, ha 1710-re eléri az akkor spanyol katonai ellenőrzés alatt álló itáliai és németalföldi területek, valamint a spanyol királyságok erőinek összevonását. Bár III. Károly hivatalos nyilatkozataiban tagadta, hogy csökkenteni kívánná az Aragón Tanács jogkörét, az itáliai bíróság nem így értelmezte a király ellentétes értelmű gyakorlati rendelkezéseit, és egy erélyes hangvételű beadvánnyal azonnal reflektált a királyi rendeletre, megkérdőjelezve annak törvényességét, amely az Aragón Tanács értelmezésében egyértelműen sértette az aragón korona királyságainak korábban juttatott jogokat, és az elmúlt évszázadok joggyakorlatával is teljesen ellentétes volt.⁶⁷

1711 közepén III. Károly ismét kísérletet tett arra, hogy rendeletileg kikényszerítse, hogy az itáliai tanácsok és miniszterek elfogadják a fölējük rendelt rendkívüli kormányt (melynek indokoltságát a háborús körülményekkel magyarázta a központi kormány), bár kevésbé közvetlenül és diszkrétebben járt el, mint Aragónia esetében. A király Itáliai Gyűlésre (*Junta de Italia*) vonatkozó júniusi rendelete előírta, hogy „királyi határozatom értelmében minden jelentést, beadványt és egyéb katonai iratot Corzana grófjának nyújtsanak be”.⁶⁸ A háború operatív irányításának feladata így Ramón Vilana Perlas korábbi államtitkártól egy madridi arisztokratához került, Corzana grófja ráadásul Castilla admirálisának kiterjedt klientúrájához tartozott; korábban az admirális győzte meg a gróft, hogy a főherceg pártjához csatlakozzék.⁶⁹ Corzana és Romeo szintén III. Károllyal tartottak bécsi koronázására. Mielőtt elhagyták Katalóniát, Corzana helyére III. Károly Eldra grófját nevezte ki a haditanács rangidős vezetőjének.⁷⁰

A háború előrehaladtával mindkét spanyol udvar és kormány esetében megfigyelhető az a törekvés, hogy gyors megoldást találjanak a legfontosabb ügyek hatékony kezelésére a hadiállapot közepette is. Míg Canales márkijának ilyen irányú törekvései lehetőségeihez képest ambiciózusak voltak, tekintve hogy a márk a Hadi Kincstár egyöntetű támogatását élvezte, a Habsburg-pártiak kevésbé grandiózus, racionális javaslatokkal álltak elő, mint például a kinevezések rendszerének centralizálása a tanácsok juttatásainak kárára. III. Károly kincstára nagyban függött a területi szervezetektől származó bevételektől, így nem volt meg a lehetősége, hogy átvegye a Moriana gróf vezetésével konszolidált, központosított elosztási jellegű madridi kincstár működési modelljét. A Bourbon-oldalon ezek a központosító kezdeményezések vezettek

66 AHN E, leg. 8686. III. Károly az Aragóniai Tanácsnak (*Consejo de Aragón*). Barcelona, 1710. február 24.

67 AHN E, leg. 8686. Az Aragóniai Tanács kérelme III. Károlyhoz. Barcelona, 1710. február 25.

68 AHN E, leg. 8685. III. Károly a Junta de Italiához. Barcelona, 1711. június 26.

69 Rodríguez Villa, 1907. (Vila műve, bár életrajz, forrásgyűjteményként még inkább figyelemre méltó.)

70 AHN E, leg. 8685. III. Károly a Junta de Italiához. Barcelona, 1711. szeptember 16.

az Államtitkárság és a Hadügyi Hivatal megalapításához, mely hivatalok irányítását, az adóhivatallal együtt, 1705-től José Grimaldo vette át, majd az 1714-es reformtól minisztériumként működtek tovább. Ezzel szemben a császári oldalon az 1710-es reformterv csupán Vilana Perlas karrierje felívelésének jele volt, aki – miután átvészelte a barcelonai régensség politikailag nehéz pillanatait – 1713-as császári államtitkári kinevezésével koronázhatta meg pályafutását. A Savoyai Jenő által vezetett bécsi Haditanács azonban nem adott helyet a katalán államtitkár ellenvéleményének, aki próbált ellenállni a *Hofkriegsrat* centralizáló előretörésének.

Egy másik, a két spanyol udvarban hasonlóan egy időben jelentkező politikai probléma a régensség kérdésének napirendre kerülése volt. Az ezt szabályozó igyekezet azt a célt szolgálta, hogy enyhítse a király távolléte által okozott problémákat, ha az uralkodó spanyol fővárosát elhagyva a birodalmi székhelyre ment. II. Károly halálát követően a monarchiát egy szűk körű kormánytanács (*junta*) irányította, amelynek tagjai az özvegy királyné és Toledo érseke voltak. Amikor V. Fülöp először utazott el huzamosabb időre Madridból az aragón korona területére, majd Itáliába, korábban soha nem látott hatalmat helyezett Portocarrero bíboros (1635–1709) kezébe egészen addig, amíg az új királyné, Savoyai Mária Lujza meg nem érkezett az udvarba. Emellett V. Fülöpnek számos alkalommal kellett az általa választottakra delegálni a döntéshozatalt távolléte idejére, amikor a portugál vagy a katalán fronton tartózkodott. Amikor 1706-ban és 1710-ben a szövetséges csapatok betörték Madridba, a király kénytelen volt felfüggeszteni az udvar törvényhozó kompetenciáját, mivel a menekülésben nem tudta követni a teljes bírói testület.

A fenti, a király távollétének negatív hatását enyhítő kormányzati megoldások a gyakorlatban általában úgy működtek, hogy a király egy heterogén, nem egységes felhatalmazási jogkörösomagot adott át vagy egyetlen személynek, vagy egy régensnácsnak. Érdekes megoldás volt a fent ismertetett, a törvénykezés felfüggesztésére irányuló kísérlet is 1706-ban és 1710-ben, aminek fő célja az volt, hogy megakadályozzák, hogy a Habsburg-pártiak a bíróságokon keresztül valamely módon intézményesítsék hatalmukat, és az így elért legitimitással kiterjesszék uralmukat Madridra, illetve az egész monarchiára is. Ami a régensség gyakorlati működését illeti, V. Fülöp például 1702 júliusában kormánygyűlés (*junta de gobierno*) megalakítását rendelte el távolléte idejére, de IV. Fülöp és II. Károly a régensnácokra vonatkozó korábbi rendelkezéseivel ellentétben nemcsak a Kasztíliai és az Aragón Tanács elnökei voltak a tagjai, hanem az Itáliai, a Flandriai és az Indiák Tanácsának elnökei is, mivel a rendelkezés szövegezése szerint „a tartományaikkal kapcsolatos hírek a teljes tanács munkáját segíthetik”.⁷¹

A spanyol Habsburgok szintén kodifikálták a régensség intézményét; ennek legjobb és törvényileg legrészletesebben előkészített példája, amikor III. Károly 1711-ben a birodalom bécsi székhelyére utazott, és feleségét nevezte ki régensnek a barcelonai udvarba távollétében. El kellett költöznie, maga mögött

71 ASMi, Dispacci Reali, 137. Madrid, 1702. július 6. A királyi rendelet értelmében mind a különböző tanácsok vezetői, mind a toledói érsek, mind pedig a királyi udvar főudvarmestere államtanácsosként és nem kinevezett rangjuk képviselőként voltak kötelesek részt venni a junta ülésein.

hagyva feleségét Barcelonában régensként. Szeptember 22-én III. Károly kormánybizottság (*junta de gabinete*) megalakítását rendelte el, amely távollétében támogatta a királynét a kormányzásban: „Távollétem idejére Tisztelt és Szeretett Feleségem megfontolt vezetésére bízom a kormány ügyeit, teljes hatáskörrel, és minden más hatóság elé helyezve döntéseit, bízva azok bölcs voltában. Továbbá elrendelem, hogy az Államtanács és a fennálló bíróságok mellett alakítsanak kormánybizottságot, amely segédkezik a királyné hivatalában, és a miniszterekkel együttműködve könnyíti a kormányzás terhén, és biztosítja a helyes döntéseket a törvénykezési kérdésekben. Ezért bízva a királyné, Szeretett Feleségem igyekezetében és a miniszterek bölcs tanácsaiban, a következőket jelölöm ki az említett junta megalakítására és tagjaivá, akik távollétem alatt szorgalommal és bölcsen munkálkodva felelnek a kormányzás ügyeiért: Aragónia alkancellárja, Kasztília elnöke vagy kormányzója és az inkvizíció vezetője, egy grand, egy államtanácsos, egy marsall és egy alkancellár, illetve elnök hiányában két rangidős tanácsos az Aragón és a Kasztíliai Tanácsból. Személy szerint grandnak kinevezem a királyné udvarmesterét, Aragónis admirálisát; az államtanácsosságra Moles herceget; marsallnak Guido Starhemberg grófot; tanácsosoknak Don Domingo de Aguirre két tanácsosát és Joseph de Gुरुpeguyt, azzal a kitételrel, hogy elhagyja az aragón udvart és belép Kasztíliába, és az alkancellárt, valamint a vonatkozó Aragón Tanács legidősebb tanácsosát. Így rendelkezem tehát, ha távollétem azt megkívánja.”⁷²

Mindenesetre a spanyol Habsburgok 1711-ben megalakult kormánybizottsága teljesen eltért attól a kormánygyűléstől, amelyet V. Fülöp hozott létre 1702-es itáliai utazása alkalmával, mert abban az Itáliai, a Flandriai és az Indiák Tanácsai vezetőinek részvételével a tartományi szempontok elsődlegessé váltak. Ezzel szemben III. Károly nem tette régenstanácsa tagjává az Itáliai Tanács elnökét. Így a király külföldi távolléte alatt bizonytalanság uralkodott a tartományi politika kérdéseivel kapcsolatban; például az sem volt tisztázott, hogy a Milánói Hercegséget és a Nápolyi Királyságot érintő ügyekről Barcelonában vagy Bécsben határoznak. Elutazása előtt III. Károly több személyes kinevezéssel végül még kialakított egy tanácsosi csoportot, melynek tagjai az uralkodóval együtt vitték az Itália kormányzásával kapcsolatos ügyeket.⁷³

A függetlenné válás folyamata

A közhivatalok adásvételének a fentiekben ismertetett gyakorlata V. Fülöp rövid itáliai uralkodása alatt teljesedett ki a legnagyobb mértékben. Egyrészt folytatódott a milánói szenátus helyeinek elidegenítése, így tett szert szenátori rangra José Patiño is. A Nápolyi Királyságban a helyi miniszteri posztok is megvásárolhatóak lettek, illetve a Kincstár Bírósága hivatalait, *presidente togado*, illetve *rationales* hivata-

72 AHN E, leg. 8684. III. Károly az Aragóniai Tanácsnak. Barcelona, 1711. szeptember 11.

73 AHN E, leg. 8688., 8688. Battista Modignani milánói régens a királyi kíséret fizetésben nem részesülő tagjainak kinevezéséről. Barcelona, 1711. szeptember 10.

lát is hasonlóan elérhetővé tették. Emellett eltörölték az élethosszig tartó kinevezések rendszerét. A királyság államtitkára, José Grimaldo döntő szerepet játszott az adásvételi ügyletek lebonyolításában, háttérbe szorítva ebben a kérdésben még az Itáliai Tanácsot is, és a bevételeket a Hadi Kincstárba irányította.

A közhivatalok adásvételének intenzitása azonban Szicíliában érte el az abszolút tetőpontot, 1708 és 1713 között. Az alkirály, Balbases márkija Grimaldo segítségével királyi hercegi, hercegi, márkí, illetve spanyol grandi rangokat tett megvásárolhatóvá; emellett a közhivatalok közül elidegenítette a szicíliai kincstár kezeléséért felelős *Tribunal del Patrimonio* bíróságának *maestro racional togado* és *maestro racional y de capa* hivatalát, és több közepes rangú és alsóbb beosztású hivatalnoki titulust is. Ahogyan azt korábban a Milánói Hercegség esetében leírtuk, ezen intézkedésének hatása a hagyományos *cursus honorum* felfogására és az oligarchiáról alkotott képre igen negatív volt, bár ahogyan a Szicíliai Királyság példája is bizonyítja, a feddhetetlenség hiánya nem feltétlenül járt együtt minden esetben a Spanyol Monarchia iránti hűség hiányával.

A Habsburg-párti oligarchia a királyság háború alatti gyengeségét saját helyi autonómiájának növelésére használta fel. Követeléseikkel különösen Milánóban, a francia–spanyol seregek visszavonulását követően, a Habsburg-uralom kezdetén tudtak sikeresen fellépni. 1706 és 1716 között a hercegség területét egy lombard nemesi gyűlés irányította, és a helyi ügyek alakulását immáron a nemzetközi hatalmak sem befolyásolták. Ugyanezen időszakban a helyi kincstár gyarapítására a milánói polgároknak is elérhetővé tettek néhány közhivatalt. Ebben az autonóm helyi ügymenetben 1714-ben állt be drasztikus változás a bécsi Legfelsőbb Spanyol Tanács döntéseinek, valamint az első kormányzók érkezésének hatására, akik új katasztert vettek fel és emelték az adóterheket, hogy a Bourbon–Farnese-tábor agresszív politikájával szemben állandóan készenlétben álló hadsereget tudjanak finanszírozni.

1706. szeptember 7-én a francia–spanyol seregek döntő vereséget szenvedtek Torino falainál. A csapatok szégyenteljes visszavonulása után XIV. Lajos I. József császárral, valamint a savoyai herceggel folytatott titkos tárgyalásainak eredményeképp 1707 márciusában a Habsburg-ház bécsi ága a könnyen kivívott végső győzelem után három évtizedre magához ragadhatta az Itália feletti uralmat. Ugyanúgy, mint annak idején a messinai felkelés során, XIV. Lajos ismét megmutatta, hogy itáliai hadjáratait a háborúban csak taktikai, figyelemelterelő céllal szervezte, és az olasz területekről bármikor a stratégiaiag fontosabb Flandriába vagy a Rajna-vidékre csoportosította át haderejét, ha a helyzet úgy kívánta. Savoyai Jenő torinói győzelme után hadseregét lombard területekre vezette, és szeptember 24-én bevonult Milánóba. A francia–spanyol ellenállás a hercegség néhány erődjében és kastélyában kitartott addig, amíg közzétették a francia király által 1707. március 13-án aláírt fegyverszünetet.

A madridi kormány azon féltelme, hogy Bécs felosztja a Milánói Hercegséget, áttért a lombard területekre is. 1706. szeptember 7-én a Savoyai Jenő vezette császári sereg súlyos vereséget mért a Bourbon-haderőre. A franciák rendezetlen visszavonulása Piemontból megkönnyítette a savoyaiak által támogatott császáriaknak a Milánói Hercegség elfoglalását. A császári seregek minden ellenállás nélkül,

illetve az esetek többségében a spanyolokkal együttműködő helyi hatalmak megadásával elfoglalták Milánó városát, Lodit, Tortonát, Novarát, Paviát, Pizzighetonét és Alessandriát. Ugyanakkor a Bourbonok számos erődítményt megtartottak Itáliában, többek között Milánó, Cremona, Valenza, Finale, Mantova, Sabbioneta és Mirandola fellegrárait. Ám XIV. Lajos miniszterei úgy döntöttek, hogy feláldozzák Itáliát, hogy emberi és gazdasági erőforrásaikat a háború kimenetele szempontjából meghatározónak tartott flandriai-rajnai frontra összpontosítsák.

1707 februárja és márciusa között zajlottak le a francia, a császári, valamint a savoyai képviselők közötti tárgyalások, amelyek eredményeképpen egy március 13-án kelt határozatban elrendelték a francia csapatok kivonását Lombardiából. A tárgyalások során V. Fülöp érdekei háttérbe szorultak, mivel a felek elutasították a Bourbonok észak-itáliai szövetségeseinek, például Mantova hercegének kéréseit. A nagy kíséretével együtt Mantovában menedékhelyet nyert Vaudémont hercege, illetve Médavy gróf egyesítette a francia–spanyol sereget, és a francia határ felé vonult vissza.⁷⁴ Az 1707-es visszavonulást aggodalommal figyelték Itália többi részén is. Lodovico Antonio *Annali d'Italia*jában kijelentette, hogy a döntés meglepte az olaszokat. Muratori, bár nem vitatta a versailles-i udvar stratégiai döntésének indokoltságát, rámutatott annak néhány kedvezőtlen következményére. A Bourbonok kiszolgáltatták észak-itáliai szövetségeseiket a győztesek kényének, ugyanúgy, ahogy XIV. Lajos a messinai felkelőket 1678-ban.⁷⁵ Mantova hercegétől elkobozták javait, miután a Bourbonok árulónak kiáltották ki.⁷⁶

Úgy tűnt, a Bourbonok még mindig nem ismerték fel, hogy a Milánói Hercegség az egész Itália kapuja, hogy vereségük az osztrák Habsburg-ág befolyása alá kényszeríti a pápaságot, valamint hogy a császári csapatok folytatni fogják a déli területek meghódítását. Hasonlóan reményvesztett hangulat uralkodott V. Fülöp itáliai miniszterei között is, ahogyan arról Szardínia alkirálya, Jamaica márkija José Grimaldo titkárnak írott levelében beszámolt: „Azt beszélük, hogy azért nem segítettek nekünk Itáliában, hogy feláldozhassák.”⁷⁷ Miért kellett a vazallusoknak továbbra is védeniük az ügyet, amit XIV. Lajos már elveszítettnek tartott Itáliában? 1707 júliusában a császári csapatok meghódították a Nápolyi Királyságot, a következő évben pedig Szardíniát. Csupán a toszkán erődítmények egy része és a Szicíliai Királyság maradt V. Fülöp uralma alatt, bár Szicíliát 1713-ban a király parancsára átadták a savoyai hercegnek.

Az Itáliai Tanácsot az új francia tartományi képviselők hatalma váltotta fel, így a tanácsnak végnapjaira csak passzív szerep jutott a Milánói Hercegség felosztásához vezető tanácskozásban, olyannyira, hogy a döntésről nem is értesítették képviselőit. 1707. május 20-án, a tárgyalások lezárultakor az Itáliai Tanács hosszú idő után először intézett feliratot a spanyol királyhoz: „Mély fájdalommal fogadtuk a Tanácsunkhoz folyamatosan érkező, ám még nem hivatalos híreket, melyek szerint a Milánói Hercegség hivatalából mindenkit eltávolítottak, hogy helyüket a császáriak foglalhassák el. A Felséged szolgálatában mindig is tanúsított tisztelettel és hűséggel, szolgálatunkra

⁷⁴ Saint-Simon, 1983. 928.

⁷⁵ Muratori, 1964. 1430.

⁷⁶ A témában figyelemre méltó cikk: Frigo, 1994. 55–84.

⁷⁷ AHN E, leg. 323. Jamaica márkijának levele José de Grimaldo Callerhez. Cagliari, 1707. október 17.

büszkén fontolgattuk ezen hírek jelentését, melyeknek végül a következő értelmezésére jutottunk. Ha Felséged mostani helyzetében elkerülhetetlennek tartotta, hogy Koronája ékességei közül egy oly értékes drágakövet, mint Milánó, kivessen, ezen döntését kétségtelenül annak tudatában hozta, hogy a Királyság egyetemes javát szolgálja.⁷⁸

A tanácsot a Nueva Planta aragón korona területére vonatkozó rendeleteinek értelmében átalakították, és bár a szervezet meggyengült, még megérte Szicília 1713-as átadását.⁷⁹ Az Itáliai Tanács utolsó írásos beadványa az uralkodóhoz 1716-ban kelt. A spanyol hadsereg 1717–1718-ban újra elfoglalta Szardíniát és Szicíliát, és a szigetek ettől kezdve nem a tanács hatásköre alá tartoztak, hanem közvetlenül a Nueva Planta határozatai szabályozták kormányzatuk és igazgatszolgáltatásuk működését.⁸⁰

Az itáliai spanyol birtokok elvesztése az örökösödési háborúban komoly hatással volt a spanyol kormányzás reformjára is. Úgy a Nueva Planta rendelet sorozata, mint a tanácsok és az állami hivatalok átalakítása is jó példája annak, hogy egy spanyol főségű, az Ibériai-félszigeten kívül eső terület változásai is milyen intenzív hatást tudtak gyakorolni a madridi és a barcelonai udvar politikája alá tartozó területekre is az aragón korona és Itália királyságainak vonatkozásában. Ezen kérdés részletezése helyett itt csak arra szeretnék rámutatni, hogy a Bourbon-párti propaganda mindent elkövetett, hogy relativizálja és enyhítse V. Fülöpnek a Spanyol Monarchia egységének megtartását célzó politikájának kudarcát. Egy névtelen kéziratban, melynek a címe *Carta de la Monarquía Española a los reinos, provincias y territorios de Italia* (Levél a Spanyol Monarchiától Itália királyságainak, tartományainak és területeinek), a szerző, a Spanyol Monarchiát megszemélyesítve, a spanyolok itáliai uralmának korai időszakáról beszél, és arra emlékeztet, hogy a spanyolok azóta is, századokon keresztül tiszteletben tartották az itáliai királyságok és egyéb birtokok autonómiáját: „Szinte ugyanaz a Spanyolország vagyok, aki két évszázada tiszteltteljes hatalommal lépett partjaidra; megnyitottad előttem városaid kapuját, és én nem vettem ki kezedből kulcsukat.” Ugyanakkor kétségtelen, hogy a Bourbon-párti

78 AHN E, leg. 2004. Az Itáliai Tanács beadványa az uralkodóhoz. Madrid, 1707. május 20. A beadványt Mancera, valamint Giuraro és loppulo régensek, San Román gróf, Domenico Capecelatro és Giovanni Battista Belcredi jegyezte aláírásával (bár az eredeti dokumentumban kihúzták San Román gróf és Capecelatro nevét). A páduai Belcredi Rubino helyetteseként 1706 áprilisától volt régens. Rubino visszatért Milánóba, hogy ismét szenátusi tag lehessen, de nem kapta meg a kinevezést. Belcredi madridi tartózkodása alatt sem tudta kijárni a kinevezésért járó fizetés kiutalását (AHN E, leg. 1986). Milánó elfoglalása után Belcredi visszatért az olasz városba, és megerősítették szenátori kinevezését. 1717-ben VI. Károly a Consejo Supremo de España vezetőjévé nevezte ki Bécsben. Az Itáliai Tanács történetének utolsó szakaszáról lásd: Álvarez-Ossorio Alvariño, 2003–2004. 311–392.

79 A milánói tárgyalásokkal foglalkozó titkárság beosztottjait a titkárság felszámolása előtt nem sokkal megbízták a szervezet irattárának leltározásával. AHN E, leg. 1292. Sardeña gróf, San Román gróf és Capecelatro beadványa. Madrid, 1715. május 13.

80 AHN E, leg. 1992. Az Itáliai Tanács utolsó beadványai a milánói tárgyalásokkal kapcsolatban. Madrid, 1716. január 10. Lásd Serdañola márki, San Román gróf és Capecelatro márki beadványát. Fennállásának utolsó éveiben a Consejo de Italia aktív állami szerv helyett inkább a máshová át nem helyezhető miniszterek tranzitállomásaként működött. A Nueva Planta rendeleteinek szardíniai vonatkozásáról lásd: AHN Consejos, leg. 68/3, n.º 35.; továbbá Alonso Aguilera, 1977. 115–119.; Bermejo Cabrero, 1980. 129–144.

röpirat befejezése utalást tesz Spanyolország Európában elszenvedett területi veszteségeire: „Hagyj hát magamra, Itália, szerencsémbe, hagyj magamra, Európa, balsorsomban, én kibékültem sorsommal, és megbecsülöm uralkodóimat, V. Fülöpöt és Savoyai Mária Lujzát.”⁸¹

Az Itáliától elszakított Spanyolország elégedetlensége rövid ideig tarthatott, addig, amíg 1714-ben, illetve 1715 júniusában le nem zárult Katalónia, illetve Mallorca és Ibiza meghódítása.⁸² Később V. Fülöp kormánya jelentős katonai és anyagi forrásokat áldozott arra, hogy meghódítsa bizonyos itáliai területeket. 1717 és 1747 között újra spanyol katonák ontották vérüket itáliai földeken; a háborúval a spanyol uralkodó a monarchia terjeszkedését kívánta elsősorban biztosítani, majd pedig saját dinasztikus céljait, a Bourbon–Farnese-ág itáliai-félszigeti berendezkedését kívívni. A mindenkori stratégiai célokon túl ki kell emelnünk azt is, hogy Spanyolország itáliai birtokainak elvesztése és a Spanyol Monarchia más európai területeinek függetlenné válása átformálta mind a spanyol, mind az olasz társadalom politikai valóságpercepcióját, és új jelentést, valamint körülírtabb, szűkebb szemantikai tartalmat adott az olyan fogalmaknak, mint *Spanyolország*, *Itália* és *Európa*.

A fentiekkel összefüggésben megállapítható, hogy az egységes európai Spanyol Monarchia felbomlása 1706 és 1713 között ment végbe. A 17. század közepén a tartományi lázadások közepette már közelinek tűnt a spanyol korona fősége alá tartozó európai területek függetlenedése. Azonban a spanyol központi kormány a Spanyol Monarchia területi egységének megóvását tette politikai prioritássá, és megvalósításához a vidéki oligarchia érdekeinek tett jelentős engedményeket. A királyság európai léptékű, vonatkozású dimenzióját fél évszázadon keresztül sikerült is fenntartani, ám ez területi áldozatokkal is együtt járt, a Katalán Hercegség északi részében és a spanyol uralom alá tartozó Németalföldön. A leg súlyosabb veszteség ugyanakkor Franche-Comté grófsága, és főként a portugál korona volt. A 18. század elején Madrid ugyan időt és energiát fektetett a korábban a fősége alá tartozó németalföldi területek jövőjéről folyó tárgyalásokba, ám legfontosabb célja az volt, hogy a Spanyol Monarchián belül tartsa itáliai birtokait. Az örökösödési háború, valamint annak a Mediterráneum nyugati térségében 1717 és 1720 között lezajló fegyveres harc utózóngéi számos itáliai királyság és állam spanyol főségének végét jelentették. A Nápolyi Királyság, Szicília és Szardínia, a Milánói Hercegség és a toszkán városállamok véglegesen függetlenedtek a monarchiától.

A bécsi Spanyol Tanács Itáliája, illetve a Bourbonok Itáliája így lett az átmenet színtere, amely megosztottságában is hozzájárult ahhoz, hogy Spanyolország itáliai birtokairól való visszavonulása, társadalmi, politikai és gazdasági kötelekeinek felbomlása kevésbé legyen traumatikus. Ez az itáliai spanyol naplemente egészen a 18. század utolsó harmadáig tartott a Habsburg dinasztikus házasságokkal, bár ezt követően a napóleoni háborúk szintén felélesztették az érdeklődést a Bourbon-dinasztia kisebb ágai iránt.

Fordította: Virágh Anna–Martí Tibor

81 A teljes szöveg megjelent: Pérez Picazo, 1966. 153–157.

82 A háború alakulásáról jó áttekintést ad: Pérez Aparicio, 1993. 381–503.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadatlan források

ACAlba

Archivo de la Casa de Alba, Madrid

AGS

Archivo General de Simancas

AHN

Archivo Histórico Nacional, Madrid

ASMi

Archivio di Stato di Milano

ASMo

Archivio di Stato di Modena

BAV

Biblioteca Apostólica Vaticana, Róma

BNE

Biblioteca Nacional de España, Madrid

BNF

Bibliothèque Nationale de France Département des Manuscrits, Párizs

BNN

Biblioteca Nazionale di Napoli

ÖStA HHStA

Österreichisches Staatsarchiv Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Bécs

2. Kiadott források és szakirodalom

Alonso Aguilera

1977 Alonso Aguilera, Miguel Ángel: *La conquista y el dominio español de Cerdeña, 1717–1720*. Valladolid, 1977.

Álvarez-Ossorio Alvariño

2002 Álvarez-Ossorio Alvariño, Antonio: *La República de las Parentelas. El Estado de Milán en la monarquía de Carlos II*. Mantova, 2002.

2003–2004 Álvarez-Ossorio Alvariño, Antonio: De la plenitud territorial a una prolongada agonía: el Consejo de Italia durante el reinado de Felipe V. In: *Cheiron*, 39–40. (2003–2004) 311–392.

2004a Álvarez-Ossorio Alvariño, Antonio: De la conservación a la desmembración. Las provincias italianas y la monarquía de España. In: *Studia historica. Historia moderna*, 26. (2004) 191–223.

2004b Álvarez-Ossorio Alvariño, Antonio: *Famiglie, nazioni e Monarchia. Il sistema europeo durante la Guerra di Successione spagnola*. Roma, 2004.

2015a Álvarez-Ossorio Alvariño, Antonio: Megőrzés és öröklés között. A spanyol monarchia Európában (1665–1715). In: *Történelmi Szemle*, 57. (2015) 3. sz. 351–362.

2015b Álvarez-Ossorio Alvariño, Antonio: Precedencia ceremonial y dirección del gobierno: El ascenso ministerial de Fernando de Valenzuela en la corte de Carlos II. In: *Vísperas de Sucesión. Europa y la monarquía de Carlos II*. Ed.: García García, Bernardo–Álvarez-Ossorio Alvariño, Antonio. Madrid, 2015. 21–56.

Álvarez-Ossorio Alvariño–García García–León Sanz

2007 *La pérdida de Europa. La Guerra de Sucesión por la Monarquía de España*. Ed.: Álvarez-Ossorio Alvariño, Antonio–García García, Bernardo José–León Sanz, Virginia. Madrid, 2007.

Astarita

1992 Astarita, Tommaso: *The Continuity of Feudal Power. The Caracciolo di Brienza in Spanish Naples*. Cambridge, 1992.

Auer

1994 Auer, Leopold: Carlos VI: tema y materia de las ciencias históricas. In: *Cuadernos de historia moderna*, 15. (1994) 191–211.

Barker

1975 Barker, Thomas Marck: *Raimondo Montecuccoli and the Thirty Years War*. New York, 1975.

1999 Benigno

1999 Benigno, Francesco: *Specchi della rivoluzione. Conflitto e identità politica nell'Europa moderna*. Roma, 1999.

Bermejo Cabrero

1980 Bermejo Cabrero, José Luis: Un decreto más de Nueva Planta. In: *Revista del Departamento de Derecho Político*, 5. (1980) 129–144.

Braudillart

1890–1901 Braudillart, Alfred: *Philippe V et la Cour de France*. I–V. Paris, 1890–1901.

Bugarella–Fallico

1977 Bugarella, Pietro–Fallico, Grazia: *L'archivio dei visitatori generali di Sicilia*. Roma, 1977.

Burkholder–Chandler

1984 Burkholder, Mark A.–Chandler, Dewitt Samuel: *De la impotencia a la autoridad. La Corona española y las Audiencias en América, 1687–1808*. México, 1984.

Castro

2000 Castro, Concepción de: Las primeras reformas institucionales de Felipe V: el marqués de Canales, 1703–1704. In: *Cuadernos dieciochistas*, 1. (2000) 155–183.

2004 Castro, Concepción de: *A la sombra de Felipe V. José de Grimaldo, ministro responsable (1703–1726)*. Madrid, 2004.

Covarrubias

1987 Covarrubias, Sebastián de: *Tesoro de la lengua castellana o española*. Ed.: Riquer, Martín de. Madrid, 1987.

Delille

1988 Delille, Gérard: *Famiglia e proprietà nel Regno di Napoli (XV–XIX secolo)*. Torino, 1988.

Elliott

1992 Elliott, John Huxtable et al: *1640. La monarquía hispánica en crisis*. Barcelona, 1992.

Frigo

1994 Frigo, Daniela: Impero, diritti feudali e ragion di stato. La fine del Ducato di Mantova (1701–1708). In: *Cheiron*, 21. (1994) 55–84.

Galasso

1972 Galasso, Giuseppe: *Napoli spagnola dopo Masaniello*. Napoli, 1972.

García Marín

2003 García Marín, José María: *Castellanos viejos de Italia. El gobierno de Nápoles afines del siglo XVII*. Milano, 2003.

León Sanz

1989 León Sanz, Virginia María: *La Guerra de Sucesión española a través de los Consejos*. Madrid, 1989.

1992 León Sanz, Virginia María: Origen del Consejo Supremo de España en Viena. In: *Hispania: Revista española de historia*, 52. (1992). 180. sz. 107–142.

1993 León Sanz, Virginia María: *Entre Austrias y Borbones. El Archiduque Carlos y la monarquía de España, 1700–1714*. Madrid, 1993.

Magdaleno

1988 Magdaleno, Ricardo: *Titulos y privilegios de Napoles (siglos 16.–18.)*. Vol. II. *Mercedes económicas*. Valladolid, 1988.

Mastellone

1965 Mastellone, Salvo: *Pensiero politico e vita culturale a Napoli nella seconda meta del Seicento*. Messina–Firenze, 1965.

1969 Mastellone, Salvo: *Francesco d’Andrea, politico e giurista (1648–1698). L’ascesa del ceto civile*. Firenze, 1969.

Morales Polo

1654 Morales Polo, Luis: *Epítome de los hechos y dichos del emperador Trajano*. Valladolid, 1654.

Muratori

1964 Muratori, Lodovico Antonio: *Annali d’Italia*. In: Muratori, Lodovico Antonio: *Opere*. A cura di Giorgio Falco e Fiorenzo Forti. Milano, 1964.

Pérez Aparicio

1993 Pérez Aparicio, María del Carmen: *La Guerra de Sucesión en España*. In: *La transición del siglo XVII al XVIII. Entre la decadencia y la reconstrucción*. Coord.: Molas Ribalta, Pere. Madrid, 1993. 381–503.

Pérez Picazo

1966 Pérez Picazo, María Teresa: *La publicística española en la Guerra de Sucesión*. Tom. II. Madrid, 1966.

Quirós Rosado

2015 Quirós Rosado, Roberto: *Constantia et fortitudine. La corte de Carlos III y el gobierno de Italia, 1706–1714*. [PhD-dissertáció.] Universidad Autónoma de Madrid, 2015.

Ribot

2002 Ribot, Luis: *La Monarquía de España y la guerra de Mesina (1674–1678)*. Madrid, 2002.

Rodríguez Villa

1907 Rodríguez Villa, Antonio: *Don Diego Hurtado de Mendoza y Sandoval, Conde de la Corzana (1650–1720)*. Madrid, 1907.

Saint-Simon

1983 Saint-Simon: *Mémoires*. Vol. II. 1701–1707. Édition établie par Yves Coirault. Paris, 1983.

Sciuti Russi

1976 Sciuti Russi, Vittorio: Aspetti della venalità degli uffici in Sicilia (secoli XVII–XVIII). In: *Rivista Storica Italiana*, 88. (1976) 342–355.

1983 Sciuti Russi, Vittorio: *Astrea in Sicilia: il ministero togato nella società siciliana dei secoli XVI e XVII*. Napoli, 1983.

Solanes

1700 Solanes, Francisco: *El Emperador Político, y Política de Emperadores. Vida del Emperador Vlpio Trajano, sacada del Panegyrico de Plinio Menor, y otros Autores. Ilustrada con varias máximas políticas y morales*. I–III. Barcelona, 1700.

Spagnoletti

1996 Spagnoletti, Angelantonio: *Principi italiani e Spagna nell'età barocca*. Milano, 1996.

Verga

1985 Verga, Marcello: Il 'sogno spagnolo' di Carlo VI. Alcune considerazioni sulla monarchia asburgica e i domini italiani nella prima metà del Settecento. In: *Il Trentino nel Settecento tra Sacro Romano Impero e antichi Stati italiani*. A cura di Mozzarelli, Cesare–Olmi, Giuseppe. Bologna, 1985. 203–261.

1994 Verga, Marcello: Il 'Bruderzwist', la Spagna, l'Italia. Dalle lettere del duca di Moles. In: *Cheiron*, 21. (1994) 13–53.

Villari

1979 Villari, Rosario: *La revuelta antiespañola en Nápoles. Los orígenes (1585–1647)*. Madrid, 1979.

Visceglia

1998 Visceglia, Maria Antonietta: *Identità sociali. La nobiltà napoletana nella prima età moderna*. Milano, 1998.

Voltes Bou

1970 Voltes Bou, Pedro: *Barcelona durante el gobierno del Archiduque Carlos de Austria (1705–1714)*. Vol. III. *Documentos*. Barcelona, 1970.

ANTONIO ÁLVAREZ-OSSORIO ALVARIÑO

FROM CONSERVATION TO DISMEMBERING

ITALIAN PROVINCES AND SPANISH MONARCHY, 1665–1711

The Spanish Succession War was a civil and international conflict. It remarks the end of Spanish dominion in Italy, but it was the end of a long process of desegregation and not a fortuity happening. It's a long term process more complex than an explanation of a falling down of an Empire. The Italian elites from 1640 were increasingly autonomous and, the weakly Spanish power, give them more authority in the second half of the century. They gained a position that determines that after the threats of Utrecht and Rastadt the change of sovereignty did not disturb, essentially, the dairy life, business and social behavior of the Italian elites (with the exception of singular personalities and a little group of families).

JOSÉ EMILIO BURUCÚA – FABIÁN ALEJANDRO CAMPAGNE*

A holland politikai modell a Río de la Plata-i forradalomban

TANULMÁNYOK

A 19. század második évtizedében kitört Río de la Plata-i forradalom szellemi és ideológiai gyökereit kutató történészek megállapításai szerint a latin-amerikai forradalmárookra alapvetően kétféle politikai modell hatott: elsősorban a francia, másodsorban pedig az észak-amerikai. A forradalom támogatói és bírálói már az 1820-as években felismerték a francia forradalomhoz való kötődésüket, ezt jól példázza, hogy Esteban de Luca költő 1821-ben írott *Canto lírico a la libertad de Lima* (Lírai ének Lima szabadságához) című versében fejet hajtott a felvilágosodás gondolkodói előtt.

*„Salve, genios ilustres que inflamados
A la luz de la gran filosofía
Pudisteis anunciar del Nuevo Mundo
La libertad a todas las naciones!”¹*

Ezzel párhuzamosan Buenos Airesben Francisco de Paula Castañeda ferences rendi szerzetes folyóiratának, az *El Desengañador Gauchi-político*-nak hasábjain ekként zúgolódott a felvilágosult francia eszmék betüremkedése ellen: „Állítsunk fel egy máglyát a tér kellős közepén, és hányjuk rá Voltaire hetven kötetét, hiszen az égvilágon semmi szükségünk sincs rájuk, hadd sértődjön csak meg Juan Santiago, Volnei, Payne, a Citador, és mindazok, akik elménket hasonlóan zagyva könyvekkel felforgatták.”²

A két kiemelkedő 19. századi argentin értelmiségi, Bartolomé Mitre és Vicente Fidel López alapos elemzés alá vette, hogy milyen hatást gyakoroltak a Río de la Plata politikai rendszerére és működésére a 18. századi francia forradalom eszméi és eseményei, azonban, ahogy Natalio Botana újabban kimutatta, ezek alaku-

* Mindkét szerző egyetemi tanár (Universidad Nacional de Buenos Aires Facultad de Filosofía y Letras, Departamento de Historia). A cikk megjelenését az Argentin Köztársaság Külügyminisztériuma támogatása segítette.

1 Nyersfordításban: Üdv, Néktek, híres géniuszok, kik a nagy filozófia fényétől lángra gyúlva hirdethették valamennyi nemzet szabadságát az Újvilágban! Ciocchini-Burucúa-Bagnoli, 1989. 32.

2 Az idézet az *El Desengañador Gauchi-político* első számának 1–2. oldaláról származik. A megjelenés ideje bizonytalan, 1820 végére tehető.

lásukat és hatásukat tekintve is radikálisan különböztek.³ Az 1810. évi májusi forradalom francia eszmei hátterét illetően újabb mérföldkőnek számít Ricardo Caillet Bois 1929-ben megjelent munkája, az *Ensayo sobre el Río de la Plata y la Revolución Francesa* (Esszé Río de la Platáról és a francia forradalomról), amelyben a szerző felhívja a figyelmet azokra a jakobinus értelmezési kísérletekre, amelyeket Albert Mathiez terjesztett a Sorbonne-on tartott előadásain az első világháború után.⁴ Emellett meg kell említeni Botana összefoglaló munkáját, a *La tradición republicana*-t (A köztársasági hagyomány), amely egy új eszmetörténet keretei között mutatja be a francia modell hatását.⁵

Az észak-amerikai forradalom argentin hatásával leginkább az alkotmány történetét vizsgáló kutatók foglalkoztak, akik kimutatták, hogy minden bizonnyal a philadelphiai alkotmány szolgált mintaként már az 1813-ban összeült Río de la Plata-i nemzetgyűlés első fogalmazványai esetében is.⁶ Ugyanakkor a történészek arra is felhívták a figyelmet, hogy milyen hasonlóságok és politikai párhuzamok léteztek az észak-amerikai és a dél-amerikai forradalmak esetében.⁷ Hand Vogel⁸ és Wim Klooster kivételével ez idáig azonban csupán Julio Marc hangsúlyozta – noha kizárólag emblematikai szempontból vizsgálta a kérdést, ahogy ezt a későbbiekben látni fogjuk –, hogy a 16. századi holland lázongás is hatással volt a Río de la Plata-i események alakulására.⁹ Marc az alábbi állítást fogalmazta meg: „Kétségtelen, hogy a függetlenség hajnalán ismerték a 16. és a következő század dicsőséges eposzának történetét.”

A németalföldi példa a jelképeken

Ennek ellenére vannak egyéb jelek, amelyek arra engednek következtetni, hogy a németalföldi modell valóban versenyre kelt azzal a két új, atlanti politikai forradalmi mintával, amelyet fentebb említettünk. Az első, legkézenfekvőbb példa, hogy az 1813-ban összegyűlt *Májusi Férfiak* politikai csoportja és a tucumáni nemzetgyűlés tagjai a független Hollandia hagyományos megnevezéséhez, vagyis az Egyesült Tartományokhoz kísértetiesen hasonló elnevezésű államban gondolkodtak. Emez mint a „Río de la Plata”-ra vonatkozó hivatalos kifejezés már az 1811. november 22-i Ideiglenes Alaptörvényben is megjelent, amelyet az első triumvirátus (a B cikelyben) fogadott el.¹⁰ A nemzetgyűlés változtatás nélkül átvette ezt a megnevezést 1813. január 31-i első ülésén.¹¹ És végül 1816. július 9-én a tucumáni nemzetgyűlés kikiáltotta a „Dél-amerikai Egyesült Tartományok” függetlenségét, és ezzel egy-

³ Botana, 1991.

⁴ Ezzel kapcsolatban lásd: Devoto, 1988. 413–423.

⁵ Botana, 1984.

⁶ González Calderón, 1981.

⁷ Például Petersen, 1970.

⁸ Vogel-Doel, 1992. 13–37.

⁹ Marc, 1934.

¹⁰ *Asambleas constituyentes argentinas*, tomo VI. 603–605.

¹¹ *Asambleas constituyentes argentinas*, tomo I. 5–6.

idejűleg kontinentális dimenziót nyert a terminus.¹² Noha a venezuelaiak szintén ezt a kifejezést használták az 1811. július 2-i Függetlenségi Nyilatkozatban, a Karib-térségben a megnevezés nem vált annyira elfogadottá és tartóssá, mint a Río de la Plata területén.¹³

A második példa a címer. Az 1813. évi nemzetgyűlés a spanyol királyi címert egy újra cserélte, egy olyanra, amely valószínűleg a németalföldi felkelés idején keletkezett, s amin két összekulcsolt kéz tart egy pikát, rajta egy frígiai sapkával. A heraldika szakértői hosszú időn keresztül elmélkedtek azon, hogy honnan származhat az argentin címer két motívuma, amelyek valószínűleg a perui mesztic címerfestő, Antonio Isidro de Castro munkája révén kerültek egymás mellé. Általánosan elfogadott, hogy a sapka és a pika francia szabadságszimbólumok,¹⁴ és szintén egyetértés mutatkozik a törzsökös latin-amerikai (inka) napszimbólum kapcsán, amely ugyancsak megjelenik a címeren. Az egybefonódó két kéz egyértelműen a testvériségre utal, ám eredete tisztázatlan.¹⁵ Nem zárhatjuk ki annak lehetőségét, hogy az összefonódó kezek toposza a németalföldi szabadságharcosok híres jelképéről, a kálvinista holland szabadságharcosok, a *geuzenek*¹⁶ jelvényéről származik, amelyen két kéz – mintha két ember kezét fogna – tart egy nyitott koldustarisznyát. Ez a kép vagy leírása a németalföldi forradalom történetének szentelt minden munkában szerepelt.¹⁷ Julio Marc fentebb idézett írásában hívta fel a figyelmet erre a tényre, és egyúttal azt is megállapította, hogy a *geuzenek* jelképe és annak a 17–18. századi németalföldi pénzekben megjelenő változatai a Río de la Plata területén is ismertté váltak Gerard van Loon könyvének köszönhetően.¹⁸ Marc megállapította, hogy már Gregorio Funes esperes is emlegetett egy furcsa németalföldi medált, amely szerepel Van Loon könyvében, és ebből azt a konklúziót vonta le, hogy a jelkép ennek a nagy numizmatikai gyűjteménynek köszönhetően érkezett a Río de la Plata területére.

A függetlenség és a köztársaság kérdése

Az olyan, látszólag nem különösebben jelentős mértékű egyezéseknek betudhatóan, mint az Egyesült Tartományok elnevezés, illetve a címer, döntöttünk úgy, hogy alaposabb vizsgálat alá vesszük a „németalföldi modell”-nek a Río de la Plata-i forradalmak politikai eszméire gyakorolt hatását, amelynek jelenléte különösen feltűnő

¹² Uo. 216–217.

¹³ Fontos szem előtt tartani, hogy a ma is érvényben lévő 1853. évi argentin alkotmány 35. cikkelye szerint a nemzeti egység elnevezéseinek alábbi formái hivatalosak: Río de la Plata-i Egyesült Tartományok, Argentín Konföderáció, valamint Argentín Köztársaság.

¹⁴ A 16. századi németalföldi forradalom idején Leiden és más németalföldi városok a szabadság szimbólumaként használták a sapkát és a pikát.

¹⁵ Corvalán Mendilaharsu, 1944.

¹⁶ A szó jelentése: koldusok.

¹⁷ A későbbiekben a hispán területen jól ismert Bentivoglio kardinális beszámolója kapcsán még részletesen visszatérünk erre.

¹⁸ Lásd: Loon, 1732.

a szabadságért vívott küzdelem éveinek sajtójában, illetve a korszakban megjelent könyvekben egyaránt. Az újságírók gyakran idézték a holland példát a politikai és ideológiai harc két alapvető kérdése kapcsán: a valódi függetlenség a spanyol hatalomtól, valamint az állam új kormányzati formája. A függetlenség kérdése már az 1813. évi nemzetgyűlésen, illetve az egyszemélyi vezetés kialakításakor is felmerült, és napirenden maradt az új tucumáni nemzetgyűlés összehívását megelőző, konfliktusos időszakban is. A második kérdéskör ellenben éppen ennek a nemzetgyűlésnek az első időszakára és határozataira korlátozódik.

1813. november 17-én és december 1-jén egy „felelősségteljes állampolgár” jegyezte, terjedelmes cikk jelent meg a *Gaceta de Buenos Aires*-ben. A szerző felveti, hogy a nyilvánosságnak és a nemzetgyűlésnek elsősorban a holland modellt kellene figyelembe vennie mint lehetséges megoldást annak érdekében, hogy a Río de la Platát sikerrel ki lehessen vezetni a politikai mocsárból. Az újságíró hosszú részleteket fordított és közölt egy ugyanabban az évben, az *Edinburgh Review* egyik számában megjelent kommentárból, amely eljutott Buenos Airesbe is. Hollandia ebben a kontextusban a kezdetektől fogva úgy jelent meg, mint egy olyan ország, amely kiharcolta a saját szabadságát, és utána nem jutott sem a káosz, sem a despotizmus állapotába. A szerző hasonló példaként megemlíti Svájcot, Észak-Amerikát és Angliát, a francia forradalom esetét viszont másnak tartja, amely talán a „túlzott népi erőszak” miatt megbukott. Megállapítja, hogy semmilyen „kísérlet” sem szolgálhat Dél-Amerika számára jobb tanulsággal, mint a németalföldi szabadságharc története: *„A dél-amerikaiak nem találhatnak ennél bölcsebb példát, amely egyúttal azt a sajátos körülményt tekintve is hasonló, hogy a spanyol kormány elleni felkelésről van szó.”*¹⁹

A németalföldi szabadságharc felszámolta a spanyol hatalmi berendezkedést, de megőrizte a helyi közigazgatás alapjait, és arra építette fel az Egyesült Holland Tartományok új államszervezetét. A dél-amerikai népek is rendelkeztek egy hasonló városi politikai hálózattal, a régi városi tanácsok (*cabildos*) rendszerével, amely alkotmányos alapként elősegíthette egy külső vagy belső háború veszélyének elhárítását. A mi „felelősségteljes állampolgárunk” talán Montesquieu *A törvények szelleméről* című művében szereplő, Amerika és Európa földrajzi különbségeivel kapcsolatos megjegyzése alapján állítja, hogy Amerika földrajzi adottságai nem tennék lehetővé az olyan föderatív köztársasági formát, mint amilyen Hollandiáé. *„Hollandiának kis kiterjedése miatt némiképp eltérő módon kellett eljárnia, mint Amerikának, ahol a körülmények mást tesznek lehetővé. Az állam teljes területét még a Hét Egyesült Holland Tartomány igazságszolgáltatási rendszerének berkein belül is figyelembe kell venni, és így kézenfekvő volt konföderációban egyesülni. (...) Egy olyan országban, mint Dél-Amerika (...) csupán a parlamentáris rendszer [sistema representativo] képes támogatni egy jó kormányt.”*²⁰

Ki volt a szerzője ennek az első cikknek, amely a holland modellről szólt, vagy legalábbis milyen politikai környezetben helyezhetjük el az illetőt? Annak fényében, hogy írása végén felhívja a figyelmet: az alkotmány szövegét nagy körültekintéssel kell

19 *Gaceta de Buenos Aires*, 1813. november 17.

20 Uo. 1813. december 1.

megfogalmazni, és azt javasolja: az alaptörvényt a már létező intézményekre kell alapozni, „felelősségteljes állampolgár”-unkat a nemzetgyűlésben az Alvear-pártban helyezhetjük el. Ez az oldal 1813-ban *sine die* napolta el az alkotmány kérdését, és egyszemélyi vezetés, rendkívüli válságkormányzás bevezetését szorgalmazta.²¹ Az sem zárható ki, hogy esetleg maga Carlos de Alvear lett volna a cikk írója.

Másfél évvel később, 1815. május 6-án, 13-án és 20-án ugyancsak a *Gaceta*-ban újabb anonim esszé jelent meg, amely azt mutatja, hogy a korabeli politikai eszmefuttatásokban Hollandia központi szerepet játszott. A cikk írója a németalföldi forradalommal kapcsolatban szinte kizárólag David Hume-ot idézte forrásként. Az *Anglia története* című műről van szó, amelynek egyes részeit majdnem szóról szóra átvette. A szerző szerint Orániai Vilmos ezért folyamodott 1575-ben Nagy-Britannia segítségért, és ajánlotta fel ünnepélyesen tartományait, mivel szerette volna megvédeni őket a barbár spanyoloktól.²²

A cikk a hollandiai forradalom két követendő vonását emeli ki: egy főparrancsnok kinevezését, aki egyúttal a legfelsőbb állami vezető is, valamint a segítségkérést, hogy egy külföldi ország nyújtson védelmet a régi rendszerrel szemben. Mind Hollandia, mind a latin-amerikaiak esetében a segítségnyújtó (Anglia) és a régi hatalom (Spanyolország) személye is megegyezett. Akárcsak a németalföldi szabadságharc idején, a spanyol-amerikai forradalmárok Spanyolországtól igyekeztek függetlenedni, amely Napóleon bukása után egyre inkább abszolutista hatalommá vált; és Angliától kértek segítséget, amelyet 1815-ben környékezett meg a García-küldöttség. Az anonim szerző *ad hoc* módon választott ki és idézett Hume-tól részleteket: „*Am szerencsés módon néhány felfegyverzett csoport visszahívta a visszavonult Orániai herceget, aki irányt és lelket adott a csökönyös ellenállásnak, és szembefordult a tűrhetetlen spanyol elnyomással. Megszervezte a városokat (...), és lefektette egy méltán híres köztársaság alapjait.*”²³

Az anonim szerző továbbá állást foglalt egy szinte uralkodói hatalommal rendelkező államelnök, „*director del estado*” szükségessége mellett. Az elnevezés a holland hagyományban ismert *stadhouder* kifejezés helytelen olvasatából származik, amelyet a *La Gaceta*-ban dupla „a”-val, *staathouderként* írtak, így jöhetett létre a hibás fordítás (a holland szó valódi jelentése: 'helytartó').²⁴

1816-ban, amikor a Río de la Plata jövőbeli kormányformájának kérdése került napirendre, az újságcikkekben újra felbukkant a holland politikai modell. Az *El Censor* című újság, amely a központi vezetés szócsöve volt, kiemelte, hogy a holland alkotmány alapvetően föderalista jellege a spanyolok elleni felkelés után alakult ki, de ezúttal már a „föderalizmus hátrányai”-ra hívta fel a figyelmet.²⁵ Ugyan-

21 Mitre, 1945. 324–325.; Canter, 1944. 112–119.

22 *Gaceta de Buenos Aires*, 1815. május 6. Az eredeti szöveg: „...and after employing the most humble supplications to the queen, they offered her the possession and sovereignty of their provinces, if she would exert her power in their defence.” Hume, 1983. vol. IV. 173.

23 Uo.

24 A „*director del estado*” jogállását az Ideiglenes Alkotmány 1815 májusában általánosságban úgy határozta meg, hogy feladata „az állam vezetése és irányítása” (3a rész, I. fejezet, 1. bekezdés).

25 *El Censor*, 1816. február 29.

ennek az újságnak egy másik cikkében, amely az új kormány struktúrájáról szólt, a szerző a köztársasági államforma veszélyeire hívta fel a figyelmet, és példaként éppen az Egyesült Holland Tartományok történetét hozta fel, amely „darabokra hullott Nassau és de Witt heves viszályában, és utóbbi gyakran változtatta meg a kormány összetételét a jelentéktelen *stadhouderek* és hercegek alatt”.²⁶

Valójában az *El Censor* a Vicente Pazos Kanki szerkesztette, radikális köztársaságpárti folyóirattal, a *La Crónica Argentina*val szállt vitába. A *La Crónica*ban ugyanis Svájc, Velence és az Egyesült Államok mellett sorozatosan felmerült Hollandia neve, gyakran annak bizonyítására, hogy kizárólag a köztársaságok garantálják a népek szabadságát és korlátozzák a hatalmon lévők előjogait bizonyos határok között. Csak az említett köztársaságok esetében van értelme az adózás elméletéről és a nép jogairól beszélni.²⁷ A *La Crónica* szerzője, aki szinte bizonyosan maga Pazos Kanki volt, sajnálatát fejezte ki Hollandia helyzetének 1816. évi megváltozása kapcsán, amikor is a Szent Szövetség maradi politikájának következtében, háromszáz év után köztársaságból királysággá alakult: „*Máshol másképpen kell majd ezt csinálni, mivel most Hollandiában újra királyok vannak.*”²⁸

Érdeemes néhány szót ejtenünk a perui, indián származású Pazos Kankiról. 1777-ben született a Titicaca-tó térségében, Chuquisacában tanult, ahol szoros barátságot kötött Mariano Morenóval és Bernardo de Monteagudóval. Mielőtt elhagyta volna Felső-Perut,²⁹ meglátogatta az ókori birodalmi központ, Tiahuanaco romjait, továbbá lefordította spanyolra Thomas Paine *Common Sense* (Józan ész) című művét. Buenos Airesbe érkezve tanúja volt az 1810. évi forradalmi eseményeknek, és együttműködött Mariano Morenóval a *La Gaceta*ban. 1813 és 1815 között Londonban tartózkodott, és miután visszatért Buenos Airesbe, a *La Crónica Argentina* című újság szerkesztője lett. Írásain keresztül támadta a tucumáni nemzetgyűlés és Pueyrredón³⁰ monarchikus elképzeléseit. Még Manuel Belgrano javaslatát is ellenezte, aki azt szorgalmazta, hogy a Río de la Plata területén az inkák egyik leszármazottját koronázzák királlyá. Kivitelezhetetlennek és nevetségesnek bélyegezte a kezdeményezést annak dacára, hogy maga is indián származású volt. A Río de la Plata-i Egyesült Tartományok függetlenségi nyilatkozata viszont akkora lelkesedéssel töltötte el, hogy maga fordította le ajmara nyelvre, hogy a fennsíkon élő etnikum tagjai is megérthessék. A *La Crónica*ban megjelent, Pueyrredón elleni cikkei miatt 1817-ben az Egyesült Államokba száműzték. 1821-ig tartó észak-amerikai tartózkodása alatt lehetősége nyílt, hogy tanulmányozza egy köztársaság alkotmányának gyakorlati működését. 1825-ben megírta a *Com-*

26 *El Censor*, 1816. augusztus 22. Az Orániai–Nassau-házhoz tartozó Vilmos kormányzó és Johan de Witt, az Egyesült Tartományok főminisztere közti viszályról van szó (a szerk.).

27 Ugyancsak a németalföldi intézmények kapcsán merült fel a holland jogász, Hugo Grotius, szintén közvetlen hivatkozási pontként: „(...) *gondoljunk csak bele ebbe az új keletű mondásba: a pásztor megnyírja, és nem megnyúzza a birkákat. Azt tanácsolom nektek, hogy ezt a kérdést az amszterdami városháza épületében hideg fejvel vizsgáljátok meg.*” *La Crónica Argentina*, 1816. november 16.

28 *La Crónica Argentina*, 1816. augusztus 30., szeptember 7., szeptember 30.

29 Bolívia korabeli elnevezése (a fordító megjegyzése).

30 Juan Martín de Pueyrredón (1777–1850): argentin tábornok, politikus, 1816. május 3. és 1819. június 19. között a Río de la Plata elnöke (*director supremo de las Provincias Unidas del Río de la Plata* – a szerk.).

pendio de la Historia de los Estados Unidos de Norte América (Az Amerikai Egyesült Államok rövid története) című, spanyol nyelvű művét, amelyet a Pochard kiadó adott ki Párizsban. 1829–1838-ban, valamint 1842–1845-ben az új Bolíviai Köztársaság főkonzuljaként működött Londonban. 1852-ben visszatért Buenos Airesbe, ahol a következő évben elhunyt.

Pazos Kanki első, 1813 és 1815 közötti londoni látogatása után – minthogy nyomasztotta a francia forradalom bukása, az angol alkotmányos monarchiában pedig nem hitt – a köztársasági rendszer hosszú fennállása miatt a holland modellt magasztalta, annak ellenére, hogy végül a – Napóleont is legyőző – reakciós nemzetközi hatalmak koalíciója miatt elbukott. Amikor pedig első kézből tapasztalhatta meg az észak-amerikai liberális köztársaság működését, azt a civilizáció történetének legmagasabb fokára helyezte. A *Compendio* bevezetésében így írt: „E nemzetnek a politikai léte ilyen rövid idő leforgása alatt teljesen új alapokon jött létre, amelynek modern gyökereit Európa kormányai oly hamar elfelejtették, és nem merték kistestvérként kezelni a hatalommegosztás során. (...) Az amerikaiak jóval szerencsésebbek [az európaiaknál – a fordító kiegészítése], nem vették ki részüket az ókor felmagasztalt évszázadaiból, nem élték át a középkort, ami a civilizáció szégyene; az ő történetük az újkorban kezdődik.”³¹

Pazos Kanki – akárcsak más politikai publicisták – számára a Río de la Plata területén a szabadság és a modern köztársaság gondolata a forradalmak hatására jelent meg. A forradalmak „íve” a németalföldi szabadságharctól – mint a politikai modernizáció első lépcsőfoka – a dél-amerikai nagy emancipációs mozgalmakig terjedt. A forradalmakkal kapcsolatos nézetek az egyéni tapasztalattól függően különbözőek voltak, a követendő példa lehetett az észak-amerikai forradalom vagy akár a francia kísérlet, amely meglehetősen ellentmondásos volt ugyan, mivel az alkotmányos monarchiától eljutott a jakobinus diktatúráig. Mindenesetre a holland szabadságharcra Spanyolországgal szemben általában úgy tekintettek, mint a modern szabadságjogok korszakának kezdetére.

A könyvek hatása

A holland politikai modell nemcsak újságcikkekben, hanem számtalan olyan könyvben is megjelent, amely biztosan ismert volt a Río de la Plata területén. Ezek egyike Hume *Anglia története* című munkája, amelyre nyíltan hivatkoztak is azok a Hollandiával foglalkozó cikkek, amelyek a *La Gaceta* 1815. májusi számában jelentek meg. A mű terjedése Spanyol-Amerikában egészen különös, tekintve hogy a szerzőjét a Szent Officium egyházi átokkal sújtotta.³² Ráadásul ez a mű vezette be a modern forradalmak „progresszív” értelmezését. Az a tény, hogy Hume munkája megtalálható volt a Río de la Plata-i könyvtárban, arra enged következtetni, hogy

31 Pazos Kanki, 1825.

32 Lásd: Donoso, 1963. vol. II. 691–693.

Spanyol-Amerikában bőséges politikai irodalom vált elérhetővé, amely megközelíthette a korabeli európai szintet.

Azok között a könyvek között, amelyek befolyásolták a spanyol-amerikai forradalmi ideológiát, ott szerepel Montesquieu *A törvények szelleméről* című műve, noha nem bukkan fel azokban a szövegekben, amelyek a holland modellt említik. Montesquieu állt a korszakban mindenféle politikai és kormányzási formáról szóló diskurzus mögött. *A törvények szelleméről* című munkában számtalan helyen felmerül a holland rendszer, például a IX. könyvben, a föderatív köztársaságok kapcsán. Hollandiát az első fejezetben az „örök”, a második fejezetben pedig a legtökéletesebb köztársaságok közé sorolja, Svájjal egyetemben. Az Egyesült Tartományokban érvényes törvényeket pedig bármelyik, megalakulás előtt álló föderáció számára jónak és szükségesnek tartja (lásd a harmadik fejezetet). Németalföld akkor is szóba került, amikor Montesquieu az alkotmány és a kereskedelem kapcsolatát tanulmányozza (a XX. könyv), valamint a forradalmak és a vallás változásának tárgyalásakor (XXIV. könyv). Montesquieu-nek a holland modell iránti érdeklődése hozzájárulhatott, hogy a Río de la Plata területén a gondolkodók és aktivisták egyaránt felfigyeltek arra.

Ugyanakkor elképzelhető, hogy a Hollandiával kapcsolatos eseményekről és a spanyolokkal szemben vívott szabadságharcról olykor másod- vagy harmadrendű szerzők által írott könyvekből szereztek tudomást, amelyek közismertek voltak az európai és amerikai művelt körökben. A Buenos Aires-i Nemzeti Könyvtár első gyarapodási leltárkönyvéből az derül ki, hogy 1810-től kezdve elérhetőek voltak egyéb olvasmányok, amelyekből a májusi forradalmárok értesülhettek a hollandiai eseményekről. Példának okáért Manuel Belgrano első könyvadományának része volt a széles körben olvasott jezsuita Claude-François Lambert 15 kötetes világtörténete (*Histoire générale de tous les peuples du monde*, Párizs, 1750).³³ Emellett Saturnino Segurola, a befolyásos Buenos Aires-i értelmiségi az *Historia universal compuesta por una Sociedad de literatos ingleses traducida en francés*³⁴ 43 kötetét ajándékozta a könyvtárnak, továbbá Manuel Aguirre y Legarreta történelmi szótárának nyolc francia nyelvű kötetével gazdagította a gyűjteményt (*Diccionario histórico de los hombres que se han hecho célebres por los talentos, virtudes, crímenes, errores, compuesto por una Sociedad de Literatos*).³⁵ Ezek közül a némiképp kétes történeti hitelességű, nagy összefoglaló munkák közül – amelyekből legjobb tudomásunk szerint a nagy európai gondolkodók is merítettek, nem is beszélve a tudásra szomjazó amerikai olvasókról – kiemelkedik Hugo Grotius holland jogász és államférfi *De jure belli ac pacis* (A háború és a béke joga) című könyve. Grotius jogi művében a nemzetek közötti békét szorgalmazza a tolerancia és a szellem szabadságának jegyében.³⁶ A kötetet Vicente Echeverría adományozta 1811-ben a könyvtárnak, és mint látni fogjuk, ez a mű az 1824. évi alkotmányozó nemzetgyűlés vitája során is előkerült.

33 *Primer Libro de Donaciones, 1810–1850. Donaciones y Compras, 1863 a 1876.* Ms. Biblioteca Nacional, Buenos Aires, f. 1 r., 1810.

34 *Primer Libro de Donaciones, 1810–1850.* Ms. Biblioteca Nacional, Buenos Aires, f. 6 r., 1811.

35 *Primer Libro de Donaciones, 1810–1850.* Ms. Biblioteca Nacional, Buenos Aires, f. 9 v., 1811.

36 Lásd: Huizinga, 1960. 290–302.

Végezetül, a függetlenségi háború évei alatt ismert könyvek vizsgálata során egy igen jelentőségteljes könyvre bukkantunk, amely Spanyolországban közkezen forgott, ám csak feltételezhetjük, hogy a Río de la Plata területén is ismerték. A mű a *Della guerra di Fiandra* (A flandriai háborúról) című traktátus, amelyet az a Guido Bentivoglio bíboros írt a 17. században, aki pápai nuncius volt Flandriában a tizenkét éves fegyverszünet (1609–1621) idején.³⁷

Guido Bentivogliót nem történetírói munkássága révén, hanem leginkább Anthonis Van Dyck pompás portréja (Firenze, Pitti Képtár) alapján ismerjük. 1579-ben született Ferrarában, a padovai egyetemen tanult polgár- és kánonjogot. 1600-ban Rómába utazott, 1607-ben pedig apostoli nunciussá nevezték ki Spanyolországba, a főhercegi udvarba. 1619-ben pápai követként Franciaországba helyezték. 1621. január 11-én megkapta a bíborosi kalapot. 1632-ben jelent meg Kölnben leghíresebb könyve, a *Della guerra di Fiandra*. Emlékiratai és levelei az abszolutista udvari élet friss hírnökeivé váltak. 1641-ben kénytelen volt eladni a Quirinale-palotát, hogy kilábaljon az adósságból, amelyet római családjának fényűző életmódja eredményezett. VIII. Orbán halála után komoly esélyesként indult a legfőbb egyházi hivatal betöltéséért, a pápaválasztó bíborosi gyűlekezet ülése alatt azonban életét veszítette, és a konklávé végül Giovanni Battista Pamphilj nevezte ki, X. Ince pápaként 1644-ben.³⁸ Életrajzírója, Nicio Eritreo kiemelte diplomáciai érzékét és kegyes lelkületét, amelyeket Bentivoglio kamatoztathatott flandriai tartózkodása idején, olyannyira, hogy az ottani, valamint a flamand Egyesült Tartományok területén élő „eretnekek” körében is tiszteletnek örvendett.³⁹ Elképzelhető, hogy ez a jóindulat táplálta azt a korszakban igen ritka objektivitást, amellyel Bentivoglio bemutatta a háborút, amely meglátása szerint Európa leginkább nemzetek feletti és legreménytelenebb küzdelme volt a sötét századok nagy invázióit követően. A történelem iránti szenvedélye már fiatal korában megnyilvánult, ahogy az *Emlékiratok* alábbi részlete is igazolja, amely a barokk historiográfia egy jeles példája.⁴⁰

Visszatérve Bentivoglio traktátusára: az két olyan részletet tartalmaz, amelyekből magunk is kiindultunk annak bizonyítására, hogy a holland modell referenciaként szolgált a Río de la Plata-i forradalom idején: a holland köztársaság neve, valamint a két, egybefonódó kéz motívuma az 1813. évi nemzetgyűlés címerén.

37 A kétkötetes velencei (Bentivoglio, 1702), valamint a háromkötetes torinói kiadást (Bentivoglio, 1829) tanulmányoztuk.

38 *Famiglie celebri di Italia*, 1819.

39 „(...) sed semper continens, laboriosus, linalis, splendidus; nihil ad suam utilitatem, sed omnia ad aliorum commoda, referens, miros, in eorum etiam animis, qui Catholicae religioni bellum habent indictum, amores excitabat sui (...)” Janus Nicius Erythraeus, 1645. 34–37.

40 „Leginkább a történelem dicsőséges és derűs mivolta gyújtotta lángra lelkemet; ami miatt el szoktam pártolni más munkáimtól, hogy emezekkel foglalatostkodjak. Igencsak kedvemet lelem ebben a sokféle különböző emberi kérdést hordozó pillanat vizsgálatában, amelyeket a történelem tár elénk. A történelemnek köszönhetően, vagyis az eltemetett és a még élő emlékezetből, a távoli és közelebbi évszázadokból ezer meg ezer hatékony módszer segítségével tanulhatnak a hercegek, ez a köz iskolája, megismerhetik, hogy mennyire hasonlóan és igazságosan bánik mindenkivel a magasságos Isten keze, és hogy az ember inkább a nyomorúság közepette kormányozza életét, mint a boldogság vizén, halandó földi léte viszontagságos tengerén. Kifejezni is lehetetlen minő örömet és hasznos tapasztaltam meg a történelmi könyveknek köszönhetően.” Bentivoglio, 1934. vol. I. Cap. 1. „I primi studi a Padova”.

Bentivoglio többször használta az Egyesült Tartományok kifejezést mint a szabad Hollandia hivatalos megnevezését, emellett részletekbe menően kifejtette, milyen körülmények között vették át a *geuzen*ek az összefonódó kezek szimbólumát, és hogy mi a pontos jelentése.⁴¹ Mint írta: „(...) ezután szinte mindenki hordta Brüsszelben az övét a két, összekulcsolt, koldustarisznyát tartó kezet ábrázoló medált, egyesek ezüsből, mások fémből; a medál szélén pedig az alábbi szavak álltak franciául: »hűek maradunk a királyhoz, ha koldusok leszünk is«. Lelkesítették egymást, és csaknem győzelemre jutottak koldusok (*geuzen*) névvel.”⁴²

A bíboros könyve olyan bámulatosan objektív mű, hogy a forradalompártiak könnyűszerrel találhatnak benne olyan leírásokat, amelyek a németalföldi spanyol uralom rémtetteit mutatják be,⁴³ amelyekkel alátámaszthatják a holland felkelés jogos mivoltát.⁴⁴ Bentivoglio elemzése a Spanyolország és Németalföld közötti konfliktus gazdasági és társadalmi előzményeiről, ami összekötő kapocsá teszi a bíborost Thuküdidész és Montesquieu között,⁴⁵ valamint hogy dicsóíti az alkotmányt, amit végül elfogadtak Hollandiában,⁴⁶ indokolja, hogy újraolvassuk a művet a Río de la Plata-i szabadságharc kontextusában.

Összegzés

Összességében elmondhatjuk, hogy az 1810-es évek eseményeit és politikai gondolkodását Buenos Airesben a holland, föderalista függetlenségi mozgalom példája alakította, amely markánsan elkülöníthető a történelem más forradalmi modelljeitől, így a franciától vagy az észak-amerikaitól, és ideológiája kétségkívül hatással volt a Río de la Plata-i függetlenségi mozgalomra. Ahogy bemutattuk, egyaránt léteztek külső, formai, valamint strukturális hasonlóságok a németalföldi és a Río de la Plata-i forradalom között.

Elsőször is, mindkét forradalom kezdőpontja a Spanyolországgal szembeni fellépés, majd elszakadás volt, ami kezdetben az intézmények szintjén, később erőszakos formában jelentkezett. Németalföld sikere is példaként szolgált, felkeltette a forradalmárok érdeklődését Buenos Airesben, különösen 1814 után, amikor egy büntetőexpedíció és a Bourbon-restauráció fenyegetésével kellett szembenézni. Másodszor, mindkét forradalom vezetői bizonytalanok voltak a teljes függetlenség kérdésében, és mindaddig kinyilvánították a hűségüket a spanyol király iránt, amíg nem vált egyértelművé a monarchia valódi célja. Harmadszor pedig, a forradalomban részt vevő konzervatívabb elit egy idegen hatalom támogatását és védelmét kérte, mindkét esetben Angliáét, 250 évnyi eltéréssel. Végül soron pedig ugyanez az elit oly módon igyekezett megoldást keresni a felkelés miatt beállt legitimitási

41 Bentivoglio, 1829. vol. I. 81.

42 Uo. 81.

43 Uo. 136–140.

44 Uo. 146–151.

45 Uo. 10–18.

46 Bentivoglio, 1829. vol. III. 201–203.

krízisre, hogy vegyes rendszereket vagy alkotmányos monarchia bevezetését javasolta, európai hercegeknek felajánlva a koronát. Anjou hercegének és Leicester grófjának beavatkozása Hollandiában példának okáért párhuzamba állítható azokkal a sorozatos kísérletekkel, amelyek során Francisco de Paula infánst vagy Lucca hercegét igyekeztek megkoronázni a Río de la Plata területén.

Miután 1820 körül megszilárdult a Río de la Plata-i Egyesült Tartományok függetlensége, a holland modell gyakorlatilag eltűnt az argentin ideológiai horizontról. Az 1824–1826. évi alkotmányozó nemzetgyűlés ülésein azonban történt egy erőtlenség, ám jelentőségteljes utalás Németalföld forradalom utáni politikájára. Amikor arról tanácskoztak, hogy küldjenek-e fegyveres erőket Peruba Simón Bolívar kérésére, José Ignacio Gorriti követ kijelentette: miután befejeződött a háború Spanyolországgal, a Río de la Plata-i politikusok bölcsen úgy döntöttek – csakúgy, mint a hollandok korábban –, hogy a nemzetek közötti nézeteltéréseket békés úton rendezik.⁴⁷ Ily módon kerültek elő ismét Grotius tanításai. A 19. század második felében a holland modell látszólag eltűnt, és nem találjuk nyomát olyan későbbi argentin értelmiségiek műveiben, mint Domingo Faustino Sarmiento, Bartolomé Mitre vagy Vicente Fidel López. Talán ez arra utal, hogy a romantika korszakát követően született generációk saját modernitásukat annak a folyamatnak a részeként értelmezték, amely a 18. század végének nagy forradalmi megmozdulásaival kezdődött. A 16–17. századi holland politikai modellre vonatkozó spanyol-amerikai kutatásaink mindenesetre arra mutattak rá, hogy a holland példa olyan történések keretei között vált hivatkozási alappá, amelynek során a modernitás jelentését tágabb értelemben határozták meg: az emberiség emancipációs és szolidaritási kezdeményezésének múltját és jövőjét is jelentette, amely azóta is pusztán álom és utópia maradt.

Fordította: Smid Bernadett

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadatlan források

BN
Biblioteca Nacional, Buenos Aires

2. Kiadott források és szakirodalom

Asambleas constituyentes argentinas
1937–1939 *Asambleas constituyentes argentinas. Seguidas de los textos constitucionales, legislativos y pactos interprovinciales que organizaron políticamente la Nación*. I–VI. Coordinadas y anotadas por Emilio Ravignani. Buenos Aires, 1937–1939.

⁴⁷ *Asambleas constituyentes argentinas*, tomo II. (1825. május 5-i ülés.)

Bentivoglio

1702 Bentivoglio, Guido: *Della guerra di Fiandra*. I-II. Venetia, 1702.

1829 Bentivoglio, Guido: *Della guerra di Fiandra*. I-III. Torino, 1829.

1934 Bentivoglio, Guido: *Memorie e Lettere*. A cura di Constantino Panigada. Bari, 1934.

Botana

1984 Botana, Natalio R.: *La tradición republicana: Alberdi, Sarmiento y las ideas políticas de su tiempo*. Buenos Aires, 1984.

1991 Botana, Natalio R.: *La libertad política y su historia*. Buenos Aires, 1991.

Canter

1944 Canter, Juan: La Asamblea General Constituyente. In: *Historia de la nación argentina*. Tomo 6. Ed. por Levene, Ricardo. Buenos Aires, 1944. 29-249.

Ciocchini-Burucúa-Bagnoli

1989 Ciocchini, Héctor-Burucúa, José E.-Bagnoli, Omar H.: *La Revolución Francesa. Libros, historia, ideas*. Buenos Aires, 1989.

Corvalán Mendilaharsu

1944 Corvalán Mendilaharsu, Daro: Los símbolos patrios. In: *Historia de la nación argentina*. Tomo 6. Ed. por Levene, Ricardo. Buenos Aires, 1944.

Devoto

1988 Devoto, Fernando: Algunas imágenes de la Revolución Francesa en la historiografía argentina contemporánea. In: *Historiografía Argentina, 1958-1988: Una evaluación crítica de la producción histórica nacional*. Buenos Aires, 1988. 413-423.

Donoso

1963 Donoso, Ricardo: *Un letrado del siglo XVIII, el doctor José Perfecto de Salas*. I-II. Buenos Aires, 1963.

Famiglie celebri di Italia

1819 *Famiglie celebri di Italia*. Ed.: Litta, Pompeo et al. Vol. 1. Acciaioli di Firenze – Bentivoglio di Bologna. Milano, 1819.

González Calderón

1981 González Calderón, Juan A.: *Curso de derecho constitucional*. Buenos Aires, 1981.

Huizinga

1960 Huizinga, Johan: *Hombres e ideas. Ensayo de historia de la cultura*. Buenos Aires, 1960.

Hume

1983 Hume, David: *The History of England from the Invasion of Julius Caesar to the Revolution in 1688*. Indianapolis, 1983.

Janus Nicius Erythraeus

1645 *Iani Nicii Erythaei Pinacotheca imaginum illvstrum, doctriae vel ingenii laude, virorum, qui, auctore superstite, diem suum obierunt*. Colon, 1645.

Loon

1732-1737 Loon, Gerard van: *Histoire métallique des XVII provinces des Pays-Bas, depuis l'abdication de Charles-Quint, jusqu'à la paix de Bade en MDCCXVI*. La Haye, 1732-1737.

Marc

1934 Marc, Julio: *El Escudo Argentino en la moneda*. Rosario, 1934.

Mitre

1945 Mitre, Bartolomé: *Historia de Belgrano y de la independencia argentina*. Buenos Aires, 1945.

Pazos Kanki

1825 Pazos Kanki, Vicente: *Compendio de la historia de los Estados Unidos de América, puesta en Castellano, por un Indio de la Ciudad de la Paz*. Paris, 1825. [Reprint: La Paz, 1976.]

Peterson

1970 Peterson, Harold F.: *Argentina y los Estados Unidos, 1810–1960*. Buenos Aires, 1970.

Vogel–Doel

1992 Vogel, Hans–Doel, Hubrecht H. van den: *Holanda y América*. Madrid, 1992.

JOSÉ EMILIO BURUCÚA – FABIÁN ALEJANDRO CAMPAGNE

THE DUTCH POLITICAL MODEL IN THE RÍO DE LA PLATA REVOLUTION

The aim of this article is to draw attention to both formal and structural similarities between the 16th century Dutch Revolt and the Río de la Plata Independence Revolution at the beginning of the 19th century. The label “United Provinces” to designate the new political entity that emerged in replacement of the previous *Virreinato del Río de la Plata*, as well as many symbols that were incorporated into the primitive Argentinian coat of arms suggest that the revolutionary leaders in Buenos Aires knew the Dutch case in depth. Moreover, there were many direct references to the Dutch Republic as a political model in newspaper articles of the period after 1810. It can also be proved that the revolutionary leaders in the former capital of the Spanish *virreinato* had access to many books that provided information about the early modern Republic of the Seven United Provinces. Therefore, it is likely that the America Revolutionary War, the French Revolution or the previous Ibero-American independence movements were not the only models that the independence leaders had at their disposal in the Southern Cone of America in the early nineteenth century.

A montenegrói külpolitika dilemmái a 19. század második felétől az első világháborúig

Montenegró külpolitikáját a 19. század közepétől az első világháború kirobbanásáig tartó időszakban az alapvető célok megfogalmazása és a legfőbb külpolitikai partnerek kiválasztása határozta meg.¹ Az ezzel kapcsolatban megnyilvánuló látványos fordulatok, illetve a montenegrói politikai döntéshozók külpolitikai dilemmái különböző okokra vezethetők vissza. Ezek közül elsőként az ország belső állapotaiból következő, az államszervezet intézményi fejlettségével – különösképpen a külképviseleti szervekkel – kapcsolatos okokról kell szót ejtenünk. Az ország külpolitikáját nem intézmények alakították, ami rámutat a montenegrói hatalomgyakorlás autokrata jellegére, a döntések meghozatalánál a 19. század legnagyobb részében döntő szava az ország legfőbb politikai személyiségének volt. Nem létezett megfogalmazott, dokumentumba foglalt külpolitikai program, a külpolitika feladatait nem definiálták pontosan, ennek megfelelően azokat az aktuális politikai követelményeknek megfelelően módosíthatták. A külpolitikát mindazonáltal alapvetően a nagyhatalmak politikai befolyása és a regionális helyzet határozta meg.

1878-ig a montenegrói uralkodók elsődleges célja az volt, hogy az államiság terén elért eredményeket nemzetközi elismeréssel koronázzák meg, ami azt jelentette, hogy Montenegró tényleges államiséggel rendelkező országból a nemzetközi jog értelmében elismert állammá váljon. Az említett törekvés hatással volt az ország mindenkori külpolitikai gyakorlatának változásaira. A montenegrói külpolitika hagyományosan a keleti kérdés megoldásához és a – főképpen Oroszország politikai támogatásával folytatott – nemzeti felszabadulásért vívott folyamatos harchoz kapcsolódott.²

Montenegró történelmi céljai időnként megkövetelték a külpolitika irányvonalának és módszereinek megváltoztatását. A montenegróiak több alkalommal tettek kísérletet arra, hogy a fegyveres harc helyett politikai, pontosabban diplomáciai eszközökkel ériék el törekvéseiket: a külpolitikai eszközök alkalmazásáról, a nemzetközi intézmények felé való fordulásról van szó (multilaterális kongresszusok és konferenciák, bilaterális kapcsolatok, ad hoc diplomácia). A külpolitika új formái-

* A szerző a Montenegrói Egyetem Történettudományi Intézetének tudományos tanácsadója (Univerzitet Crne Gore Istorijски Institut, Podgorica, Bulevar revolucije 5.).

1 A montenegrói külpolitika áttekintése: Raspopović, 2009.

2 A nemzetközi diplomáciai elismerés jelentőségéről és folyamatáról: Raspopović, 2010.

nak alkalmazása megkövetelte a nagyhatalmakkal fenntartott politikai viszonyok jellegének módosítását. A külpolitikai irányváltások többet jelentettek az egyes nagyhatalmakhoz fűződő viszony megváltozásánál, adott esetben a Montenegrót védelmező ország kiválasztásáig terjedtek.

A világi uralom bevezetését követően a külpolitikai célokat az állami érdekek határozták meg, különösen a nemzetközi válságok és a nagy geopolitikai fordulatok idején. Ugyanakkor Montenegró függetlenségének 1878. évi elismerését követően is változatlan maradt a külpolitikai stratégia, az továbbra is az ország első emberének „kedve szerint” alakult. Ez jellemezte az 1905-ig tartó időszakot is, amikor is Montenegró alkotmányos, parlamentáris monarchiává vált.

Miután Montenegró szuverén állammá vált, elengedhetetlen lett, hogy külpolitikáját a nemzetközi közösség politikai gyakorlatához igazítsa. Világviszonylatban – a pillanatnyi politikai erőviszonyoktól függően – a feltételeket a nagyhatalmak határozták meg. A címben jelzett korszakban – az adott nemzetközi körülmények között – gyakran külpolitikai viták folytak Montenegróban, hogy megtartsák-e a korábbi irányvonalat vagy újat válasszanak, valamint fordulatok történtek, melyeket általában külső körülmények váltottak ki. Ritkábban fordult elő, hogy a fordulat mögött Montenegró politikai akarata húzódott volna meg, ilyen példákra általában a kevésbé jelentős politikai kérdésekben került sor, a nagyobb jelentőségű változások esetében az okok a globális külpolitikai váltásokra voltak visszavezethetőek.

Jelen tanulmány kiindulópontja Montenegró fejedelemséggé válása (1852). Az időpont kiválasztásának nem csupán az az oka, hogy ekkor változott meg az ország államformája, hanem sokkal inkább az, hogy a világi hatalom bevezetését követően olyan időszak kezdődött, amelyet komoly politikai válságok kísértek az Oroszországgal való viszony tekintetében.³ Az ezt megelőző korszakhoz képest az ellentétek valóban látványosan gyakoribbak lettek, ami különösen az 1860-as évek elején vált szembetűnővé. Figyelemre méltó, hogy ezekben az években először tetőpontra jutott a két ország közti jó viszony, majd igen hamar válságba kerültek a kapcsolatok. Egészen az első világháború kirobbanásáig jellemző maradt, hogy az Oroszországhoz fűződő viszony gyakorta változott, ugyanakkor növekedett más nagyhatalmak Montenegró külpolitikájára gyakorolt hatása is.⁴

3 A montenegrói–orosz viszonyra lásd: Raspopović, 2005, 2009.

4 Az Oszmán Birodalom belső helyzete miatt magától vetődött fel a keleti kérdés, új szövetségi rendszerek létrejöttét eredményezve. A nyugat-európai országok többsége tartott attól, hogy az Oszmán Birodalom széthullásával felemelkedik Oroszország, s a tengerszorosok feletti ellenőrzés átvétele jelentősen megnöveli politikai presztízsét. A közös érdekekből kiinduló francia–angol közeledés miatt Oroszország számára különösen fontos volt a Habsburg Birodalom politikai álláspontja. Ez főleg azt követően mutatkozott meg, hogy I. Miklós c. George Hamilton Seymour szentpétervári brit követet is beavatta az oszmán örökség felosztásával kapcsolatos orosz tervekbe. I. Miklós azt javasolta a brit követnek, hogy a dunai fejedelemségek kerüljenek Oroszország védnöksége alá, és Szerbia is kapjon hasonló státuszt, illetve a bolgárok is alakíthassanak önálló államot. I. Miklós ennek angol jóváhagyásáért cserébe azt javasolta, hogy Kréta és Egyiptom kerüljön brit uralom alá. Ahelyett, hogy létrejött volna egy angol–oroszmán megállapodás az oszmán területek felosztásáról, az orosz javaslat eredménye az orosz felvetéssel szembeni európai összefogás lett. A brit érdekeket különösen az sértette volna, ha Oroszország számára a szorosok átvételével megnyílik az út Kis-Ázsia felé. Lásd: Pavićević, 1990. 30.

Danilo fejedelem a függetlenség elismertetéséért

Amint ismeretes, Danilo Petrović (1852–1860) II. Petar Petrović Njegoš vladika (püspök és egyben világi uralkodó) 1852-ben bekövetkezett halálát követően lett fejedelem. Ebben az időszakban, a francia forradalom (1848) után nagy változások történtek Európában, melyek társadalmi és nemzeti következményei megrengették az európai abszolút monarchiák, elsősorban Németország és a Habsburg Birodalom alapjait. A Habsburg Birodalomban élő magyarok, olaszok és csehek mellett egyes balkáni nemzetek (szerbek, horvátok, szlovének, görögök) is bekapcsolódtak a nemzeti jogokért vívott harcba. Az újfajta követelések az uralkodói hatalmuk megőrzéséért küzdő európai udvarok erős ellenállásába ütköztek.

Amikor a keleti kérdés előtérbe került a nemzetközi viszonyokban, a Balkán – és ennek megfelelően Montenegró – politikai szerepe is kiemelt helyet kapott az európai hatalmak – és különösen Oroszország – politikájában. II. Péter halálát követően Oroszország számára fontossá vált, hogy olyan uralkodó vezesse Montenegrót, aki bel- és külpolitikáját tekintve is folytatja elődei irányvonalát.⁵ A Petrović-házon belüli trónharc azonban drámai helyzetet eredményezett, ugyanis Pero Tomovot, a Szenátus elnökét (az elhunyt uralkodó testvérét) választották fejedelemmé, nem pedig a végrendeletben megjelölt Danilo Petrovićot.⁶ A válságot békés úton, Oroszország segítségével oldották meg, aminek eredményeképpen az ügy Danilo Petrović politikai ellenfelei felett aratott győzelmével, az egység helyreállításával zárult.⁷

Oroszországnak – Balkán-politikája kontextusában – megfelelt a Montenegróban kötött megállapodás is, amely az addigi gyakorlathoz és II. Péter vladika végakaratahoz képest jelentős politikai váltást hozott. A megegyezés – miszerint az új uralkodó és a Szenátus elnöke közösen megkezdik az orosz cár elé terjesztendő javaslat előkészítését, hogy Montenegrót nyilvánítsák fejedelemséggé és a montenegrói uralkodó kapjon fejedelmi címet – azt jelentette, hogy az ország új útra lépett.⁸

Az orosz belügyminisztérium elfogadta a Szenátus javaslatát, amit – amellett hogy annak értelmében Montenegróban új uralkodási formát vezettek be – az orosz keleti politikában bekövetkezett „veszélyes fordulatként” lehetett értelmezni. A Szentpétervárra érkező Danilo Petrovićot, ahelyett hogy püspökké iktatták volna be – ami II. Péter végakarataiban szerepelt –, Montenegró fejedelmévé kiáltották ki. Az orosz cár 1852. június 27-én audiencián fogadta Danilót, melyen hangsúlyozta, hogy az új uralmi forma ellenére „Montenegró politikai léte” nem változhat, to-

5 Lásd: Анисимов et al., 2013.

6 Vuksan, 1925. 168–169.

7 Lásd: Raspopović, 2009.

8 A montenegrói uralkodó számára megmaradt annak lehetősége, „hogy midőn érettebb korba lép, még egyszer mindent átgondoljon, egyeztessen a néppel, s amennyiben a körülmények arra mutatnak, hogy jobb, ha semmiben nem térnek el a korábbi rendtől, s maga is kijelenti, hogy azt kívánja, hogy végül szerzetesi méltóságot vegyen fel és püspök legyen, ehhez joga lesz”. Ezzel kapcsolatos volt a harmadik orosz javaslat is: azt tanácsolták a montenegrói Szenátusnak és az uralkodónak, hogy ezúttal egyelőre ne válasszanak püspököt. A püspökválasztás elnapolása lehetővé tette volna ugyanis, hogy az új hatalom megszilárduljon, „mert a montenegróiak megszokták, hogy az ő [Danilo] személyében lássák az egyetlen uralkodójukat”. Raspopović, 2009. 142.

vábbra is stabil viszonyt kell ápolnia a Habsburg és az Oszmán Birodalommal, illetve meg kell őriznie a békét belügyeiben és határain egyaránt.

Danilo Petrović fejedelemsé válásának nagy nemzetközi hatása is volt: az jelezte, hogy a montenegrói államfejlődés tekintetében jelentős orosz befolyás érvényesül. Ezt az osztrák és az oszmán udvar nem nézte jó szemmel, illetve a keleti kérdéssel kapcsolatos fejleményeket figyelő többi európai állam vezetése sem.

A politikai eredmények, amelyeket Danilo fejedelem a hatalomátvételt követően elért, már az 1856-os párizsi kongresszuson, illetve azt követően felülmúlták az ország gyors nemzetközi elismerésével kapcsolatos elképzeléseit.⁹ A kongresszust megelőzően Danilo fejedelem az Orosz Birodalom bécsi képviselőivel folytatott megbeszéléseken azt javasolta: küldjenek memorandumot a nagyhatalmak küldötteinek, hogy Montenegrót ismerjék el. A javaslatot Oroszország ellenezte, amit azzal indokoltak, hogy „a párizsi kongresszuson egy »montenegrói incidens« csak »bonyolítaná« a helyzetet, ami Montenegrónak sem lenne hasznára”. A tervezett lépést Montenegróra nézve károsnak ítélték, „tekintve hogy az [a montenegrói állam] ténylegesen létezik; bár formális elismerés nélkül...”¹⁰

Oroszország tartózkodó hozzáállása, pontosabban arra való képtelensége, hogy a krími háborúban elszenvedett vereségét követően aktívabb szerepet játszon a kongresszuson, azt eredményezte, hogy francia–montenegrói együttműködés vette kezdetét, és Montenegróban erősödni kezdett a francia befolyás. A montenegrói udvar franciabarát politikája ugyanakkor válságot okozott a montenegrói–orosz viszonyban. Az orosz küldött 1856. március 26-i kongresszusi kijelentésével – miszerint Oroszországnak nincsenek Montenegróval kapcsolatban érdekei, és nincsenek egyéb kapcsolatai azokon kívül, amelyek abból erednek, hogy a montenegróiakat szimpátia fűzi Oroszországhoz, és Oroszország szeretettel tekint a montenegrói hegylakókra – szertefoszlottak azok a remények, hogy Montenegró nemzetközi elismerését orosz segítséggel érik el.¹¹

Oroszországban nem támogatták a fejedelem azon javaslatát sem, amely szerint maga vagy képviselője személyesen jelenne meg a párizsi kongresszuson. Az orosz támogatás elmaradása miatti csalódottság is hozzájárult ahhoz, hogy a fejedelem Párizsban találkozott III. Napóleon császárral, és arra tett kísérletet, hogy országa függetlenségének nemzetközi elismeréséhez szövetségesként megnyerje

9 Stojanović, 1977. 496. A hadsereg reformja mellett az országban jogi-közigazgatási reformot is végrehajtottak. Ami a törvényhozást illeti, Danilo fejedelem uralkodása a független Montenegró első törvénykönyvének elfogadásáról nevezetes. A törvénykönyvet 1855-ben, Cetinjében alkották meg, s ugyanebben az évben, Újvidéken került nyomdába. Az, hogy milyen hatással volt Montenegró államiságának megteremtése szempontjából, jól mutatják azok az értékelések, melyek szerint „ezt a lépést annak a társadalmi-gazdasági folyamatnak a befejezéseként lehet értelmezni, amely Montenegró különleges társadalmi-gazdasági struktúrája és külpolitikai helyzete miatt közel száz évig tartott”. Pavićević, 1955. 294. A törvénykönyvet lásd: *Zbornik sudskih zakona*, 1903. 26–55. Lásd erről még: Jovićević, 1994. 12–49.

10 Vuksan, 1931. 12.

11 Ezt követően az oszmán képviselő, Ali pasa kijelentette, hogy a Porta Montenegrót az Oszmán Birodalom részének tartja, és nem áll szándékában „a dolgok jelen állásán” változtatni. Az osztrák küldött kérdésére az orosz képviselő azt válaszolta, hogy országa és Montenegró között csak morális jellegű a kapcsolat. Ćorović, 1989. 500.

Franciaországot. A fejedelemnek Párizsban azt javasolták, Montenegró ismerje el az Oszmán Birodalom fennhatóságát, majd kezdjen tárgyalásokat.¹² Bár az oszmán fennhatóság elfogadása bizonyos engedményeket eredményezett volna a Porta részéről, ez az új külpolitikai irányvonal ellentétes volt a montenegróiak addigi felszabadítási törekvéseivel.¹³

Az oszmán fennhatóság kérdését Cetinjében mégis komolyan megvitatták. A Franciaországra való támaszkodás miatt a montenegrói külpolitikai lépésekre az orosz udvar élesen reagált. Cetinje viszont elfogadta Párizsnak az oszmán fennhatósággal kapcsolatosan adott tanácsait, hogy megegyezés útján Montenegró újabb területekre, illetve tengeri kijáratra tegyen szert. Az osztrák és az angol kormány is hasonló javaslatokat tett. A francia javaslat, mely minden jel szerint komoly hatással volt a montenegrói uralkodóra, egybeesett Anglia és Franciaország politikai akcióival, Oroszország pedig a Portával folytatott tárgyalásai során megvizsgálta annak a lehetőségét, hogy az elképzelés megvalósítható-e. Az orosz fél elutasította az oszmán fennhatóság elfogadását, azaz nem értett egyet a két másik európai állammal.

A heves orosz ellenzés ellenére a Montenegró tényleges függetlenségének megszüntetéséről szóló terv megvalósulása egyre valószínűbbnek tűnt. Az oszmán fennhatóság elfogadásának álláspontjára helyezkedett a legtöbb montenegrói szenátor is, Danilo fejedelem pedig a Montenegró feletti fennhatóságról szóló szerződés szövegének megküldésével gyakorolt nyomást Oroszország politikai vezetésére. A szerződés tervezetét – mint „hivatalos ajánlatot” – jóváhagyták a montenegrói parlamentben, és 1856 szeptemberében megküldték Isztambulba. Bár a szerződés szövege lényegét tekintve inkább jelentette az oszmán uralom tagadását, mintsem annak elfogadását,¹⁴ Szentpétervár mégis úgy értékelte, hogy a javaslat elküldése fenyegetést jelent Oroszország érdekeire.

1857 decemberében a montenegrói politikában csatlódott cári kormány úgy határozott, hogy „megszünteti Montenegró mindenféle anyagi támogatását”.¹⁵ A viszony teljes megromlása miatt Oroszország végső esetben a szentpétervári bankban felhalmozott montenegrói tőke teljes zárolását vagy a montenegrói uralkodó leváltását, Đorđije Savov vagy rokona, Krsto Petrović fejedelmi trónra emelését is számításba vette.¹⁶ Oroszország diplomácia nyomásgyakorlásával belpolitikai feszültséget akart előidézni. Ez egészen addig tartott, amíg Szentpétervár tudomást nem szerzett arról, hogy a Porta elutasította a szerződéstervezetet.

Ezt követően az orosz és a francia udvar között folytatott tárgyalások során figyelembe vették az orosz követeléseket, így az oszmán fennhatóságról szóló fran-

12 A fejedelem párizsi útját megelőzte Danilo Vuković segédtsízt 1856 második felében a francia fővárosban tett látogatása. A francia udvartól kérték, hogy diplomáciai úton ismerjék el Montenegró függetlenségét, valamint területének megnövelését egy tengeri kijáratral, ezenkívül az Oszmán Birodalommal meglévő határainak elismerését. Hasonló feladatot kapott Milorad Medaković Szentpéterváron. Egyik küldött-ség sem járt sikerrel, a montenegrói kéréseket visszautasították. Vuksan, 1931. 12.

13 Vuksan, 1931. 12.; Pavićević, 1990. 162.

14 A montenegrói javaslatról bővebben: Pavićević, 1960. 53–54.

15 Pavićević, 1990. 272.

16 Pjotr Sztremuhov dubrovnikai orosz főkonzul ennek érdekében titokban kapcsolatba lépett Đorđe Petrovićcsal, a montenegrói ellenzék „vezérével”. Uo. 273.

cia javaslatokat ideiglenesen levették a napirendről. Ilyen körülmények közepette került sor Danilo fejedelem franciaországi útjára. A fejedelem 1857 januárjában küldte el a látogatásra vonatkozó kérelmét III. Napóleonnak. A francia kormány elutasította azt, ám a fejedelem úgy döntött, magánszemélyként, francia jóváhagyás nélkül is Párizsba utazik.¹⁷ 1857. március 7-én ért a francia fővárosba.¹⁸ Várakozásaiban azonban, hogy jelenlétével hatással lehet a montenegrói kérdés megoldására, csalatkoznia kellett. A fejedelem számára megismételték az okokat, melyek miatt nem tehettek eleget kéréseinek.¹⁹

A nagyhatalmak diplomáciai akciója során Franciaország egyre inkább egyetértett az orosz állásponttal, mely szerint a montenegrói kérdés megoldását el kell napolni.²⁰ A fejedelem ezek után módosította politikai céljait, és arra kérte a császárt, hogy közvetítsen szövetségeseinél és a Portánál, hogy megkezdődjön a montenegrói és az oszmán területek közötti határ meghúzása. A fejedelem kérésének eleget tettek. A francia császár ígéretet tett arra, hogy a francia kormány közvetíteni fog a Portánál a határok kijelölése ügyében, ám úgy, hogy ez ne jelentse „se Montenegró függetlenségének oszmán részről való elismerését, se a szultán Montenegró feletti fennhatóságának elismerését”. Annak ellenére, hogy a fejedelem legfőbb várakozásai nem teljesültek, akciójának voltak eredményei is. Párizsi látogatása hozzájárult ahhoz, hogy a montenegrói kérdést „felvették az európai kérdések közé”, és az európai közvélemény is felfigyelt arra.

A fejedelem párizsi útjának eredményei igazán a következő évben, az 1858-as grahovói ütközet után lettek látványosak. Ekkor „III. Napóleon, hogy megakadályozza a további vérontást és a török bosszút, Dubrovnik közelébe küldte flottáját, és azt javasolta a nagyhatalmaknak, hogy húzzák meg Montenegró és az Oszmán Birodalom között a határokat”.²¹ A határok megállapítása, amelyet egy nemzetközi bizottság az isztambuli konferenciát követően hajtott végre, Montenegró függetlenségének egyfajta elismerését jelentette.

Az orosz diplomácia számottevő bevonásával folyó határmeghúzás idején megújították a kapcsolatokat az orosz kormány és a montenegrói fejedelem között. Oroszország ismét Montenegró legfőbb külpolitikai partnerévé vált, abszolút befolyásra azonban 1868-ig nem tett szert újra. Ebben az évben került sor Miklós (Nikola Petrović, 1860–1910) fejedelem első szentpétervári útjára. A látogatás tényén kívül az orosz–montenegrói kapcsolatok további alakulása szempontjából jelentős hatása volt annak, hogy az orosz külpolitikában – a legfőbb balkáni partnerek tekintetében – változások történtek.

¹⁷ Stranjaković, 1930. 271.

¹⁸ A fejedelem franciaországi látogatásáról lásd: Vuksan, 1937; Lekić, 1959; Vujović, 1971. 20–25.

¹⁹ A brit kormány ellenezte a határmeghúzást az Oszmán Birodalommal, mert ez Montenegró nemzetközi elismerésének látszatát keltette volna; a tengeri kijárat megszerzését a bécsi kormány akadályozta, míg az oszmánok a területgyarapodás elismerését az Oszmán Birodalom fennhatóságának elfogadásához kötötték. Danilo számára így világossá vált, hogy „elképzelései megvalósítása sokkal több nehézségbe ütközik, mint ahogyan azt gondolta volna”. Jovanović, 1983. 34.

²⁰ Stranjaković, 1930. 331.

²¹ *Glas Crnogorca*, 22. sz. 1912. május 28./június 10.; Vukčević, 1930. 292–229.

Az orosz külpolitika támasza

Az 1862-es török–montenegrói háború negatív következményekkel járt Montenegróra nézve.²² Az 1862. szeptember 8-i béke Montenegró érdekei szempontjából legfájdalmasabb része az volt, amely területén oszmán erődítmények építését engedélyezte. Ahhoz, hogy az oszmánokat sikerüljön meggyőzni a meglévő erődítmények lerombolásáról és az újabbak építéséről való lemondásról, Montenegró Oroszország és Franciaország segítségét kérte. Villette shkodrai francia konzul közvetítésének köszönhetően 1866-ban Isztambulban sikeresen véget ért Ilija Plamenac pópa első küldetése. Az ekkor aláírt jegyzőkönyv jó alapot jelentett a Montenegrói francia befolyás növeléséhez, a francia politika érdekeit azonban veszélyeztette a szerb–montenegrói közeledés, illetve Szerbia és Oroszország kapcsolatai is. A Montenegrói szerb és orosz befolyás csökkentését szolgálhatta Miklós fejedelem párizsi útja.²³

Ilyen körülmények között került sor a fejedelem párizsi útjának megszervezésére. Az orosz és a szerb diplomácia kísérletei, hogy megakadályozzák a látogatást, nem jártak sikerrel. A fejedelem 1867. július 14-én elutazott Párizsba, ahol III. Napóleon francia császár is fogadta, illetve tárgyalt a külügyminiszterrel is, akinek ismertetette Montenegrónak az Oszmán Birodalommal szembeni területi és egyéb követeléseit. A francia diplomáciai közvetítésnek köszönhetően a fejedelmet az oszmán külügyminiszter, Fuad pasa is fogadta. Az útról a fejedelem, mivel céljait nem érte el, sértetten, dühösen tért haza, s a franciákba vetett hite jelentősen megingott.²⁴

Annak ellenére, hogy a fejedelem franciaországi útja semmiféle hasznot nem hozott, a fejedelem mégis úgy döntött, ismét követi Villette francia konzul tanácsait. Annak érdekében, hogy a Montenegrói–oszmán határ kérdését francia támogatással rendezzék, 1867 végén Ilija Plamenac pópa második missziójára Isztambulba utazott.²⁵ Első küldetésével ellentétben azonban ezúttal nem járt sikerrel, ami felgyorsította Montenegró ismételt közeledését Oroszországhoz. Miklós fejedelem Franciaországtól való távolodása a következő évben, 1868-ban vette kezdetét.

A Montenegrói–orosz viszonyban új időszak kezdődött, ami azzal állt összefüggésben, hogy megváltozott Oroszország Szerbiával kapcsolatos politikája. 1860 és 1868 között Szerbiát az Obrenović Mihály fejedelem vezetésével a balkáni államok között létrejött szövetség központjának tartották,²⁶ Szerbia felemelésével Montenegrónak csak másodlagos szerep juthatott. Oroszország megállapodás megkötését szorgalmazta Montenegró és Szerbia között, s emellett a hercegovinai felkelők orosz érdekeket sértő akcióinak ellenőrzése miatt fontosnak tartotta

22 A békeszerződést egy 14 pontból álló ultimátum (1862. szeptember 2-i) elfogadása előzte meg, melyet a fejedelem kérésére Omer pasa Latas állított össze. Az ultimátum szövege később a békeszerződés alapját képezte.

23 Bővebben lásd: Vujović, 1971. 127.

24 Részletesebben: Jovanović, 1966; Dašić, 1986.

25 Vujović, 1964. 625.

26 Obrenović Mihály (1823. szeptember 4/16.–1868. május 29./június 10.) 1839–1842, illetve 1860–1868 között volt Szerbia fejedelme. Uralmának első alkalommal trónfosztás, másodszorra merénylet vetett véget.

Montenegró hercegovinai tevékenységének ellenőrzését is. Szentpétervár politikájának szellemében, miszerint Mihály fejedelem az orosz Balkán-politika közvetítője,²⁷ Szerbia és Montenegró 1866-ban titkos szerződést kötött. A megállapodás második cikkelye szerint, amennyiben „az Oszmán Birodalomban élő teljes szerb nemzet felszabadul, és egyesül a jövőbeni Nagy-Szerbiában”, Miklós fejedelem „hozzácsatolja [Montenegrót], és egyesül ezen nagy állammal, Mihály fejedelmet elismerve ennek az egész szerb államnak az uralkodójaként”.²⁸ Miklós fejedelem Oroszország nyomásának engedve, önszántából mondott le a trónról a közös, egyesült állam uralkodója javára a titkos szövetségi szerződésben. Cetinjében mindezt Montenegrónak a szerb és délszláv világban meglévő presztízsének, valamint Oroszország védelme és támogatása elvesztéseként élték meg.

Oroszország politikája azonban Szerbia külpolitikai orientációjának megváltozásával kudarcot vallott. Mindez Ilija Garašanin kormánya 1867-es bukásával, a régenstanács halogató politikájával kezdődött, majd azzal folytatódott, hogy Obrenović Milán az Osztrák–Magyar Monarchiára kezdett támaszkodni. Mindez jelentős mértékben hozzájárult a montenegrói fejedelem 1868-as szentpétervári látogatásának sikerességéhez és általában Montenegró kedvezőbb megítéléséhez a szentpétervári udvarban. Az új körülmények között Miklós fejedelem olyan jelentőségre tett szert, mint korábban Mihály. Montenegró a központ szerepét kapta, amely körül kell a balkáni népeknek tömörülni. A szerb–orosz kapcsolatokban bekövetkezett változásokkal párhuzamosan gyorsan csökkent a montenegrói francia befolyás. Már említettük, hogy a fejedelem 1867-es párizsi útja nem járt jelentős eredményekkel, mint ahogyan Plamenac második isztambuli küldetésének kudarcáról is esett már szó.

A felszabadítási törekvések súlypontjának Montenegróra és a bolgár felszabadítási mozgalomra való helyezése növelte a montenegrói fejedelem tekintélyét. Az új helyzetben az orosz kormányzat támogatásával az ő személye körül kellett gyülekezniük a felszabadulásért küzdő balkáni népeknek. A szentpétervári kabinet politikája Montenegrót szorosan Oroszországhoz kötötte. Az államközi viszonyok új szakasza valójában azt jelentette, hogy Montenegró visszatért külpolitikájának történelmi alapjaihoz, amely Oroszország segítsége és támogatása nélkül sohasem tudott komoly eredményeket felmutatni.²⁹

Miklós fejedelem 1868 végén kapta meg a jóváhagyást, hogy hivatalos látogatást tehet az orosz udvarban. Az első audiencián II. Sándor cár kifogásolta a Franciaországgal való együttműködését. A fejedelem azonban meggyőzte a cári udvart arról, hogy „ő és nemzete hű” Oroszországhoz. A bizalom helyreállítását jelezte, hogy a montenegrói fejedelemnek ajándékozták Milutin Nemanjić király kardját.³⁰ Miklós fejedelem látogatásának egyik eredménye volt az a döntés, melynek értelmében meghosszabbították Montenegró éves támogatását, s az orosz fél egy egyszeri, százezer rubeles segílyt is megszavazott. A fejedelemnek azt taná-

27 Ražnatović, 1984. 79.

28 Jakšić–Vučković, 1963. 486.

29 Jovanović, 1984. 39.

30 *Pedeset godina*, 1910. 8.

csolták, hogy továbbra is ápoljon baráti viszonyt Szerbiával. A montenegrói orosz befolyás megerősítése céljából a szentpétervári udvar leváltotta addigi dubrovnikai konzulját, Konsztantyin Petkovićot, aki nem volt jó véleménnyel Miklós fejedelemről annak „külpolitikai lavírozása” miatt. Oroszország dubrovnikai konzulátusán Petković helyét A. Sz. Jonin vette át.³¹

Szentpétervárról való visszatérését (1868) követően Miklós fejedelem Poroszországba látogatott. Néhány évvel később (1873) Rómába utazott, II. Viktor Emánuel olasz királyhoz. A Hohenzollernekkel és a Savoyai-házzal létesített kapcsolat mellett a fejedelem igyekezett az Osztrák–Magyar Monarchiával is jó viszonyt ápolni. Ebben az időszakban az osztrák–magyar vezetés külpolitikai irányvonala többször változott, ennek ellenére a fejedelemnek sikerült baráti viszonyt kialakítania a császárral. Ennek eredménye volt Miklós fejedelem 1875-ös bécsi látogatása mellett, hogy Ferenc József a Kotori-öbölben tett látogatása idején a montenegrói fejedelmet is felkereste (1874-ben).³²

Az 1868 után a különböző európai országok uralkodóival kialakított diplomáciai kapcsolatok nem jelentették azt, hogy Oroszországgal ne maradt volna meg a barátság és az együttműködés. A fejedelem külpolitikájának alakításánál tartotta magát az orosz orientációhoz, annak tudatában, hogy politikai terveit Oroszország külpolitikai érdekeihez kell igazítani. Orosz védnökség alatt lévő államként Montenegrónak „el kellett viselnie” annak következményeit, hogy Oroszországnak a nemzetközi terepen olykor korlátozott volt az ereje. A többi udvarral fenntartott kapcsolatok ellenére 1868 után, egészen a 20. század első évtizedéig az Oroszországhoz való igazodás határozta meg a leginkább a montenegrói külpolitika irányvonalát. Ez különösen Montenegró függetlenségének első és második évtizedében volt igaz.

A függetlenség első évtizedei

1878-at követően a többi nagyhatalomhoz képest Montenegróban Oroszországnak meghatározó befolyása volt. Az orosz védnökség azonban nem csak előnyökkel járt. Kedvezőtlenek voltak Montenegróra nézve az Oroszország és az Osztrák–Magyar Monarchia közötti 1876-os reichstadti és 1877-es budapesti megállapodások, Bosznia és Hercegovina átengedése Bécsnek annak érdekében, hogy a Monarchia semleges maradjon az orosz–oszmán háború idején. Mindezek jelentősen befolyásolták Montenegró hercegovinai háborúskodását. Amiatt hogy a berlini kongresszuson Oroszország a többi nagyhatalomhoz képest gyengébb tárgyalóerővel rendelkezett, Montenegró kevesebbet kapott, mint amennyit Oroszország

31 Az idővel köztük kialakult barátságnak szerepe volt abban, hogy Joninból a fejedelem legfőbb diplomáciai tanácsadója, Montenegró nagy barátja vált. A. Sz. Joninról bővebben lásd: Tepić, 1988.

32 Nem hivatalos montenegrói útról volt szó, hanem az uralkodók találkozájáról a Kotor felett húzódó határszakaszon. A fejedelem először Kotorban üdvözölte az osztrák császárt, majd ezt követően a császár „montenegrói területre lépett a Mircen, ahol megsemmisítette a montenegrói hadsereg öt zászlóalját”, amelyeket „a császár tiszteletére” rendeltek oda. *Pedaset godina*, 1910. 8.

a San Stefanó-i békében neki szánt. Mindezek ellenére Montenegró függetlenségének első két évtizedében meglehetősen jó viszonyt ápolt Oroszországgal. Erről tanúskodik többek között az is, hogy Oroszország útmutatásokkal szolgált, miként lépjen fel az újonnan elismert állam a nemzetközi közösségben.³³

A két ország viszonyát jellemző szívélyesség Miklós fejedelem orosz udvarnál tett látogatásai során is érezhető volt, így volt ez 1882-ben is. Az esemény nemcsak a montenegrói-orosz kapcsolatok szempontjából volt jelentős, hanem a tanácskozást orosz részről arra is felhasználták, hogy megnevezzék fő balkáni „szövetségeseket”. A látogatásnak további jelentőséget adtak a februári belgrádi események, amikor is Obrenović Milán fejedelem osztrákbarát politikája királlyá koronázásával a tetőfokára ért.³⁴

A királlyá nyilvánítást úgy értelmezték Montenegróban, hogy a szerb uralkodót megjutalmazták osztrákpárti politikájáért. A hír különösen kellemetlen volt, mert azt jelezte, hogy Szerbia nagyobb jelentőséggel bír, mint Montenegró. Az Obrenović-ház előkelőbb uralkodói címe sértette a montenegrói dinasztia „nemzeti misszióját”. Cetinjében kísérletet tettek arra, hogy enyhítsék a politikai következményeit annak, hogy Obrenović Milánt királlyá emelték. Miklós fejedelem megjegyezte: „annak, hogy ezt a királyi címet Milán király »osztrák–magyar kézről« megkapja, az volt az ára, hogy jóindulatúan belenyugodjon Bosznia és Hercegovina osztrák–magyar okkupálásába”.³⁵

Szentpétervári útja során a montenegrói fejedelem hódolatáról biztosította II. Sándort, egyúttal élesen elítélte Szerbia osztrák kapcsolatait. Miklós fejedelem politikáját az orosz és a montenegrói nép közti barátság bizonyítékeként értékelték. A Szerb Királyságra és a Bolgár Fejedelemségre ugyanakkor úgy tekintettek, mint ellenséges befolyás alá került országokra, amelyek megfeleltek arról, hogy szabadságukért és függetlenségükért hálával tartoznak „az orosz vérnek és Oroszország pártfogásának”. Obrenović Milán királlyá koronázását olyan lépésnek értékelték, melynek az volt a célja, hogy Szerbiát elhatárolják a rokon szláv népektől, megakadályozva a szláv egyesülést.³⁶ Miklós a következő évben is ellátogatott Oroszországba. A fejedelem az új cár, III. Sándor 1883. májusi koronázási ceremóniájára érkezett Moszkvába. Látogatása során politikai ügyekről nem tárgyaltak.

1885. szeptember 6-án Kelet-Rumélia fővárosában, Plovdivban proklamálták Bulgária és Kelet-Rumélia egyesülését, ami számottevő fordulatot hozott a balkáni államok viszonyaiban. Szerbia támadást indított Bulgária ellen, azonban nem mérte fel jól, milyen veszélyt jelenthetnek a kelet-ruméliai események a szerb balkáni érdekekre. Miklós fejedelem a szerb–bolgár háborút igyekezett kihasználni saját

33 Raspopović, 2002. 197–220.

34 Ezelőtt Milán fejedelmet 1876 szeptemberében Mihail Csernyajev, a szerbiai orosz hadtest parancsnoka királlyá nyilvánította. Oroszország ezzel akarta kikényszeríteni, hogy Szerbia tovább hadakozzon, azzal számolt ugyanis, hogy a Porta nem fogja elismerni Szerbiát királyságként, és nem fog beleegyezni abba sem, hogy Szerbiával mint királysággal a békéről tárgyaljon. Jovanović, 1934. 340–342.; Vujović, 1962. 37.

35 Ražnatović, 1966a. 519.

36 *Новое время*, 233. sz. 1882. augusztus 27./szeptember 8.

uralkodói ambíciói megvalósítására, illetve a szerb trónra igényt tartó sógora, Karadordević Péter támogatására. Azt, hogy Miklósnak a szerb–bolgár háborúval kapcsolatban politikai ambíciói voltak, 1886 elején tett szentpétervári látogatásának ténye is bizonyítja.

A fejedelem 1886. január 3-án kelt útra, Olaszországba, Franciaországba, majd Párizsból Szentpétervárra utazott. Orosz diplomáciai körökben a fejedelem útját összefüggésbe hozták a balkáni válsággal. Az orosz kormány igyekezett elkerülni annak a látszatát is, hogy bármi köze lehet a szerbiai dinasztiaaváltást célul tűző kalandor tervekhez, s azt is, hogy Montenegró érintett lenne benne, ezért azt hangsúlyozták, hogy a fejedelem küldetésének egészen más célja van.³⁷ Nyikolaj Girsz külügyminiszter magyarázatai a montenegrói semlegességről azonban nem voltak hihetőek, arról a szerb udvart különösen nehéz volt meggyőzni.

A szerbellenes orosz összeesküvés veszélyét sejtette az is, hogy fennállt a lehetősége annak, Battenberg Sándor herceg helyett Miklós fejedelem jelölteti magát a bolgár trónra.³⁸ Az oszmán kormány álláspontja is hasonló értékeléseken alapult. A fejedelem „szultánhoz címzett kérelme, amelyben arra kéri, tegye számára lehetővé, hogy egy nagy szláv állam élére kerüljön, amely [állam] kapocsként szolgálhatna az orosz–török szövetségben”, arra legalábbis elegendőnek bizonyult, hogy az Oszmán Birodalom fenntartásokkal kezelje az ügyet.³⁹ Várható következményei miatt a fejedelem tervei minden jel szerint az orosz kormánynak sem tetszettek.

Szentpétervári látogatása befejeztével a fejedelem útban hazafelé ellátogatott Berlinbe, majd Bécsbe is. Mindkét városban az Osztrák–Magyar Monarchia képviselőivel tárgyalt: Berlinben Széchényi Imre követtel, Bécsben pedig Kálnoky Gusztáv közös külügyminiszterrel.⁴⁰ A megbeszélések során szóba került a Montenegrónak nyújtandó pénzügyi támogatás, valamint a szerbiai dinasztia kérdése is. A fejedelem tervei megvalósítására Bécsben nem talált támogatókat.

Az 1880-as évek végéig Miklós többször ellátogatott Szentpétervárra. A III. Sándorral kialakított remek kapcsolatát mutatta a szívélyes fogadtatás 1889 májusában. Barátsága jeléül az orosz cár kinevezte Miklóst a 15. lövészezred parancsnokává, amely 1877–1878-ban, az orosz–török háború idején Bulgáriában állomásozott. A fejedelem szentpétervári látogatása III. Sándor 1889. május 18-án, a petergofi palotában elhangzott pohárköszöntője miatt az európai sajtóban is komoly visszhangra lelt.⁴¹

37 Ražnatović, 1966b. 73.

38 Az oroszbarát bolgár tisztek összeesküvését és Battenberg Sándor bukását követően, 1866 szeptemberében Milán király attól tartott, hogy mindez vele is megtörténhet, mert „Szentpéterváron nem számított kevésbé gyűlölt személynek”. Még inkább nyugtalanította a hír, miszerint Miklós fejedelemből bolgár uralkodó válhat. Ezt a lehetőséget megerősítette a cettinjei oszmán követnek, Dzsavad pasának tett fejedelmi kijelentés. Eszerint Miklós „elfogadná, hogy oszmán vazallus legyen Bulgáriában, hogy elhárítson minden akadályt a szuverén helyzete érdekében”. Čubrilović–Ćorović, 1938. 143.

39 Vučković, 1956. 94.

40 Jakšić–Vučković, 1963. 486.

41 A következő szavak: „Emelem poharam a montenegrói fejedelemre, Oroszország egyetlen őszinte és hű barátjára”, fővárosszerte ismertek lettek, és felkeltették az európai nyilvánosság figyelmét is. Feltűnő volt a két ország közötti barátság. Az orosz cár pohárköszöntőjének mondanivalója nem nyerte el az

Oroszország ebben az időszakban – amellet, hogy Balkán-politikájában Montenegróra támaszkodott – megkezdte kapcsolatainak javítását Szófiával és Belgráddal, amit elősegített, hogy Battenberg Sándor mellett (1886) Obrenović Milán is lemondott a trónról (1889). Tervek születtek a balkáni államok szövetségének létrehozásáról, ami azt eredményezte, hogy Miklós fejedelem 1896-ban Belgrádba látogatott, Sándor király pedig 1897-ben járt Cetinjében. 1894-ben Miklós fejedelem és Obrenović Sándor király az orosz–montenegrói kapcsolatok építése szempontjából az egyik legjelentősebb cár, III. Sándor temetésére érkezett az orosz fővárosba. III. Sándor uralkodása alatt ugyanis Montenegró Oroszország kiemelt balkáni partnere volt, a következő évek eseményei azonban világossá tették, hogy a Montenegró történelem ezen időszaka véget ért, a szentpétervári udvar politikája megváltozott, Oroszország az 1903. májusi belgrádi fordulatot követően Szerbiát tekintette legfőbb külpolitikai partnerének, aminek hatására az orosz–montenegrói viszony ismét válságba került. Az orosz támogatás elvesztése rontott a Petrović-dinasztia és Montenegró Szerbiával szembeni pozícióján, csökkentette presztízsét a szerb és a többi délszláv nép körében. Mindennek eredményeképpen Montenegró fokozatosan Olaszország és az Osztrák–Magyar Monarchia felé kezdett orientálódni.

Oroszország szerepének ártértékelése a századforduló után

A Montenegró uralkodó 1878-at követő diplomáciai tevékenysége 1879. végi bécsi útjával kezdődött. Miklós szuverén Montenegró uralkodóként ekkor látogatott először külföldre. 1886 júliusában ismét Bécsbe utazott, ahol Kálnoky Gusztáv külügyminiszterrel folytatott tárgyalásokat, aki pozitívan értékelte Montenegrónak a szerb–bolgár háború ügyében tanúsított visszafogott magatartását, kiemelve a Montenegró álláspont jelentőségét, ugyanakkor nem hallgatta el, hogy Karađorđević Péter Montenegró tartózkodását károsnak tartja.⁴² Ezek az utak már sejtették, hogy Montenegró idővel el fog térni hagyományos külpolitikájától, és az Oroszországra való támaszkodás is új értelmet nyer a 20. század elején.

A nemzetközi politikai viszonyok változása, amely Otto von Bismarck kancellárságról való leköszönése idején (1890) kezdődött, az államok újabb „átcsoportosulásához”, „új rendhez” vezetett az európai politikában. Az 1873-as orosz–német és osztrák–orosz megállapodáson nyugvó három császár egyezménye Bismarck távozásával széthullott, 1894-ben – az államok közötti átrendeződés jeleként – orosz–francia katonai szövetségi szerződést írtak alá. Ily módon Európa két részre tagolódott: a német–osztrák–olasz hármas szövetségre (mely Németország és az Osztrák–Magyar Monarchia közötti 1879. évi kettős szövetséggel kezdődött, amelyhez 1882-ben csatlakozott Olaszország), valamint Franciaország és Oroszor-

Osztrák–Magyar Monarchia tetszését. A többi európai országban különféle fogadtatása volt. Jelentős visszhangja volt francia politikai körökben is.

42 Vučković, 1956. 96.

szág szövetségére.⁴³ Nagy-Britannia ekkor még a „fényes elszigeteltség” politikáját folytatta, a francia–orosz koalícióhoz való későbbi csatlakozás eshetőségével.

Az átalakuló geopolitikai viszonyrendszerben a montenegrói fejedelem először Párizsba látogatott (1891-ben). A francia kormány két régi hajóval ajándékozta meg, illetve tárgyalásokat folytatott a Nikšićet Podgoricával összekötő vasúti pálya építésével kapcsolatban is. A fejedelem 1898-as angliai útjával kapcsolatos orosz reakciók arra utalnak, hogy Montenegró nem kívánt eltérni az orosz külpolitika irányától.⁴⁴

A balkáni országok között 1904–1905-ben kíséreltek meg újabb szövetséget létrehozni, amit egyszerre több körülmény kényszerített ki.⁴⁵ Az osztrák–magyar és a német tőke behatolása a balkáni országokba és az Oszmán Birodalomba gazdaságilag függő helyzetbe sodorta a balkáni államokat. A vasúthálózat kiépítése pedig egy szélesebb terv részeként a Balti- és az Égei-tenger, illetve a Berlin és Szaloniki közötti közlekedési összeköttetés megteremtését, egyúttal a német befolyás növelését szolgálta a Balkánon, aminek ily módon hatása volt a keleti kérdés megoldására is. Az Osztrák–Magyar Monarchia agresszív törekvéseitől való félelem háttérbe szorította a szerb–montenegrói és a szerb–bolgár ellentéteket.

A 19. század végén és a 20. század elején Montenegróban megkezdődött a külföldi tőke behatolása, mégpedig először külföldi kölcsönök és hitelek formájában, amit követtek az első befektetések az ipari létesítményekbe, majd pedig a vasúti és hajózási beruházások, bankügyletek is. A 20. század első évtizedének elején először az osztrák, majd az olasz tőke számos gazdasági területen kezdett terjeszkedni Montenegróban. Olaszország az Osztrák–Magyar Monarchia versenytársaként lépett fel, azzal a céllal, hogy megszerezze a montenegrói gazdaság fejlesztésének kulcspozícióit.⁴⁶ Oroszország korábbi montenegrói befolyásának megőrzése, az említett államok erősödő politikai befolyása ellensúlyozása céljából továbbra is fizetett katonai szubvenciót Montenegrónak, s valóban sikerült megőriznie politikai dominanciáját az országban. Az orosz külpolitika szerteágazó feladatai miatt – ami a Balkánon arra korlátozódott, hogy fenntartsa a békét és a status quót, valamint az orosz befolyási övezeteket, hogy teret kaphassanak távol-keleti céljai – azonban Oroszország montenegrói befolyása kérdésessé vált.

Az orosz–japán háború kirobbanásakor Miklós fejedelem felajánlotta segítségét a cári kormánynak, s a mandzsúriai harcokban való részvétellel ezer harcost toboroztak, ami nem okozott különösebb gondot, mivel számos montenegrói jelentkezett önként, hogy az orosz–japán frontra menjen.⁴⁷ Az orosz hadak első kudarcait

43 Đorđević, 1924. 195–198.

44 Kennedy, 2008.

45 Lásd: Aleksić, 1959. 325–330.; Rakočević, 1981. 18–21.

46 Az olasz tőke valójában csak szimbolikus jelenléte Montenegró fő gazdasági tevékenységeibe való beruházásokban jelent meg. Az olasz vállalkozók befektettek a dohánymonopóliumba, koncessziót kaptak a Bar–Virpazar vasútvonal megépítésére, a Shkodrai-tavi hajózás és a postai és távíró-szolgáltatások stb. megteremtésére.

47 A közel-keleti átcsoportosításra vonatkozó számos montenegrói kérelemre az orosz misszió a *Glas Crnogorca* című lapban megjelentette a hírt, melyben közölték, hogy nem tehetnek eleget kérésüknek, ám a kormány nevében, személyesen fejezik ki hálájukat. *Glas Crnogorca*, 10. sz. 1904. március 6.

követően azonban megjelentek az első dilemmák a Montenegró feletti orosz védnökség további szükségességével kapcsolatban, majd lépéseket tettek a nyugati országok, elsősorban az Osztrák–Magyar Monarchia segítségének megszerzésére.⁴⁸

A politikai váltás tényét mutatta Miklós fejedelem 1904. novemberi római látogatása, aminek eredményeképpen 52 tüzérségi fegyvert adományoztak a montenegrói hadseregnek. Ez jól mutatta az olasz politika céljait is, melyek arra irányultak, hogy Olaszország katonai befolyásra is tegyen szert Montenegróban. Az olasz lépés az Albánia ügyében az Osztrák–Magyar Monarchiával kialakult konfliktus szempontjából volt fontos.

Montenegró új külpolitikai viszonyulását Olaszországhoz és egyúttal az orosz szövetségétől való elfordulást jelezte az olasz tőke bevonásával megépült podgoricai dohánygyár megnyitóünnepélye. Az eseményre 1905. május 19-én, Miklós fejedelem karlsbadi látogatása idején került sor. Az uralkodó ebben az évben az Osztrák–Magyar Monarchia mellett Németországba is elutazott. Ebben az időszakban az orosz hadsereg rosszul állt a japán fronton, érzékeny vereséget szenvedett a csuzimai csatában (1905. május 28-án). Ennek hírére sokan követelték, hogy az ünnepélyes megnyitót, melyre már megérkezett száz olasz vendég, napolják el, ám Danilo trónörökös ezt ellenezte, sőt megtiltotta Nićifor montenegrói metropolitának, hogy gyászmisét tartson az elhunyt orosz katonák emlékére. Oroszország nemzeti tragédiájának napjaiban Jurij Szolovjov cetinjei orosz első titkár Gavro Vuković külügyminiszterhez fordult, kifejezve reményét, hogy a „testvéri” montenegrói hadsereg nem fog részt venni az ünnepélyen.⁴⁹ Bár az orosz diplomata kérésének eleget tettek, a vita nem ért véget. Azt, hogy Oroszország távol-keleti kudarca hatással volt Montenegró külpolitikai lépéseire, nemcsak a trónörökös, de a fejedelem viselkedése is mutatta.⁵⁰

Az eset felvetette a kérdést, vajon Oroszországnak célszerű-e továbbra is katonai támogatást fizetnie Montenegrónak. A kérdés első megvitatását követően (1905) úgy döntöttek, hogy egy évvel újra meghosszabbítják. Az ügyről 1906 végén újra tárgyaltak, ekkor az az álláspont kerekedett felül, hogy tekintettel Montenegró katonai jelentősége és a hagyományos kapcsolatokra a támogatás kifizetését folytatni kell, az eszközök felhasználásának ellenőrzésével.⁵¹ A legfontosabb tanácskozássra e témában 1908-ban, Miklós fejedelem szentpétervári útja idején került sor. A Pjotr Sztolipin miniszterelnök elnökletével és több miniszter részvételével megtartott ülésen, a különböző vélemények ütköztetése után, úgy határoztak, nemcsak hogy továbbra is fizetik a katonai támogatást, hanem meg is emelik.⁵²

48 ЦГИА, ф. 2000, оп. I, д. 836, л. 12. Lásd: Popović, 1987.

49 Соловьев, 1939. 161.

50 A csuzimai csata idején a fejedelem Berlinben tartózkodott, ahol II. Vilmos Arisago japán herceggel együtt fogadta. Ezek a körülmények azt mutatták, hogy Montenegró hezitál az orosz védnökséggel kapcsolatban.

51 Raspopović, 2009. 392.

52 Az eszközök valós felhasználását Nyikolaj Potapov cetinjei orosz katonai ügynöknek kellett ellenőriznie. Хитрова, 1993. 287.

Oroszország ingadozását a támogatás tekintetében nem csak Montenegró Rómával kialakított viszonya váltotta ki. Az orosz kormányt aggasztotta a montenegrói vezetés kapcsolata Béccsel is. Az Osztrák–Magyar Monarchia nemcsak azért jelentett veszélyt, mert katonailag megerősödött Hercegovinában és a Kotori-öbölben, illetve mert hadianyagot szállított a határterületekre, hanem azért is, mert politikai tevékenységet folytatott az albán lakosság körében. Ezek a körülmények és Oroszország Japánnal szembeni újabb vereségei nyugtalanították a montenegrói udvart is. Az orosz diplomácia megpróbálta felhívni az osztrák–magyar kormány figyelmét a balkáni status quo megsértésének negatív következményeire. A montenegrói külpolitika ebben az időszakban látványosan közeledett Bécshez, amit az osztrák–magyar előretörés negatív következményeinek elkerülése motivált.⁵³ A Monarchia jóindulatának megnyerésére – mint a montenegrói külpolitikai irányvonal részleges módosítására – tett kísérletet szolgálták Miklós 1904. őszi bécsi látogatásának politikai előkészületei is. A fejedelem meglátása szerint „a Montenegrót Oroszországgal összekötő morális szövetség” nem akadályozza meg, hogy országa „nyíltan az Osztrák–Magyar Monarchiára támaszkodjon”.⁵⁴

Ezt követte Miklós berlini látogatása. Vilmos német császár III. Viktor Emánuel olasz király közvetítésével hívta meg a fejedelmet, aki 1905. május 7-én érkezett meg a Német Császárság fővárosába. Míg Berlinben tartózkodott, az osztrák–magyar diplomáciai képviselőten keresztül megegyezett soron következő bécsi látogatása részleteiről is, amelyekről keveset lehet tudni. Hazatérését követően a fejedelem az osztrák–magyar követnek azt állította, hogy „montenegrói útépitésekről volt szó, és ő maga vetette fel a kérdést”.⁵⁵ A fejedelem a következő évben, 1906-ban ismét ellátogatott Bécsbe.

Montenegró osztrákbarát politikája nem csak Oroszországban váltott ki elégedetlenséget. Az új külpolitikai orientációnak voltak hazai ellenzői is, ezért az első montenegrói parlament (*szkupstina*) ülésén megtartott trónbeszédében Miklós fejedelem megvédte az udvart és a dinasztiát a bírálatokkal szemben.⁵⁶ Azt, hogy a szkupstinában megtartott vitának nem volt különösebb jelentősége, Miklós fejedelem 1907. május végi újabb bécsi útja világossá tette.

A fejedelem ez alkalommal is ausztriai gyógyfürdőket keresett fel gyógykezelés és pihenés céljából, ám nem maradtak el a politikai megbeszélések sem. A magas rangú osztrák–magyar és montenegrói politikusok és diplomaták gyakori találkozási a 20. század első éveiben azt mutatják, hogy Montenegró és Oroszország viszonyában is komoly változások álltak be. Az, hogy a montenegrói külpolitikában Oroszországnak nem volt többé olyan jelentősége, mint korábban, nemcsak

53 Novica Rakočević szerint az osztrák–magyar külpolitika legfontosabb feladatai a 20. század elején a következők voltak: 1. meg kell akadályozni, hogy Montenegró és Szerbia határossá váljanak, illetve egyesüljenek, akár háború árán is; 2. a Novi Pazar-i szandzsáknak meg kell maradnia Szerbiát és Montenegrót elválasztó területnek; 3. a szerb és a montenegrói dinasztiák és uralkodó körök közötti bizalmatlanság elmélyítése; 4. meg kell akadályozni, hogy szövetség jöjjön létre a balkáni államok között; 5. az albánok felbujtása Szerbia és Montenegró ellen. Rakočević, 1983. 21.

54 Vuković, 1985. 150.

55 Rakočević, 1981. 28.

56 *Stenografske bilješke*, 1906. 36.

Szentpétervár és Cetinje viszonyán múlt, hanem egyéb okok is közrejátszottak, elsősorban az, hogy 1903-ban dinasztiaaváltás történt a szerbiai trónon, és az ottani radikális párti ruszsofil kormány hatalomra kerülése megváltoztatta az orosz Balkán-politika kiindulópontját is. Ennek ellenére Oroszország és Montenegró kapcsolataiban nem következett be nagyobb politikai válság.

Montenegró – annak ellenére, hogy lavírozott Szentpétervár és Bécs között – nem akart teljes mértékben eltávolodni Oroszországtól, illetve gazdasági értelemben sem akarta magát alávetni az Osztrák–Magyar Monarchiának. Másrészt az orosz kormány sem kívánta hagyni, hogy a viszony mély válságba kerüljön. Belső és külső okok is amellet szoltak, hogy egyik fél se mondjon le a gazdag politikai hagyományról, s nem tettek olyan lépéseket sem, amelyek lehetetlenné tették volna a viszony jövőbeli esetleges javítását. Mindezek, illetve a vasútépítés kérdése – amely háttérben a Montenegró teljes gazdasági és politikai alárendelését célzó osztrák–magyar törekvések húzódtak meg – következtében az Oroszországgal folytatott viszony hamarosan ismét szívélyesebb lett. Ezt jelezte a fejedelem 1908-as szentpétersvári útja is.⁵⁷

Alois von Aehrenthal új külügyminiszter 1908. januári expozéjában nyilvánosságra hozta a Monarchia tervét, miszerint Bosznia-Hercegovinában, Montenegróban és Koszovóban vasúti hálózatot építenek, aminek a gazdasági mellett komoly külpolitikai jelentősége is lenne. A Spič–Bar–Shkodra, illetve a Kotor–Bar vasútvonal megépítésére vonatkozó osztrák javaslatot Pjotr Makszimov orosz követ „Montenegró szempontjából stratégiai és politikai értelemben is végzetesnek” nevezte.⁵⁸ Az osztrák–magyar tervek más, a Balkán egyes részein érdekeltséggel rendelkező államok, így például Oroszország és Olaszország érdekeit is sértették.⁵⁹ Miklós fejedelem és miniszterei az orosz kormány beavatkozására megváltoztatták az osztrák–magyar vasúti projekttel kapcsolatos álláspontjukat, így Montenegró „végre teljesen visszautasította” a Monarchia vasútépítéssel kapcsolatos javaslatát, és ezzel ismét nyíltan Oroszország oldalára állt. Noha a vasútépítés ügye nem került le végképp a napirendről, az az Aehrenthal expozéjával kapcsolatos negatív európai – Anglia és Olaszország részéről érkező – reakciók miatt egyre kevésbé váltott ki politikai aggodalmakat. Mindez azt mutatta, a Monarchia nem ért el sikert a vasút kérdésében, ami hatással lehetett a Montenegróhoz fűződő viszonyra.

Miklós fejedelem újabb szentpétervári látogatása alkalmat adott arra, hogy az orosz politika meghatározza Montenegróval szembeni politikájának céljait és eszközeit. Az addigi kapcsolatok elemzése és a további együttműködés formáinak megvitatása céljából hívták össze a már említett 1908. március 31-i, Sztolipin miniszterelnök elnökletével tartott tanácskozást. A montenegrói ügyekkel kapcsolatos

57 Részletesebben: Raspopović, 2005, 2009.

58 Makszimov biztosított mindenkit afelől, hogy minden erejével ellenezni fogja az építkezést. Egyedül azt a megoldást fogadta volna el, hogy Montenegró osztrák hitelből önállóan építse meg a vasutat. Ezen kijelentések, a vasút ügyében folytatott kampány mellett is olyan hírek keringtek, hogy 1907-es bécsi tartózkodása alatt a fejedelem elvi egyetértést adott a vasútpálya megépítésére, amiért cserébe Montenegrónak jelentős gazdasági előnyöket ígértek.

59 Pavićević, 1984. 127.

feljegyzésben az szerepel, annak ellenére, hogy Montenegró területe és lakossága szerint is a Balkán legkisebb országa, Oroszország viszonya hozzá ugyanolyan, mint a többi balkáni országhoz, amelyeket anyagi jólétben lévőknek, erősnek és függetlennek akar látni, úgy, hogy azok egymás között békében élnek, szerteágazó, hasznos kereskedelmi kapcsolatokat folytatnak, közös erővel megőrzik nemzeti identitásukat és kultúrájukat mindenféle „máshitű” hódítással szemben. Ugyanezen dokumentum szerint Oroszországnak békeidőben semmiféle elvárása nincs a balkáni országokkal szemben. Oroszország saját részéről legfőbb feladatának azt tartotta, hogy segítséget nyújtson a békés fejlődéshez, illetve az orosz külpolitika alapvető céljaival összhangban a hadseregszervezéshez is. Meglátásuk, illetve a hadügyminisztérium, a belügyminisztérium és a kulturális minisztérium, valamint a Szent Szinódus előzetes számításai szerint a felsoroltakra Montenegró esetében évente 500 ezer rubelt kell fordítani.⁶⁰

A fejedelem nyílt kijelentését, miszerint ellenzi az osztrák–magyar vasútépítést, Montenegró külpolitikai orientációja szempontjából Oroszországban nagyon fontos elemnek tekintették. Értékelésük szerint a fejedelem álláspontját a Montenegróval való szorosabb kapcsolat kialakítására kell kihasználni. 1908. március 31-én, a montenegrói kérdéseket megvitató tanácskozás végén az orosz kormány Montenegró és Olaszország politikai közeledése ügyében is állást foglalt. Abból kiindulva, hogy a történelmi tapasztalatok alapján Olaszország nem rendelkezik a szlávok asszimilálásának képességével, úgy értékelték, hogy a két ország közeledése Montenegró önállóságára nem jelent veszélyt. A megkezdett ipari, kereskedelmi és pénzügyi együttműködést Montenegró szempontjából kedvezőnek értékelték, mégpedig különösen azért, mert stratégiai szempontból az országnak kiemelt jelentősége van, mivel a montenegrói hadsereg mindig „leköti az osztrák–magyar haderő bizonyos részét”.⁶¹ A fejedelem felajánlotta Sztolipinnak, hogy magát és utódait „írásos szerződéssel Oroszországhoz köti”. Valójában katonai egyezményt kínált, amit 1908-ban ugyan nem fogadtak el (két évvel később már igen), mégis 331 ezer rubelre növelték a katonai szubvenciót.

Az Osztrák–Magyar Monarchia kereste az alkalmat arra, hogy elfoglalja az oszmán uralom alól felszabadult területeket. Bosznia és Hercegovina annektálása még jobban megszilárdította katonai pozícióit és támaszt nyújtott a szomszédos balkáni országokkal szembeni politikájához. A továbbiakban külpolitikai tevékenységének célja nem a balkáni népek nemzeti felszabadítása volt, hanem gazdaságilag függő helyzetbe kényszerítésükkel politikai önállóságukat is fel kívánta számolni. Ezért, amennyiben igaz is lett volna a híresztelés, miszerint a hegylakók (*malis-rok*) felkelésébe való montenegrói beavatkozás mögött a Monarchia állt volna,

60 Mivel Oroszország nem törekedett területi változtatásokra, hanem kizárólag az Oszmán Birodalomban élő keresztény lakosság sorsának jobbra fordítását és a balkáni országok békés fejlődését tartotta szem előtt, politikailag megvalósítható reformokat javasolt. Alekszandar Izvoljszkij külügyminiszter kijelentette: jelenlegi állapotai miatt Oroszország nem vállalhat senkivel fegyveres konfliktust, az utóbbi évek belső és külső megrázkódtatásai miatt meg kell újítania erejét. Pavićević, 1984. 126., 222.

61 Pavićević, 1984.

annak célja semmiképpen sem a balkáni felszabadítási mozgalom segítése, hanem saját pozícióinak megerősítése, az oszmán uralom destabilizálása volt.

Oroszország nem támogatta Montenegró háborús terveit. A Japánnal vívott háború elvesztését követően, az 1905-ös forradalom okozta belső válság idején, illetve amiatt, hogy Bosznia és Hercegovina annektálásával az Osztrák–Magyar Monarchia presztízse nőtt, Oroszország nem akart Miklós fejedelem bármiféle háborús tervei mögé állni, sem 1908-ban, sem később. Oroszország elsősorban a status quo fenntartását pártolta, illetve azt kívánta, hogy a balkáni országok békés politikát folytassanak. Ezt mutatta az 1910 novemberében aláírt katonai konvenció is, amelyben ugyan jelentősen megnövelték a Montenegrónak fizetett katonai támogatást (331 ezer rubelről 600 ezer rubelre) és a hadianyagsegélyt, ám egyúttal – ami rendkívül fontos volt – biztosították a Montenegró feletti katonai ellenőrzést. Oroszország háborúellenes politikája megvalósítása érdekében elérte, hogy Montenegró – a katonai konvenció 7. pontja értelmében – az orosz főparancsnokság döntése nélkül semmiféle katonai akciót nem indít, és az orosz uralkodó jóváhagyása nélkül nem köt katonai megállapodásokat. A konvenció tartalma akadályozta az udvar politikai elképzeléseinek megvalósítását, ám a montenegrói fél annak pozitív hatásaira számítva elfogadta azt.

A külpolitikai irányváltások mutatják: a montenegrói vezetés ingadozott, hogy a két nagyhatalom közül melyiket, az Osztrák–Magyar Monarchiát vagy pedig Oroszországot válassza legfőbb külpolitikai partnerének. Mindkét birodalom fontos külpolitikai tényezőnek bizonyult, jelentős hatással volt Montenegró politikai sorsára. Oroszországgal régebbi, hagyományos jellegű volt a kapcsolat, amely a nemzettudat és a kultúra részét képezte. A szomszédban felemelkedő új, erős állam ugyanakkor behódolásra akarta kényszeríteni a kis Montenegrót, arra törekedve, hogy kiterjessze politikai befolyását. A szomszédos Monarchiának jobb lehetőségei voltak a kapcsolatok befolyásolására, s látszólag jobban készen állt arra, hogy eleget tegyen az ország minden kívánságának, ám nem voltak meg a belső feltételek, melyek ahhoz lettek volna szükségesek, hogy azt Montenegróban nyíltan elfogadják. A Monarchiához való igazodás elfogadtatása belső megrázkódtatások nélkül nem volt lehetséges, ezt a lehetőséget sokan az ország politikai függetlenségének elvesztése felé vezető út első lépéseként élték meg, s ennek szerepe volt abban is, hogy Miklós sokáig halogatta külföldi látogatásait, amelyeket a királyi cím felvételét követően illetett megtennie a külföldi udvarokban.⁶²

Miután Montenegró és Oroszország kapcsolatai bonyolulttá váltak, Miklós király 1911 őszén kísérletet tett arra, hogy fordulatot hajtson végre a Monarchiához fűződő viszonyban. 1911. október 31-én arra kérte Arthur Giesl tábornokot, hogy „azonnal utazzon Bécsbe és tájékoztassa Aehrenthalt, miszerint Montenegró titkos szerződés – konvenció vagy valami hasonló – megkötését tervezi, hogy ilyen módon biztosítsák a királyság jövőjét”.⁶³ Mivel a király úgy értékelte, hogy országa érdekei megkövetelik, készen mutatkozott arra, hogy írásban kötelezettséget vállal-

62 Raspopović, 2009.

63 Rakočević, 1983. 86.

jon arra, hogy „minden időben és mindenütt” lépéseivel és döntéseiben „követi az Osztrák–Magyar Monarchia tanácsait”, hadseregét a Monarchia hadműveleteihez „Szerbia és Oroszország kivételével Ausztria bármelyik ellenségével szemben” rendelkezésre bocsátja. A király hozzájárult, hogy egyesítsék Montenegrót és Észak-Albániát „Ausztria–Magyarország protektorátusa alatt”.⁶⁴ A király elképzelése azonban, miszerint szerződésben szabályozzák a kapcsolatokat, nem talált megfelelő támogatásra Bécsben. A Monarchia nem akart elfogadni egy ilyen javaslatot, „többek között azért sem, mert az kizárólag az Oszmán Birodalom ellen irányult, és kizárta Szerbiát és Oroszországot”.⁶⁵

Az események további alakulása, az Osztrák–Magyar Monarchia erősödő katonai tevékenysége 1911 novemberében Bosznia-Hercegovinában újra Oroszországhoz közelítette Montenegrót. A bosznia-hercegovinai katonai mozgósítást, a Monarchia szandzsákbeli intervenciójának előkészületeit látva – bár láthatólag ezek nem okoztak zavart a montenegrói-osztrák–magyar viszonyban – Miklós király gyakrabban tárgyalt Oroszország cetinjei diplomátaival.⁶⁶ Montenegró számára különösen fontos volt az orosz udvarnak a Novi Pazar-i szandzsák esetleges osztrák–magyar annektálásával kapcsolatos álláspontja.

Az osztrák–magyar katonai mozgósítás után kialakult boszniai helyzet arra sarkallta a királyt, hogy úgy döntött: 1912. januárban vagy február elején Oroszországba látogat. A király utolsó oroszországi útja éppen a montenegrói–orosz kapcsolatok felvételének kétszázadik és a napóleoni hadak ellen közösen vívott katori és Dubrovnik környéki harcok századik évfordulójára esett.⁶⁷ A találkozó azonban hiába esett a montenegrói–orosz kapcsolatok története szempontjából fontos események évfordulójára, nem volt különösebb jelentősége. A szívélyes fogadtatás és a kölcsönös tiszteletadás alapján úgy tűnhetett, hogy a kapcsolatok a korábbi, hagyományos keretek között folynak, ám a montenegrói király egyre nehezebb belpolitikai helyzete és saját dinasztikus érdekei miatt, a korábbiakkal ellentétben, nem lehetett az orosz külpolitika céljainak következetes végrehajtója Montenegróban. A látogatás eredményei megerősítették, hogy a két ország külpolitikai céljai és érdekei egyre nehezebben összeegyeztethetőek, ami további eltávolodást vetített előre, s ezt a baráti viszony több évszázados hagyománya sem tudta megakadályozni. A távolság egyre nőtt, amikor Miklós király „kismontenegrói” külpolitikai irányvonala, a montenegrói államiság megőrzése ellentétbe került Oroszország Balkán-politikájával, melyben a szerb és a jugoszláv kérdés megoldásában a döntő szó Szerbiát illette meg.

A két ország végső eltávolodásának kezdetét a Balkán Szövetség létrehozása jelentette. A támadó jellegű szövetség ellentétes volt ugyanis Oroszország politikai érdekeivel. A kezdetben védelmi szövetségről szóló tárgyalásokat Bulgária és

64 Uo.

65 Uo. 89.

66 A Novi Pazar-i szandzsák katonai annektálására való előkészületekről tanúskodtak az osztrák–magyar haderő csapatoösszevonásaival kapcsolatos hírek. Boszniába egy nap alatt nyolcezer ember érkezett, illetve három nap alatt 22 vagonnyi katonát csoportosítottak oda át.

67 *Glas Crnogoraca*, 22. sz. 1912. május 28./június 10.

Szerbia 1912-ben még Nyikolaj Hartvig belgrádi orosz követ közvetítésével kezdte meg, majd azokat Bulgária és Görögország megállapodása követte. Montenegrót azonban minderről nem tájékoztatták. Amikor végül bekapcsolódott a tárgyalásokba Bulgáriával és Szerbiával, már támadó jellegű szövetségről volt szó (a politikai és katonai konvenciót a Luzernben folytatott tárgyalásokat követően, két nappal az első Balkán-háború kitörése előtt, 1912. október 6-án írták alá Szerbiával). Ezt követően Montenegró belépett az első Balkán-háborúba, amivel megsértette az Oroszországgal kötött 1910. évi katonai konvenció 7. pontját. Mindez komoly szakadékokat eredményezett Montenegró és Oroszország között. A konvenció megsértése egyúttal a további katonai támogatás megvonását eredményezte, a Balkán-háborúk idején, illetve az első világháború kitörésekor az összegre Montenegró nem számíthatott. Az ország elmaradott fegyverzettel, a két Balkán-háború harcaitól kimerülve nézett szembe az emberiség történetének addigi legnagyobb fegyveres konfliktusával, az első világháborúval. Bár Montenegró többé már nem foglalt el olyan helyet az orosz politikai látótérben, mint korábban, a népakaratnak eleget téve a montenegrói politikai vezetés úgy határozott, hogy a szarajevói merényletet, illetve a Belgrádnak küldött hadüzenetet követően „vállvetve fog küzdeni Szerbiával és Oroszországgal”.⁶⁸

Montenegró külpolitikájából az események sodrában Oroszország végképp eltűnt. Eltűnt az Osztrák–Magyar Monarchia és Olaszország is, mivel azok 1914-ben a szemben álló katonai szövetséghez tartoztak. A kísérletek, melyek arra irányultak, hogy helyüket valamely más európai hatalom vagy az Egyesült Államok vegye át, sikertelenek maradtak. Az egykori dilemmák, hogy milyen külpolitikát folytasson Montenegró, értelmüket veszítették: a montenegrói külpolitika lehetőségei egyre szűkültek, majd elvesztek. Ez különösen az 1916–1918-ban a Monarchiával a különbékéről folyó tárgyalások során, illetve a fegyverletételi egyezmény aláírását (kapitulációt) követően, majd 1916 januárjában, a király és a kormány emigrációba vonulása idején vált egyértelművé. A francia fővárosba érkező emigráns politikusoknak – hadsereg híján – valójában semmiféle politikai erejük nem volt, így nem játszottak komolyabb szerepet az új nemzetközi rend megalkotása során. A nemzetközi viszonyok új rendszerének kiépítésében még szimbolikusan sem vehettek részt.⁶⁹

Fordította: Lukács B. György

68 Erről részletesen: Raspopović, 2015.

69 A király és az emigráns kormány tevékenységére lásd: Raspopović, 2014.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadatlan források

ЦГИА

Центральный государственный исторический архив, Szentpétervár

2. Kiadott források és szakirodalom

Aleksić

1959 Aleksić, Ljiljana: O srpsko–crnogorskim pregovorima o savezu 1904–1905 godine. In: *Istorija XX veka. Zbornik radova*. I. Ur.: Avramovski, Živko. Beograd, 1959. 327–357.

Анисимов et al.

2013 *Петр II Петрович Негош и Россия. Русско–черногорские отношения в 1830–1850-е гг. Документы*. Составители: Анисимов, М. Ю.–Аншаков, Ю. П.–Распопович, Р.–Хитрова, Н. И. Москва, 2013.

Ćorović

1989 Ćorović, Vladimir: *Istorija Jugoslavije*. Beograd, 1989.

Čubrilović–Ćorović

1938 Čubrilović, Vasa–Ćorović, Vladimir: *Srbija od 1858 do 1903*. Beograd, 1938.

Dašić

1986 Dašić, Miomir: *Vasojevići od pomena do 1860. godine*. Beograd, 1986.

Đorđević

1924 Đorđević, Vladan: *Crna Gora i Austrija (1814–1894)*. Beograd, 1924.

Хитрова

1993 Хитрова, Нина Ивановна: *Россия и Черногория. Русско–черногорские отношения и общественно–политическое развитие Черногории в 1878–1908 годах*. Москва, 1993.

Jakšić–Vučković

1963 Jakšić, Grgur–Vučković, Vojislav J.: *Spoljna politika Srbije za vlade Kneza Mihaila. Prvi balkanski savez*. Beograd, 1963.

Jovanović, R.

1966 Jovanović, Radoman: Razgraničenje Crne Gore i Turske 1858. In: *Istorijski zapisi*, 14. (1966) 2. sz. 189–252., 3. sz. 377–437.

1983 Jovanović, Radoman: *Crna Gora i velike sile 1856–1860*. Titograd, 1983.

1984 Jovanović, Radoman: Crnogorsko–ruski politički odnosi (1771–1917). In: *Crna Gora u međunarodnim odnosima*. Ur.: Bojović, Jovan R. Titograd, 1984.

Jovanović, Sl.

1934 Jovanović, Slobodan: *Vlada Milana Obrenovića*. Knj. 1. Beograd, 1934.

Jovičević

1994 Jovičević, Vladimir D.: *Danilov zakonik. Snaga države*. Podgorica, 1994.

Kennedy

2008 Kennedy, Robert J.: *Od Cetinja do Vindzora. Opis posjete knjaza Nikole Njenom veličanstvu britanskoj kraljici Viktoriji 1898*. Priredio Raspopović, Radoslav. Podgorica, 2008.

Lekić

1959 Lekić, Danilo: Francuski izvori o putu knjaza Danila u Pariz i prijem na koji je tamo naišao. In: *Istorijski zapisi*, 12. (1959) 3–4. sz. 45–57.

Pavićević

1955 Pavićević, Branko: *Stvaranje crnogorske države*. Beograd, 1955.

1960 Pavićević, Branko: Plan knjaza Danila za regulisanje odnosa sa Portom 1856. godine. In: *Istorijski zapisi*, 13. (1960) 1. sz. 39–67.

1984 *Rusija i aneksiona kriza 1908–1909*. Priredio Pavićević, Branko. Titograd, 1984.

1990 Pavićević, Branko: *Danilo I Petrović Njegoš. Knjaz crnogorski i brdski 1851–1860*. Beograd, 1990.

Pedeset godina

1910 *Pedeset godina na prestolu Crne Gore 1860–1910*. Ur.: Tomanović, Lazar. Cetinje, 1910.

Popović

1987 *Odnosi Srbije i Crne Gore u XIX veku 1804–1903*. Priredio Popović, Petar; ur.: Krestić, Vasilije. Beograd, 1987.

Rakočević

1981 Rakočević, Novica: *Politički odnosi Crne Gore i Srbije 1903–1918*. Cetinje, 1981.

1983 Rakočević, Novica: *Crna Gora i Austro-Ugarska 1903–1914*. Titograd, 1983.

Raspopović

2002 Raspopović, Radoslav: Zadaci ruske spoljne politike na Balkanu u drugoj polovini XIX veka i međunarodno pravni značaj odluka u San Stefanu i Berlinu za Srbiju i Crnu Goru. In: *Istorijski časopis*, 49. (2002) 197–220.

2005 Raspopović, Radoslav: *Crna Gora i Rusija*. Beograd–Podgorica, 2005.

2009 Raspopović, Radoslav: *Istorija diplomatije Crne Gore 1711–1918*. Podgorica, 2009.

2010 Raspopović, Radoslav: Značaj međunarodnog priznanja u procesu izrastanja državnopravnog subjektiviteta Crne Gore. In: *Zapisi*, 83. (2010) 2. sz. 10–30.

2014 *Crna Gora i Francuska. Diplomacija u izbjeglištu u dokumentima iz diplomatskog arhiva kralja Nikole I i crnogorskih vlada u egzilu 1916–1920*. Priredio Raspopović, Radoslav. Podgorica, 2014.

2015 Raspopović, Radoslav: *Rusija i pregovori o savezu Srbije i Crne Gore*. Beograd, 2015.

Ražnatović

1966a Ražnatović, Novak: Knjaz Nikola i proglašenje kneza Milana Obrenovića za kralja Srbije 1882. In: *Istorijski zapisi*, 19. (1966) 3. sz. 515–521.

1966b Ražnatović, Novak: O radu radikalske opozicije, kneza Petra Karadžorđevića i knjaza Nikole protiv režima kralja Milana u Srbiji 1883–1889. godine. In: *Istorijski zapisi*, 19. (1966) 1. sz. 57–109.

1984 Ražnatović, Novak: Politički odnosi Crne Gore i Srbije u XIX vijeku. In: *Crna Gora u međunarodnim odnosima*. Ur.: Bojović, Jovan R. Titograd, 1984.

Stenografske bilješke

1906 *Stenografske bilješke o radu Crnogorske Narodne Skupštine za 1906. godinu*. Cetinje, 1906.

Stojanović

1977 Stojanović, Petar: Nastajanje međunarodnog subjektiviteta Crne Gore. Nekoliko napomena o stanju u XIX vijeku. In: *Anali Pravnog fakulteta*, 25. (1977) 485–500.

Stranjaković

1930 Stranjaković, Dragoslav: Knjaz Danilo i pitanje priznanja sizerenstva Sultanova nad Crnom Gorom od Pariskog kongresa (1856) do smrti Stefana Perovića Cuca u Carigradu 11. juna 1857. In: *Zapisi*, 4. (1930) 5. sz. 261–277., 6. sz. 325–342.

Соловьев

1939 Соловьев, Юрий Яковлевич: *Воспоминания дипломата, 1893–1922*. Москва, 1939.

Tepić

1988 Tepić, Ibrahim: *Bosna i Hercegovina u ruskim izvorima, 1856–1878*. Sarajevo, 1988.

Vučković

1956 Vučković, Vojislav J.: *Diplomatska istorija srpsko-bugarskog rata (1885–1886)*. Beograd, 1956.

Vujović

1962 Vujović, Dimitrije-Dimo: *Ujedinjenje Crne Gore i Srbije*. Titograd, 1962.

1964 Vujović, Dimitrije-Dimo: Borba Rusije i Francuske za uticaj na spoljnu politiku Crne Gore i kampanja protiv knjaza Nikole 1867. In: *Istorijski zapisi*, 17. (1964) 4. sz. 601–528.

1971 Vujović, Dimitrije-Dimo: *Crna Gora i Francuska 1860–1914*. Cetinje, 1971.

Vukčević

1930 Vukčević, Milo: Derviš paša i upravne reforme u C. Gori. In: *Zapisi*, 4. (1930) 5. sz. 292–299.

Vuković

1985 Vuković, Gavro: *Memoari*. Knj. 3. Priređivanje i predgovor: Tomović, Slobodan. Cetinje, 1985.

Vuksan

1925 Vuksan, Dušan D.: Testament vladike Rada. In: *Lovčenski odjek*, 1925. jul–decembar, 168–169.

1931 Vuksan, Dušan D.: Knjaz Danilo Petrović Njegoš. Druga godina vlade (1853). In: *Zapisi*, 5. (1931) 1. sz. 1–12., 2. sz. 65–76.

1937 Vuksan, Dušan D.: Knjaz Danilo Petrović Njegoš. Šesta godina vlade (1857). In: *Zapisi*, 10. (1937) 3. sz. 129–138., 4. sz. 193–204.

Zbornik sudskih zakona

1903 *Zbornik sudskih zakona, naredaba i međunarodnih ugovora po sudskoj struci za Kraljevinu Crnu Goru*. Knj. 1. Cetinje, 1903.

RADOSLAV RASPOPOVIĆ

DILEMMAS IN MONTENEGRIN FOREIGN POLICY FROM THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY TO THE WORLD WAR I

This paper discusses the foreign policy of Montenegro from the second half of the 19th century to the beginning of the World War I, as well as the changes in its definition and practical realization. The analysis was carried out by taking into account foreign policy priorities in the separate stages during this period, as well as by considering the change in the choice of the country's main foreign partners among the great forces. The proclamation of the Montenegro for the principality in 1852 is the beginning chronological point of this paper, not only because of the change in the form of the government in Montenegro, but also because, after the introduction of

secular power in the country, a period followed by the crisis in the political relations with Russia began. This crisis was significantly less dramatic and less common in the earlier relations between these two countries, as well as between 1878 and 1903. By gaining sovereign status in 1878, Montenegro changed its foreign policy actions in order to align its own goals and instruments of actions with political interests of the main political subjects in the international community. Analysis of the foreign policy of Montenegro has showed inaccuracy of the widespread opinion that the Russia had the absolute influence on the foreign policy of Montenegro from the second half of the 19th century to the beginning of the World War I. In addition to France and Austria-Hungary, especially after 1903, Italy was also very active in the international life of Montenegro. Author concludes that with the start of the Balkan wars, and especially World War I, Montenegro, not only lost Russian influence, which was very strong in certain periods, but also significantly narrowed the list of possible foreign partners between other great forces, and after 1916 the Russian influence was lost.

CSAPLÁR-DEGOVICS KRISZTIÁN*

Az első magyar–albán szótár születése

TANULMÁNYOK

Az albanológia tudománya Ausztria–Magyarországon született.¹ E tudomány keletkezéséről, felemelkedéséről és az első albanológus generáció történetéről csupán maroknyi tanulmány és monográfia készült.² Az osztrák–magyar albanológiát általában német anyanyelvű tudósok tudományának tartják, akik tevékenységüket a birodalom ausztriai felében folytatták, azonban – ahogy a Monarchiának is – az osztrák–magyar albanológiának megvan a maga magyar oldala. Mivel nem egyszerű megérteni a magyar albanológia kezdeteit, illetve meghatározni helyét a korabeli tudományos és politikai életben, jelen tanulmány arra tesz kísérletet, hogy röviden bemutassa a magyar albanológusoknak e tudomány létrejöttében játszott szerepét, valamint hogy felhívja a figyelmet arra: az I. világháború kitörésének idején a magyar albanológia önállóvá vált. Emellett megpróbálja bemutatni, hogy kik voltak azok, akik nem az osztrák–magyar, hanem kifejezetten a magyar albanológia első nagy generációját alkották; valamint miért volt szükség arra, hogy a közös mellett egy önálló magyar diszciplína is kialakuljon.

A magyar albanológia kezdetei

Ahhoz, hogy megfelelő kiindulópontot találjunk, vizsgálódásainkat érdemes egy idézettel kezdeni, amely Robert Musil jól ismert könyvéből származik: *„Ez az osztrák–magyar államérzet olyan különös szerkezetű fenomén, hogy csaknem reménytelennek tűnik megmagyarázhatni mindazoknak, akik maguk át nem élték. Mert nem egy osztrák meg egy magyar részből állt, mint hihetnők, melyek egymást kölcsönösen kiegészítik, hanem állt egy egészből és egy részből, jelesül egy magyar és egy osztrák–magyar államérzetből, és ez utóbbi Ausztriában volt honos...”*³

Az idézet pontosan rávilágít arra, hogy az önálló magyar albanológia milyen viszonyban volt az osztrák–magyar albanológiával. Talán hihetetlennek tűnik, de Ausztria–Magyarország területén tulajdonképpen két albanológiai iskola alakult

* A szerző az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetének tudományos főmunkatársa (1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4., csaplar.degovics.krisztian@btk.mta.hu).

¹ Hahn, 1853.

² Ezek közül a legfontosabb: Gostentschnigg, 1996.

³ Musil, 2013. 191.

ki. Az egyik az osztrák–magyar, a másik a magyar. Általánosságban véve a két iskola hasonlított egymáshoz abban, hogy mindkettő egy-egy birodalmi külpolitika része volt (az osztrák–magyaré, illetve a magyaré), mindkettőnek volt gazdasági és tudományos oldala. A különbség abban állt, hogy míg az osztrák–magyar albanológia eredményeit, illetve magukat a tudósokat is felhasználták a közös hadsereg vezérkari terveiben, a magyar diszciplínának nem voltak katonai vonatkozásai. Ugyancsak különbség, hogy az előbbi mögött 1896-ban jelent meg a Ballhausplatz támogatása, míg utóbbi az első Balkán-háború következményeként, 1913-ban nyerte el a magyar kormány támogatását. Végül pedig eltértek a tekintetben, hogy az osztrák–magyar albanológia összehasonlíthatatlanul jelentősebb volt a magyarhoz képest mind a Monarchia, mind az albánok számára.

Fontos hangsúlyozni, hogy a Monarchián belüli két albanológiai iskola törekvései szinkronban voltak egymással, azaz nem rivalizáltak. A magyar albanológia célja egyedül az volt, hogy a magyar birodalmi elképzeléseket támogassa úgy, hogy közben nem sérti Ausztria–Magyarország külpolitikai és külgazdasági érdekeit. Tudományos kutatásait a dualista állam politikai keretein belül maradvá végezte. A két albanológiai iskola viszonya azért is lehetett békés, mert mindkettőben kulcsszerepet játszott Thallóczy Lajos.

1. táblázat

Az osztrák–magyar Albánia-lobbi legfontosabb tagjai (1896–1912)

A csatlakozás éve	Tagok
1896	Theodor Ippen (diplomata, tudós, az osztrák–magyar Albánia-politika teoretikusa és aktív alakítója) Thallóczy Lajos (a közös pénzügyminisztérium magas rangú hivatalnok, történész, a bécsi Keleti Akadémia tanára, az osztrák–magyar Albánia-politika teoretikusa és aktív alakítója) Stefen Zurani (tolmács, fordító, a Ballhausplatz ügynöke, Thallóczy közeli munkatársa)
1896–1903	Julius Zwiedinek von Südenhorst (a Ballhausplatz albán ügyeinek a referense) Alfred Rappaport von Arbengau (diplomata, albánszakértő, publicista; 1908-at követően az osztrák–magyar Albánia-politika aktív alakítója)
1903	báró Nopcsa Ferenc (tudós, albánszakértő, publicista) Eqrem Bej Vlora (politikus, több, Albániával kapcsolatos tudományos munka szerzője) Paul Siebertz (osztrák nagyvállalkozó, bankár, nyomdatulajdonos, publicista és a bécsi <i>Vaterland</i> című lap kiadó-szerkesztője) Heinrich Clanner von Engelshofen (osztrák–magyar katonatiszt, kém, Conrad von Hötzendorf közös vezérkari főnök albánszakértője)
1903–1906	August Kral (diplomata, albánszakértő, 1908-at követően az osztrák–magyar Albánia-politika aktív alakítója)
1906 vagy 1908	Leopold Chlumetzky (újságíró) Franz Conrad von Hötzendorf (a közös hadsereg vezérkari főnöke) Ferenc Ferdinánd főherceg (trónörökös)
1912–1914	Carl Buchberger (diplomata) Konstantin Bilinski Jr. (diplomata) Leo Freundlich (újságíró)

Az osztrák–magyar albanológia, egyben a Ballhausplatz mellett működő Albánia-lobbi (1. táblázat) legfontosabb két magyar figurája kétségkívül Thallóczy Lajos és Nopcsa Ferenc volt.⁴ Thallóczy szerepével kapcsolatban, amelyet az albán nemzet- és államépítésben játszott, jelenleg is folynak kutatások, mind az albán, mind a magyar nyelvterületen (Beluli, Csaplár-Degovics).⁵ Nopcsa Ferenc tudományos és politikai tevékenységének kutatása pedig már eddig is komoly eredményeket hozott,⁶ ezért feltételezhető, hogy az ő működésének vizsgálata a jövőben már nem fog újabb kérdéseket felvetni.

Az imperialista elképzelések és az albanológia kapcsolata

A magyar imperialista elképzelések részben a magyar Kelet-kutatásokból nőttek ki a századfordulón (a Kelet-kutatások minőségi változása Magyarországon a kiegyezéshez kötődött). A dualista állam létrejöttével megteremtődtek a modern, polgári magyar állam kiépítésének feltételei. A századfordulóra megszilárdult Magyarország tudományos intézményrendszere, és a mindenkori kormányok hajlandók voltak komoly összegeket áldozni a tudomány fejlesztésére. A budapesti kormány alapvetően azért támogatta a Kelet-kutatásokat, mert Magyarország számára „világgazdasági pozíciókat” akart kiépíteni a Kelet országaiban.⁷ A Kelet alatt a Balkán-félszigetet, Anatóliát, a mai Közel-Keletet és az ázsiai kontinenst értették a magyar fővárosban.

Ma már talán megmosolyogtatónak tűnik, hogy a magyar politikai elitnek nagyszabású tervei voltak a Kelettel kapcsolatban, csakhogy a fenti elképzelések az adott korban egyáltalán nem tűntek alaptalannak. Egyrészt a birodalmi gondolat tökéletesen beleillett a kortárs európai trendekbe, másrészt Magyarországon olyan gyors gazdasági modernizáció és szellemi fejlődés zajlott, amely bizonyos mértékig magyarázza a nagyra törő tervek kidolgozását.

Az önbizalomra okot adó tényezők között tartották számon, hogy Magyarország lakossága a 20. század elején mintegy 20,5 millió főre rúgott. Ugyanebben az időben Romániának, Bulgáriának, Szerbiának, Görögországnak és Montenegrónak körülbelül 16,45 millió lakosa volt. Mindez azt jelenti, hogy a Kárpát-medencében hozzávetőlegesen négymillióval több ember élt, mint a független balkáni országok összességében. A Szent István-i Magyarország területe 325 ezer km² volt, amely nagyobb terület, mint 1905-ben Románia, Szerbia, Bulgária és Montenegró együtt. Ha mindehhez hozzávesszük, hogy egy 1911-es brit statisztikai kiadvány szerint a magyar állam bevételei 64 millió fontot tettek ki, Románia, Bulgária, Görögország és Szerbia viszont csak összesen 33,5 millió fontból gazdálkodhatott (a

4 Gostentschnigg kutatásai szerint ennek a lobbinak volt egy albánokból álló holdudvara. Az ehhez tartozó személyek „hídfőállásként” segítették az osztrák–magyar tervek megvalósulását az albánok lakta területeken. Gostentschnigg, 2016. 123–163.

5 Beluli, 2008; Csaplár-Degovics, 2010a. 205–246.; Csaplár-Degovics, 2010b. 141–163.

6 Robel, 1966; Csaplár-Degovics, 2001. 311–359.; Tasnádi-Kubacska, 1945.

7 Hajdú, 2003. 9.

GDP-arányok is hasonlóak!), akkor érthetővé válik, hogy a statisztikai adatok alapján a magyar politikai elit miért vizionált egy jövőendő magyar birodalomról.⁸

A magyar kormányoknak a keleti pozíciók kiépítésére több elképzelése volt. Egyrészt az 1870-es években hozzákezdtek egy önálló magyar (titkos) diplomáciai kar alapjainak lerakásához. A magyar Kereskedelmi Minisztérium alá rendelve létrehozta egy „kereskedelmi levelezőkből” álló hálózatot, amelynek sokoldalúan képzett tagjai nemcsak gazdasági ügyekkel foglalkoztak, hanem kémkedéssel és külföldi kapcsolati háló kiépítésével is. E titkos magyar diplomáciai testületben a legtehetségesebb „levelező” nem volt más, mint a már említett Thallóczy Lajos.

A fiatal Thallóczy első kémútja még Oroszországba vezetett.⁹ Ezt követően 1882 tavaszán levantei körútra indult: Szerbiába, Bulgáriába, Konstantinápolyba, majd Görögország után a tengerparti Albániába. Formailag a *Pesti Napló* újságírójaként úti beszámolókat írt, de valójában Lemaics álnéven – elsősorban B. Kemény Gábor kereskedelmi miniszternek – titkos politikai és gazdasági jelentéseket készített. (A Levantéből küldött újságírói tudósításai egyébiránt önálló kötetben is megjelentek.)¹⁰

A magyar politikai köröket a keleti válságot követően nyugtalanította a külföldi agitátorok megjelenése 1878 és 1882 között Bosznia-Hercegovinában és Észak-Albániában, ezért a helyszínre küldték Thallóczyt. Friedrich Lippich shkodrai osztrák-magyar főkonzul nem is bízott meg benne. Bár az ambiciózus fiatal magyar kém feladata elsősorban a tájékozódás, hírszerzés volt, Engelbert Deusch kutatásai szerint az agilis Thallóczy a Monarchia katonai segítségével kecsegtetve több albán törzset lázadásra bírta az Oszmán Birodalom ellen. Az albán törzsek lázadása pedig még inkább bonyolította a Prizreni Liga bukása nyomán kialakult helyzetet.¹¹ A kémútnak mindenesetre két fontos következménye lett: egyrészt a közös pénzügyminiszter, Kállay Benjámin 1885-ben Bécsbe vitte a „bajkeverőt” közös hivatalnoknak, másrészt Thallóczy 1882-es útja során megkedvelte az albánokat és velük kapcsolatos tudományos adatokat kezdett gyűjteni.

A kereskedelmi levelezők egy része idővel képzett tudós lett, és vagy magánemberként, vagy a magyar kormány által alapított budapesti Keleti Akadémia tanáraként tudományos tevékenységet folytatott. A Magyar Királyi Keleti Kereskedelmi Akadémiát 1899-ben alapították Thallóczy javaslatára, hogy egyfajta elitképző intézményként ápolja a kapcsolatokat Magyarország és a Kelet között. Bár az akadémia egyértelműen gyakorlatorientált volt, a falai között folyó általános képzés nem nélkülözötte a tudományos sokszínűséget sem. Ebben az oktatási intézményben tanítottak Magyarország legjobb nyelvtanárai. Az albán nyelvet a nemzetközi hírnév nyelvész, Schmidt József (1863–1933), a budapesti Pázmány Péter Királyi Egyetem Indoeurópai Nyelvek Intézetének vezetője oktatta.¹²

⁸ Bertényi, 2007. 47–48.

⁹ Thallóczy, 1884.

¹⁰ Thallóczy, 1882.

¹¹ Deusch, 2004–2005. 267–274.

¹² Hajdú, 2003. 12–13.

A keleti magyar pozíciószerzést szolgálták a kor nagy magyar földrajzi expedíciói is. A Magyar Földrajzi Társaság, a Magyar Tudományos Akadémia és a Magyar Földrajzi Intézet szervezésében indult geológiai és geográfiai felfedezőutak világhírnévhez juttattak számos magyar földrajztudóst. Széchenyi Béla gróf (1837–1918) Belső-Ázsiába és Nyugat-Kínába vezetett expedíciót az 1880-as években, a századforduló előtt pedig magyar kutatócsoportok bukkantak fel Finnországban, Bulgáriában, az Oszmán Birodalomban és az orosz Kaukázusban. Ezen kutatóutak egy részében részt vett a fiatal Nopcsa Ferenc is.

Az expedíciók tagjai a földrajzi adatok mellett néprajzi anyagokat gyűjtöttek, amelyek ma a Magyar Néprajzi Múzeumban találhatók. Gróf Zichy Ágost (1852–1925) 1875–1876-ban Mongóliába vezetett expedíciót; Újfalvy Károly (1842–1904), a párizsi *École des langues vivantes* tanára pedig Belső-Ázsiába, Pázmányba és Észak-Indiába (1876–1881). Almásy György (1867–1933) jogi doktor és zoológus, „az angol beteg” Almásy László (1895–1951) Afrika-kutató apja 1900 és 1906 között utazta be orosz Közép-Ázsiát és Észak-Kínát.¹³

A századforduló táján pedig már jelen voltak a magyar nagyvállalatok és nagybankok (például a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank) a félszigeten, sőt utóbbiak – a Ballhausplatz kérésére – államkölcsönöket is jegyeztek a balkáni nemzetállamoknak. Emellett a magyar nagybankok – még ha nem is tartoztak a legfontosabb piaci szereplők közé – vasúti és ipari befektetőként, illetve tőzsdei és banki nagyrésztvényesként is aktív alakítói voltak a térség gazdasági életének. A Balkán tehát reális piacnak mutatkozott a politikai és gazdasági érdekérvényesítés szempontjából.¹⁴

Fontos ugyanakkor ismét hangsúlyozni, hogy a mérvadó magyar politikai és gazdasági elit sosem vesztett szem elől egy lényeges szempontot elsődleges céljai megfogalmazása során: a magyar gazdasági érdekeket és jó pozíciókat alapvetően a Monarchia közös piaci rendszerén belül kellett megvédeni. Ennek megfelelően a magyar birodalmi gondolat nem feszegette az osztrák–magyar kiegyezés rendszerét, mert ez a kompromisszum jelentette a legnagyobb védelmet Oroszországgal és a nemzetiségekkel szemben. A birodalmi gondolat inkább arra irányult, hogy a Monarchia határain túli világban legyen egyfajta érdekmegosztás, így legyenek olyan területek, amelyek inkább a magyar, illetve olyan területek, amelyek inkább az osztrák imperialista igényeket elégítik ki.¹⁵ Mivel a kedvező adatok ellenére a magyarországi gazdaság nem volt alkalmas nagyszabású imperialista politika megvalósítására, a magyar politikai és intellektuális elit figyelme elsősorban „Európa Kelete”, a Balkán-félsziget felé irányult.¹⁶

13 Róna-Tas, 1986. 40., 42.

14 MNL OL Pesti Magyar Kereskedelmi Bank (PMKB), Z 33, 11. csomó: 1913–1915. évi és 12. csomó: 1916–1919. évi; valamint Z 34., 50. csomó.

15 Romsics, 2004. 122.

16 Bertényi, 2007. 41., 43., 52.

Albanológia a századforduló után

A századfordulós magyar imperialista elképzelések számbavétele után érdemes továbbra két fontos különbséget megállapítani az osztrák–magyar és a magyar albanológia között. Osztrák–magyar albanológiának azt a diszciplínát lehet nevezni, amelyet a közös minisztériumok mellett Ausztria politikai és tudományos intézményrendszere is támogatott. Magyaroknak pedig azt, amely mögött kizárólag a magyar minisztériumok és tudományos testületek álltak. Szintén fontos különbség, hogy míg a magyar albanológiának nem volt célja az albán nemzet- és államépítés támogatása, addig az osztrák–magyarnak idővel ez lett az egyik legfontosabb célkitűzése (2. táblázat). Kurt Gostentschnigg megállapítása azonban, miszerint az albanológia létrejöttében és történetének első évtizedében kifejezetten az imperialista politika játszott szerepet, inkább igaz a magyar esetre, mint az osztrák–magyarra.¹⁷

2. táblázat

Hasonlóságok és különbségek az osztrák–magyar és a magyar albanológia között

	Osztrák–magyar albanológia	Magyar albanológia
Hasonlóságok	1. van politikai, gazdasági és tudományos oldala 2. az albanológia része a birodalmi külpolitikának	
Különbségek	1. a birodalmi politika a Monarchia nagyhatalmi szintjén valósul meg	1. a birodalmi politika Magyarország szintjén valósul meg
	2. a közös hadsereg vezérkara aktív támogatója az osztrák–magyar albanológiának	2. nincs katonai vonatkozás
	3. a Ballhausplatz 1896 óta támogatja	3. a magyar kormány 1913 óta támogatja
	4. az osztrák–magyar albanológiát nemcsak a közös minisztériumok támogatják, hanem Ausztria politikai, gazdasági és tudományos intézményhálózata is	4. a magyar albanológiát csak a magyar minisztériumok és tudományos testületek támogatják
	5. az osztrák–magyar albanológia egyik legfontosabb célja az albán nemzet- és államépítés támogatása	5. a magyar albanológia nem vesz részt az albán nemzet- és államépítésben

Az annexió idején, 1908. október 1-jén Thallóczy megfogalmazott egy emlékiratot a magyar kormány számára. Az emlékiratban arra tett javaslatokat, hogy Budapest miként reagáljon Bosznia végleges bekebelezésére, azaz milyen módon húzzon hasznát az új politikai-gazdasági helyzetből. A történész-hivatalnoknak két vezérgondolata volt: meg kell indítani az államilag szervezett magyar tudományos kutatásokat a félszigeten, valamint javítani kell a kommunikációt a balkáni népekkel. Az érintkezés legfontosabb feltételének a helyi nyelvek kiváló ismeretét jelölte meg, amihez szükségesnek tartotta a balkáni nyelvek korszerű szótárainak elkészít-

¹⁷ Gostentschnigg, 1996. 137–142.

tését.¹⁸ Thallóczy a fenti javaslatait 1912 késő őszén megismételte, amikor az első Balkán-háború idején egy memorandummal fordult a magyar kormányhoz.¹⁹

Thallóczy tudományos és kulturális célkitűzéseit a Magyar Tudományos Akadémia elfogadta, és hozzákezdett azok megvalósításához. Gróf Teleki Pál, a híres földrajztudós és későbbi miniszterelnök vezetésével szakértői csoport alakult 1912–1913 telén. A szakértői csoport 1913. március 31-én javaslatot tett egy Keleti Bizottság megalakítására, amely többek között a tudományos kutatások elindításáért és az új szótárak kiadásáért lett volna felelős.²⁰ A bizottság végül 1914 elején alakult meg, de neve nem Keleti Bizottság, hanem *Balkáni Bizottság* lett. A Magyar Tudományos Akadémia 1914. május 6-i nagygyűlésén, a megalakulás bejelentésével egy időben a bizottság kiírta első nyilvános pályázatait: tanulmányokat vártak egy Balkán-félszigetről készülő reálenciklopédiába, és felhívást tettek közzé egy albán–magyar, egy bolgár–magyar és egy török–magyar szótár elkészítésére.²¹

A Balkáni Bizottság és az osztrák–magyar hadvezetés segítségével 1916-tól indultak meg a szervezett magyar albanológiai kutatások. Buday Árpád régészeti ásatásokat folytatott, elsősorban a mai Albánia területén.²² Strausz Adolf közgazdász az átalakuló Balkán-félsziget részeként az albán gazdasági élet lehetséges jövőjét elemezte.²³ Bár a fenti kutatások is fontosak voltak, az igazán jelentős tudományos érdeklődésre a magyar botanikai és zoológiai eredmények tarthattak számot.

A magyar albanológia első ismert tudósa Degen Árpád (1866–1934) Európa-hírű botanikus volt. Bár személyesen sosem járt az albánok lakta területén, 1895 és 1928 között ő volt az, aki az Albánia-kutató természettudósok (Antonio Baldacci,²⁴ Nopcsa Ferenc, Ignaz Dörfler²⁵) hatalmas mennyiségű botanikai gyűjtéseit feldolgozta és rendszerezte.²⁶ A botanikusok közül elsőként Andrasovszky József (1889–1943) járt Albániában a mai montenegrói–albániai–koszovói hármashatár mentén 1916–1917-ben. Az Andrasovszky gyűjtött anyagot Jávorka Sándor (1883–1961) dolgozta fel Budapesten, aki 1918 nyarán, Kümmerle J. Béla (1876–1931) társaságában maga is eljutott albán földre.²⁷ Kümmerle a Prizren–Šar Planina-vonal mentén gyűjtött,²⁸ míg Jávorka a mai Közép- és Észak-Albánia területén. A rovarász Csiki Ernő (1875–1954, született Ernst Dietl) 1917-ben jutott el Albánia és a mai Koszovó területére. Utóbbi területen főleg Peja és Gjakova környékét kutatta.²⁹

18 OSZK Kézirattár, Quart. Hung. 2459. 11. kötet, f. 79–80.; Tömör, 1966. 895–896.

19 RZSL 45. fond, 10.43. Thallóczy Lajos: A Balkán-félszigeten beálló változásokról, 12.

20 *Tizenkettedik akadémiai ülés*, 1913. 230.

21 *Keleti Bizottság*, 1914. 128–129.; *Jelentés*, 1914. 366.; Hajdú, 2003. 14–16.

22 Buday Árpád (1879–1937): régész, egyetemi tanár. Lásd: Buday, 1918.

23 Strausz Adolf (1853–1944): katonatiszt, történész, néprajzkutató, politikus, Balkán-szakértő. Lásd: Strausz, 1913, 1917.

24 Antonio Baldacci (1867–1950): olasz geográfus és botanikus; Albánia egyik első modern kori kutatója.

25 Ignaz Dörfler (1866–1950): osztrák botanikus.

26 Például: Degen, 1903. 311–318.; Degen–Dörfler, 1897. 701–748.

27 Jávorka, 1926. 74–89.; Jávorka, 1955. 9–10. Vonatkozó művei közül például: Jávorka, 1921. 17–29.

28 Kümmerle, 1926a. 8–73. Vonatkozó művei közül például: Kümmerle, 1926b. 197–218.

29 Csiki, 1923, 1940.

Az említett tudósok tették le a független magyar zoológiai és botanikai kutatások alapjait. Albánia és Koszovó flórájának és faunájának vizsgálata az 1910-es évektől napjainkig folyamatos volt, sem a két világháború, sem az 1989–1991-es rendszerváltások nem jelentettek törést e tudományterületek tudósainak munkájában. A botanikai és zoológiai kutatás folyamatossága egyedülálló, s kiemelkedő jelentőségű mind az osztrák–magyar, mind a magyar albanológia szubdiszciplínái szempontjából.³⁰

László Zoltán szótára

László Zoltán (1881–1961), az első magyar–albán szótár szerzője nemesi családban született. Arisztokrata felmenőinek köszönhetően a Monarchia legjobb iskoláiban tanult. Az egyetem elvégzését követően pénzügyi szakember, újságíró, szépíró és önjelölt tudós lett. Nagy Kelet-rajongó volt, és ösztönös nyelvtelenség. Anyanyelvén kívül kiválóan tudott németül, angolul, franciául, oroszul, szerb-horvátul, de olvasott törökül és egy kicsit arabul is. Élete 1908-tól szorosan összefonódott azokkal a magyar politikai, gazdasági és tudományos érdekcsoportokkal, amelyek a magyar imperialista tervek legfőbb hívei voltak. László Zoltán 1908 és 1911 között hivatalnokként szolgálta a magyar birodalmi elképzeléseket Travnikban és Szarajevóban. Ezt követően budapesti nagy napilapok munkatársa lett, és újságíróként propagandacikkeket írt a balkáni magyar érdekérvényesítés népszerűsítésére. Tudományos munkásságának legfontosabb terméke két szótára volt.

Milyen jelentősége is van a szótáraknak? A szótár nem más, mint a birodalmi expanzió egy sajátos kulturális formája. Követve Said gondolatmenetét, a szótár egy olyan eszköz, amely birtokba veszi a helyi nyelvet és aláveti azt a birodalmi nyelvnek. Egy eszköz, amely hozzásegíti a birodalmat ahhoz, hogy a kommunikáció feletti hatalmat megszerezze és saját kulturális értékeit a nyelven keresztül a kolonizáltakra kényszerítse. A szótár kaput jelent a helyi kultúra megismeréséhez, a helyi irodalom és nyelv feltérképezéséhez a birodalomban honos filozófiai és gondolati keretek között. Azaz a hatalomgyakorlás egy formája.

A szótár ugyanakkor az infrastruktúra része is, amely hasonlóan a vasúthoz vagy a távíróhoz, összeköti a centrumot a perifériával. Egy olyan eszköz, amelynek segítségével a centrum és periféria köztes tereiben mozgó közvetítő aktorok kommunikálni tudnak. Mivel azonban a kommunikáció mindig kétirányú, úgy a szótár olyan kulturális eszköz, amelyen keresztül a periférián beszélt nyelv is befolyást gyakorol a birodalom nyelvére. Új fogalmakra tanítja meg, új szavakkal gazdagítja mindennapi szókincsét, azaz alapjaiban befolyásolja a centrum világnézetét. Ily módon, bizonyos mértékig és megfelelő körülmények között, a szótáron keresztül a periféria nyelve is szerezhet némi hatalmat a centrum felett.³¹ A fenti gondolatme-

30 Jelenleg Magyarországon az Albániával foglalkozó legjelentősebb botanikusok: Barina Zoltán és Pifko Dániel (Magyar Természettudományi Múzeum).

31 Erről lásd: Said, 2000.

net legszemléletesebb példája a *Hobson–Jobson-szótár* (1886), amely a maga összesen 1022 oldalnyi szókinccsel kétségkívül maradandó nyomokat hagyott a modern brit angol nyelvben.³² László Zoltán szótárait is ebben az értelmezési keretben érdemes görcső alá venni.

László Zoltán Boszniában eltöltött éveinek egyik legfontosabb emléke az a szótár, amely az anektált tartományban beszélt délszláv nyelvjárás turcizmusait és arabizmusait gyűjtötte össze.³³ Annak ellenére, hogy a szerző csupán autodidakta tudós volt, az említett szótár a századfordulós boszniai muszlim nyelvhasználat fontos gyűjteménye lett. Érdekessége, hogy elsősorban olyan szavakat vett lajstromba, amelyeket a kor horvát és szerb szótárai nem tartalmaztak, de amelyeket a boszniai köznyelv mindennap használt. Az idegen eredetű szavak és kifejezések mellett a szerző nemcsak a magyar, hanem a délszláv jelentést is feltüntette. László Zoltán turcizmus szótára komoly segítséget kínált ahhoz, hogy a Balkán-félsziget „muszlim nemzetiségű”, de sláv ajkú lakosságával turistaként, kereskedőként vagy akár hivatalnokként is érintkezni lehessen. Utóbbi miatt akár tankönyvként is használni lehetett, mivel a szógyűjtemény tartalmazta azt a sajátos jogi szakzsargont, amelyet a boszniai muszlimok hivatalos beadványaikban, kérvényeikben és panaszaikban használtak.

László Zoltán magyar-albán szótára, amely valójában egy magyar–maliszor szótár volt, 1913-ban jelent meg.³⁴ A megjelenés apropóját az első Balkán-háború teremtette új helyzet és a Monarchia ambiciózus albánpolitikájának részsikerei adták. Elképzelhető, hogy inspirációt jelentett Karl Steinmetz (észak)albán–német szótárának megjelenése is, amelyet 1912-ben Szarajevóban publikáltak.³⁵

A szótár megjelenése tökéletesen beleillett a kor magyar imperialista törekvéseibe. A bevezetőben írt gondolatai alapján erősen feltételezhető, hogy a szerző ismerte Thallóczy vonatkozó terveit, és tisztában volt a Monarchia szerepével, amelyet az az albán nemzet- és államépítésben játszott, és Ausztria–Magyarországot minden albán protektorának tartotta. László szótárát azzal a szándékkal jelentette meg, hogy a magyar nemzetiségű állampolgárok ennek segítségével közvetlenül is felvehessék a kapcsolatokat az albánokkal.³⁶ Éppen ezért rejtély, hogy a szerző miért nem küldte be a szótárát a Magyar Tudományos Akadémia 1914-es pályázatára.

A szótár keletkezésével kapcsolatban csupán annyi ismeretes, hogy a gyűjtés 1908 és 1912 között zajlott. László újságírói és szépirodalmi írásai alapján bizonyosnak tűnik, hogy nem tudott albánul, albán ismerőseivel alapvetően valamelyik délszláv nyelv segítségével kommunikált. Jó érzéke volt azonban ahhoz, hogy a hallottakat lejegyezze. Az is erősen feltételezhető, hogy elsősorban olyan területeken járt, ahol az albán és a délszláv nyelvek közvetlenül érintkeztek egymással, azaz

32 Yule–Burnell, 1996.

33 László, 1912.

34 Malësor/malisor: hegylakó. Azokat az albán törzseket nevezték így, amelyek az Albán-Alpokban éltek. A törzsek által beszélt dialektusok is hasonló elnevezést kaptak.

35 Steinmetz, 1912a.; Steinmetz, 1912b.

36 László, 1913a. 3–4.

olyan helyeken, ahol a lakosság többnyelvű volt. Ez azt jelenti, hogy a Szandzsák mellett elsősorban a Peja–Gjakova–Prizren tengely környékén, illetve a Šar Planina vidékén (a mai albán–koszovói–macedón hármashatárnál) és Tetovo városában fordult meg. A mai Albánia területét 1914 előtt nem kereste fel.³⁷

Ezek után felmerül a kérdés, hogy kik voltak László közvetlen albán ismerősei, s rászorult-e tolmácsok segítségére. Bizonyosan igen. Az egyik albán, akivel László közeli kapcsolatba került, és aki több újságírói és szépirodalmi művében is felbukkant, „Batanovics Musztafa”. Musztafa feltehetőleg rugova törzsbeli volt, és gondnokként vezette a magyar hivatalnok háztartását Travnikban és Szarajevóban.³⁸ Musztafa nemcsak Rugova térségével, hanem a Szandzsákkal és a mai Északkelet-Koszovóval is élő kapcsolatban állt. Valószínű, hogy László első itteni ismerősei eredetileg Musztafa kapcsolati hálójának tagjai voltak. A magyar hivatalnok Musztafa ajánlásával kereste fel őket. Ilyen barát lehetett a pejai Ibrahim Avdar.³⁹

László másik két ismert albán barátja szintén boszniai illetőségű volt. Dubrics Mehmed béggel még a bécsi egyetemen tanult együtt, s vele fedezte fel Tetovo környékét és a Vardar mentét.⁴⁰ Kusztura Mehmeddel viszont Mostarban ismerkedett meg az első magyar–albán szótár szerzője, és évekig kapcsolatban állt vele. A következőképpen emlékszik vissza rá László: *„Balkáni barangolásaimon jó vezetőnek bizonyult, beszélt törökül, albánul és szerbül, s ami nyelvtudományt odalent elsajátítottam, azt részben neki köszönhetem.”*⁴¹

E néhány malisszoron kívül nem lehet más albán tolmácsot és útikalauzt azonosítani, de talán nem is volt többre szüksége. A Monarchia albanpolitikája ezekre az évekre már meghozta gyümölcsseit az egyszerű albánok körében is,⁴² és ahol László felbukkant, az albánok szívesen beszédbe elegyedtek vele. Ily módon olyan vidékek nyelvjárásaiból is gyűjthetett szavakat, amelyeken sohasem járt.

A szótárt vizsgálva további részletek is rekonstruálhatóak a gyűjtés körülményeiről és helyszíneiről. A publikált szavak között nagy a hegyvidékkel kapcsolatos kifejezések aránya. Ez alapján bizonyos, hogy a gyűjtés egyik helyszíne a lakott területektől távol, a hegyekben volt. Nemcsak a geológiai tereptárgyak és szintkülönbségek szókincse található itt (hegy: mal-i, hegycsúcs: maje-maja, hegygerinc: perpijete-ras, nyári legelő: bjeskva, szurdok: gryk-a), hanem a mozgás dinamikája (előre, hajrá, gyerünk, na: me pri, hajd!, ec!, nelt, perpjét, n', m', mi, tepóst, post, n'fún, ti post!), valamint a szállítás eszközei is (kocsi: strem-i, illetve kerr-i, ökör: ká-u, ló: kal-i). A malisszor hegyi településeken összegyűjtött szavak szintén egy csoportot alkotnak: a falu (katun), a falusi élet, a malisszor rokoni kapcsolatok és társadalmi tagozódás (törzs: fis-i, elöljáró: meftar-i), és a szokásjog (Skanderbég törvénykönyve: Kanuni Skanderbeut, öreg, bölcs: plak) kapcsán.

37 László, 1913b. 34–35.

38 László, 1909. 3.

39 Uo. 2–3. *Ed d'em, bed d'em*. In: László, 1914. 124–126.

40 László, 1912b.

41 *Kiszlár-Hirsizs*. In: László, 1914. 196.

42 Scheer, 2013. 55–66. Lásd a Bab krali történetet: Vlora, 1973. 9–10.

Bár László nem járt Shkodrában, meglepően gazdag shkodrai városi szókincs található a szótárban. Mivel a szótár készítője 1908 és 1912 között járta az albán vidékeket, valószínű, hogy találkozott olyan shkodraiakkal, akik az ezekben az években zajló oszmán katonai megtorló akciók elől vagy a hegyekbe, vagy a Monarchia területére menekültek (Kotorba vagy Boszniába). László a következő szavakat gyűjtötte tőlük: órás (sáhátçii-ja), orvos (heçim-i), úri nő (vajse), kisasszony (zonja), „szűz” (zon-ja), korcsma (mejháne-mejhánja), bankár (sharafa), boltos (tydzsár), borbély (berber-i), komp (trap-i), kompvezető (stremxhi-ja), bélyeg (pula), Adria (Buna), burgonya (kartoll), illetve a kávékultúra szavait (kafe-kafja, filxhán-i, kafe han-a).

A magyar gazdasági térnyeréshez szükség volt a kereskedelemmel és a gazdasági élettel kapcsolatos szavak ismeretére: kereskedelem (tyxharluk-melun), kereskedés (dugáj-a), kereskedni (me blee, me bualish-verish), kereskedő (tyxhár-i, meshit-i), mibe kerül? (me kushtue?), iparos (zanatlii-ja), ingyen (bedihava), inkasszálni (mim-zer-bogjin), pénz (pare). De a befektetőnek tudnia kellett az adófizetés, az állami közigazgatás és a helyi rangok kifejezéseit is (adó: vergien-a, adófizetés: vergien me-la, adószedés: menzer-borgjin, előljáró: meftar-i, illetve zabit-i, király: kralj-i, hegyi falu: mali katunit). Itt érdemes számba venni azt, hogy az albánok milyen országelnevezéseket használtak: Arábia (Arapistán), Anglia (Hinglis), Ausztria (Nemcia), Bulgária (Bugaresh), Egyiptom (Katumet), Franciaország (Francus), Görögország (Jonan), Magyarország (Maxharistán), Montenegró (Karadak-u, Málizii), Németország (veni nemçesh), Oroszország (Miskovi), Spanyolország (Kudus) és Törökország (Turkiija). Az albánok a hazájukat, Albániát, Sçypnia-nak nevezték; ezért érdekes, hogy László szerint Macedónia albán elnevezése Shipnij-a volt, a kettő kiejtése és jelentése ugyanaz volt.

Az első magyar-albán szótár keletkezés- és háttértörténetének, kontextusának rekonstruálása jelenleg is zajlik. Mivel a szótár az észak-albániai törzsek egykori nyelvhasználatának fontos írásos emléke, a szavak és kifejezések elemzése és vizsgálata a nyelvtudományok felől sem kerülhető meg. E komplex történeti és nyelvtudományi munkát a berlini dr. Lumnije Jusufival közösen végeztem el. Kutatásaink eredménye, azaz a szótár története és kritikai kiadása várhatóan 2018-ban fog napvilágot látni német nyelven.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadatlan források

MNL OL

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár, Budapest

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár, Budapest

RZSL

Református Zsinati Levéltár, Budapest

2. Kiadott források és szakirodalom

Beluli

2008 Thallóczy, Lajos: *Të ndodhurat e Shqypnis*. Transkriptoi, dokumentoi e komentoit Raim Beluli. Shkodër, 2008.

Bertényi

2007 Bertényi Iván, ifj.: A „magyar birodalmi gondolatról” – az I. világháború előtt. In: *Kommentár*, 2. (2007) 4. sz. 40–56.

Buday

1918 Buday Árpád: *Régészeti kutatás Albániában*. Kolozsvár, 1918.

Csaplár-Degovics

2001 Csaplár-Degovics Krisztián: Nopcsa Ferenc báró és a Monarchia albániai politikája 1910–1911-ben. In: *Fons*, 8. (2001) 3. sz. 311–359.

2010a Csaplár-Degovics, Krisztián: Lajos Thallóczy und die Historiographie Albaniens. In: *Südost-Forschungen*, 68. (2010) 205–246.

2010b Csaplár-Degovics, Krisztián: Ludwig von Thallóczy und die Albanologie. Skizzen eines Experiments zur Nationsbildung. In: *Lajos Thallóczy der Historiker und Politiker*. Hrsg. v. Ress, Imre–Juzbašić, Dževad. Sarajevo–Bp., 2010. 141–163.

Csiki

1923–1940 A Magyar Tudományos Akadémia Balkán-kutatásainak tudományos eredményei. I/1–2. Csiki Ernő állattani kutatásai Albániában. Szerk.: Teleki Pál–Csiki Ernő. Bp., 1923, 1940.

Degen

1903 Degen, Árpád, von: Bemerkungen über einige orientalische Pflanzenarten. Über zwei neue *Solenanthus*-Arten in Europa. In: *Magyar Botanikai Lapok*, 2. (1903) 311–318.

Degen–Dörfler

1897 Degen, Árpád, von–Dörfler, Ignaz: Beitrag zur Flora Albaniens und Mazedoniens. In: *Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, Mathematisch-Naturwissenschaftliche Klasse*, 64. (1897) 701–748.

Deusch

2004–2005 Deusch, Engelbert: Der Aufstand der Malësia e Mbishkodrës von 1883 und das Verhältnis der albanischen Katholiken zu Österreich–Ungarn. In: *Südost-Forschungen*, 63–64. (2004–2005) 261–301.

Gostentschnigg

1996 Gostentschnigg, Kurt: *Zwischen Wissenschaft und Politik. Die österreichisch-ungarische Albanologie 1867–1918*. [Phil. Diss.] Graz, 1996.

2016 Gostentschnigg, Kurt: Die albanischen Parteigänger Österreich–Ungarns. Ein Versuch der Rekonstruktion des Brückenkopf-Feldes an der Peripherie des habsburgischen Zentrums. In: *Shëjzat*, 1. (2016) 1–2. sz. 123–163.

Hahn

1853 Hahn, Johann Georg: *Albanesische Studien*. Wien, 1853.

Hajdú

2003 Hajdú Zoltán: Az intézményes Balkán-kutatás kialakulásának és fejlődésének problémái Magyarországon 1948-ig, különös tekintettel a földrajzi kutatásokra. In: *Balkán-füzetek*, 1. (2003) 4–75.

Jávorka

1921 Jávorka Sándor: Új adatok Albánia flórájához. Neuigkeiten aus der Flora Albaniens. In: *Botanikai Közlemények*, 19. (1921) 17–29.

1926 Jávorka Sándor: Utivázlat. In: *A Magyar Tudományos Akadémia Balkán-kutatásainak tudományos eredményei. III. Adatok Albánia flórájához*. Szerk.: Teleki Pál–Csiki Ernő. Bp., 1926. 74–89.

1955 Jávorka, Sándor: Zwei Albanienreisen. In: *Ungarische Rundschau*, 11. (1955) 9–10.

Jelentés

1914 Jelentés a M. Tud. Akadémia munkásságáról 1913-ban. In: *Akadémiai Értesítő*, 25. (1914) 5. füzet, 201–379.

Keleti Bizottság

1914 Keleti Bizottság. Előzetes jelentés. In: *Akadémiai Értesítő*, 25. (1914) 2. füzet, 127–129.

Kümmerle

1926a Kümmerle Béla J.: Utivázlat. In: *A Magyar Tudományos Akadémia Balkán-kutatásainak tudományos eredményei. III. Adatok Albánia flórájához*. Szerk.: Teleki Pál–Csiki Ernő. Bp., 1926. 8–73.

1926b Kümmerle Béla: Pteridophyta. In: *A Magyar Tudományos Akadémia Balkán-kutatásainak tudományos eredményei. III. Adatok Albánia flórájához*. Szerk.: Teleki Pál–Csiki Ernő. Bp., 1926. 197–218.

László

1909 László Zoltán: Emlékek – utirajz. In: *Veszprémi Hírlap*, XVII. (1909) 43. sz. 2–3. (1909. október 24.)

1912a László Zoltán: *Turcizmusok és arabizmusok. A balkáni szerb-horvát nyelvben előforduló idegen, de szlavizált szavak gyűjteménye*. Bp., 1912.

1912b László Zoltán: Iza Boljetinac. Utirajz. I–II. In: *Pesti Hírlap*, 34. (1912) 178. sz. (1912. július 28.), 184. sz. (1912. augusztus 4.)

1913a László Zoltán: *Az albán nyelv szótára (észak-albán, maljiszór tájszólás)*. Bp., 1913.

1913b László Zoltán: Érdekeltségünk Albániában. In: *Pesti Hírlap*, 35. (1913). 51. sz. 34–35. (1913. február 28.)

1914 László Zoltán: *A vérvád átka alatt*. Bp., 1914.

Musil

2013 Musil, Robert: *A tulajdonságok nélküli ember*. Ford.: Tandori Dezső. Bp., 2013.

Robel

1966 Robel, Gert: *Franz Baron Nopcsa und Albanien. Ein Beitrag zu Nopcsas Biographie*. Wiesbaden, 1966.

Romsics

2004 Romsics Ignác: A magyar birodalmi gondolat. In: Romsics Ignác: *Múltról a mának. Tanulmányok és esszék a magyar történelemről*. Bp., 2004. 121–158.

Róna-Tas

1986 Róna-Tas András: Belső-Ázsia magyar felfedezői. A kezdetektől az első világháborúig. In: *Keletkutatás*, 1986. ősz, 33–44.

Said

2000 Said, Edward: *Orientalizmus*. Bp., 2000.

Scheer

2013 Scheer, Tamara: *„Minimale Kosten, absolut kein Blut!” Österreich–Ungarns Präsenz im Sandžak von Novipazar (1879–1908)*. Frankfurt am Main, 2013.

Steinmetz

1912a Steinmetz, Karl: *Albanische Grammatik. Nordalbanische Mundart*. Sarajevo, 1912.

1912b Steinmetz, Karl: *Albanisches Not-Wörterbuch. Nordalbanischer Dialekt*. Sarajevo, 1912.

Strausz

1913 Strausz Adolf: *Az új Balkán félsziget és a török birodalom. Politikai, gazdasági tanulmány*. Bp., 1913.

1917 Strausz, Adolf: *Das Osmanische Reich. Wirtschaftspolitische Ausblicke*. Posen, 1917.

Tasnádi-Kubacska

1945 Tasnádi-Kubacska, András: *Franz Baron Nopcsa*. Bp., 1945.

Thallóczy

1882 Thallóczy Lajos: *Utazás a Levantében. A keleti kereskedelem története Magyarországon*. Bp., 1882.

1884 Thallóczy Lajos: *Oroszország és hazánk*. Bp., 1884.

Tizenkettedik akadémiai ülés

1913 Tizenkettedik akadémiai ülés. Harmadik összes ülés. 1913. március 31-én. In: *Akadémiai Értesítő*, 24. (1913) 4. füzet, 227–230.

Tömöry

1966 Tömöry Márta: Bosznia-Hercegovina annektálásának történetéből. Részletek Thallóczy Lajos naplójából. In: *Századok*, 100. (1966) 4–5. sz. 878–923.

Vlora

1973 Vlora, Ekrem Bey: *Lebenserinnerungen*. Bd. II. 1912 bis 1925. München, 1973.

Yule–Burnell

1996 Yule, Henry–Burnell, Arthur Coke: *Hobson–Jobson. The Anglo–Indian Dictionary. First published 1886*. Hertfordshire, 1996.

KRISZTIÁN CSAPLÁR-DEGOVICS

THE BIRTH OF THE FIRST HUNGARIAN–ALBANIAN DICTIONARY

Albanology as a science was born in Austria–Hungary. The history of its origin and emergence and the history of the first generations dealing with this discipline have been discussed by a small number of studies and monographies. Generally speaking, ‘the Austro–Hungarian albanology’ is regarded as a science of German speaking scholars who carried out their researches in the Austrian part of the empire. Both Austria–Hungary and the Austro–Hungarian albanology had, however, a Hungarian part. This study aims to highlight the significance of the Hungarian speaking scholars and the role they played in the history of albanology.

Zoltán László (1881–1961), author of the first Hungarian–Albanian dictionary was born to a noble family, and his aristocratic lineage allowed him to receive an education in the very best schools of the Monarchy. After finishing his university studies, he became a financial expert, journalist, author and self-appointed scholar. He was an ardent fan of the Orient and a language genius. Besides his mother tongue he spoke excellent German, English, French, Russian, Serbo-Croatian, and could read Turkish and a bit of Arabic. After 1908 he became closely connected with Hungarian political, economic and scientific pressure groups whose members were the most ardent believers in the Hungarian imperialistic aspirations. Between 1908 and 1911, Zoltán László as an official in Bosnia-Herzegovina loyally served the Hungarian imperial causes in Travnik and Sarajevo. Later he worked as a correspondent for the major Budapest daily papers, and as a journalist he propagated the Hungarian interests in the Balkan.

VESZPRÉMY LÁSZLÓ BERNÁT*

Menahem Begin legendás élete

Kérdések Izrael első jobboldali miniszterelnökének
korai karrierje körül, 1913–1948

TANULMÁNYOK

A brit titkosszolgálat 1947 februárjában „hivatalos forrásokból” fülest kapott: Menahem Begin, a „notórius palesztinai cionista terrorista” arcátültetésen esett át. Úgy tudták, hogy egy svájci laboratóriumban operáltatta meg magát egy német doktor segítségével. „Egyelőre még nem tudjuk, hogy néz ki az új arca”, zárult a jelentés.¹ A *News Chronicle* nevű sajtóorgánium rosszmájúan hozzátette: ha még át is ültették a terrorista arcát, „csámpás lába, kampós orra és csálé fogai valószínűleg változatlanul megvannak”.² A „hivatalos forrás” nem volt más, mint egy rehovoti diótermesztő, Hilik Weizmann. Ő a későbbi baloldali izraeli államelnök, a Beginnel szemben álló Hajim Weizmann öccse volt.³ Az arcátültetésről szóló történetet azonban a magyar származású cionista író, Köszler Artúr is terjesztette – ő a jobboldali Begin támogatója volt.⁴

A képtelen meséket és mítoszokat Begin ellenzői és követői is elhitték, továbbadták és alkalmanként – ahogy az lenni szokott a szóbeszédekkel – át is farigcsálták. A pusztá tény, hogy profi nyomozók által összeállított vaskos aktái a brit *Nemzeti Levéltárban* több mint 15 eltérő életrajzot és nyolc álnevet tartalmaznak Menahem Beginről, kellőképpen illusztrálja, hogy milyen legendás és ellentmondásos személyről van szó. A britek hosszú ideig egyszerűen gyarmati hatalmuk ellen lázongó terroristát, „gengsztert” láttak benne;⁵ ellenfelei – mint a szocialista David Ben-Gurion, Izrael állam első miniszterelnöke – fasisztának és nácinak nevezték;⁶ hívei azonban afféle szavakkal méltatták, mint a következő pamflet, melyet Amerikában adtak ki. Begin e szerint az írás szerint „neves tudós és ügyvéd”, „10 ezer

* A szerző az Eötvös Loránd Tudományegyetem BTK Történelemtudományi Doktori Iskola doktorandusza.

1 NA KV 2/2251. MI5 jelentés Menahem Beginről, 1947. február 2. és 18.

2 Palestine is Hunting a New Face. In: *News Chronicle*, 1947. május 18.

3 Hilik Weizmannhoz lásd a következő életinterjút: A Story about Nuts. In: *The Canadian Jewish Chronicle*, 1954. június 11. Testvére, Hajim Weizmann alapvetően liberális beállítottságú volt, ám támogatta a szocialista gazdaságpolitikát, és az általános cionista irányzat baloldalát képviselte. Lásd a General zionists szócikket: Medoff–Waxman, 2000. 62.

4 Köszler verzióját az arcátültetésről, illetve jobboldali nézeteit leírja Cesarani, 1998. 239. és 245. Utóbbihoz lásd még: Koestler, 1989. 119.

5 NA KV 2/2251. A brit külügyminisztérium levele a washingtoni brit nagykövetség számára, 1948. november 13.

6 Shindler, 2002. 63.

fontnyi vérdíjjal körözött szabadságharcos”, „író és szónok, politikus és jövőbeli izraeli miniszterelnök” volt, „egyike a történelem legdicsősegebb és legsikeresebb embereinek”.⁷ A washingtoni brit nagykövetség gúnyosan írt haza Londonba, melékelve egy példányt a jobboldali cionista röplapból; mint mondták, a „gyönyörű” kiadvány nyilván maga sem gondolhatja komolyan, hogy az egykori lengyel ügyvédből avanszált cionista felkelő valaha miniszterelnök lesz.⁸ Ebben tévedtek: Begin 1977. június 21-én hivatalba iktatták mint Izrael hatodik és egyben első jobboldali miniszterelnökét. A kormányfői irodáig vezető út azonban náci bombákon és kommunista börtönökön, brit bajonetteken és tel-avivi rejtekhelyeken, szabadságharcon és terrorizmuson keresztül vezetett. Amíg Begin bejárta ezt az utat, érthető módon számos legendát és mítoszt szült élete. Ezek egy részét maga találta ki, volt, amelyet csak felkapott és tovább terjesztett, másokat hevesen tagadott. Annyi azonban bizonyos, hogy pályája és tettei körül megannyi ellentmondás keringett, melyeknek egy része még ma is él Beginnel kapcsolatban.

Tanulmányomban Begin pályáját lengyelországi életétől palesztinai illegális tevékenységének végéig vizsgálom (1913–1948). Ehhez a londoni brit *Nemzeti Levéltár* és az izraeli *Jabotinsky Institute* anyagát használtam fel, melyek autentikus forrásokat nyújtanak Begin tevékenységéről, illetve az azt övező legendákról. Kutatásom során szintúgy haszonnal forgattam a Beginről született korábbi életrajzokat is, dacára annak, hogy azok főleg a jobboldali cionista politikus miniszterelnökségre koncentráltak. Külön figyelmet szentelek a következő vádaknak, melyek Begin életét érték: a holokauszt emléke eltorzításának, illetve a kommunizmus, a terrorizmus és a fasizmus vádjának.

Lengyelországi évek

Menahem Volfovics Begin rabbi és kereskedők családjába született Breszt-Litovszkban, 1913-ban. Életének első évtizedeiről keveset tudni; a Palesztinába költözése előtti időszakával foglalkozó önéletrajzában, a *Fehér éjszakák*ban nem sokat írt családjáról és ifjúságáról. Ahogyan azt az egyik életéről szóló könyv keserűen megjegyzi bevezetőjében: a legtöbb galíciai város zsidó közösségének dokumentumai megsemmisültek a soában, és ezért Begin fiatalságának esetében a történész források nélkül marad. Korai éveinek tárgyalását legtöbb életrajza az I. világháborúról és édesapjáról szóló helykitöltéssel pótolja.⁹ Annyi bizonyos, hogy Begin a lengyelországi *Betar*, egy jobboldali cionista (*revizionista*) ifjúsági mozgalom vezetője volt, és már 15 évesen testével védte meg a mozgalom alapítóját, Vlagyimir Zeev Zsabotyinszkijt, mikor arra kődobáló baloldali cionisták támadtak. Az ifjú Begin a *Betar* barna uniformisában házassodott meg Aliza Arnoldddal is; az esküvőn maga

⁷ NA KV 2/2251. Chief on Good Will Mission to U.S. 1948-as pamflet.

⁸ NA KV 2/2251. A washingtoni brit nagykövetség levele a brit külügyminisztérium részére, 1948. november 16.

⁹ Ennek remek példája: Silver, 1984. 1. skk.

Zsabotyinszkij volt a tanú.¹⁰ Begin a lengyelországi Betar megbecsült tagja volt, azonban Betar-vezetői működésével kapcsolatosak az első, életét beárnyékoló mítoszok és vádak is. Ezek szerint Begin cionista vezetőként maga mögött hagyta közösségét a holokauszt során, és a saját életét mentve menekült a „független” Litvánia területére.

A vád érzékeny pontra tapintott, hiszen Begin retorikájában és politikai nézeteiben sarkalatos tétel volt a holokausztra való hivatkozás, nézeteinek igazolása a soával. Begint a náci megszállás Varsóban érte, ahonnan Litvániába menekült; ott 1940 őszén szovjet fogságba került. Begin nem beszélt arról, hogy miért menekült el Lengyelországból, és emlékiratában ki is emelte, hogy nem kötelezheti senki motivációinak feltárására. Kritikusai feltételezték, hogy gyávaságból hagyta el egykori hazáját, és szegényből nem beszélt erről. Jisrael Eldad (Scheib), Begin revizionista barátja és politikustársa szerint – aki Beginnel menekült Varsóból Vilniusba – valóban szegényről volt szó, azonban más értelemben: Begin első reakciója a megszállásra „hazafias” lengyel válasz volt, és felszólította Betar-tag társait arra, hogy „ássanak árkokat”, és vegyenek részt a város megvédésében. Mindez egy asszimiláns vezető részéről érthető lett volna, Begin radikális cionista elvei azonban tagadták, hogy a lengyel zsidóság hazája Lengyelország lett volna. Így reagált Uri Cvi Grinberg lengyelországi származású későbbi izraeli költő is, aki a Betar varsói irodájába lépve találkozott a városvédelemre készülő cionistákkal: „Mit csináltok? Semmi dolgunk Lengyelországban. Vannak palesztinai vízumaink – takarodjunk innét!” Eldad szerint Begin ekkor még mindig a Varsóban maradás mellett kardoskodott, és a város lengyel parancsnokához fordult fegyverért. Csak azután döntött a menekülés mellett, hogy itt elutasító választ kapott. Mielőtt elhagyta a várost, még tanú volt Natan Jelin-Mor (Fridman), harcostársa és későbbi jobboldali izraeli parlamenti (Kneszet) képviselő esküvőjén. A szertartást Szlomo David Kahana, Varsó utolsó főrabja celebrálta.¹¹

Útközben Begin levelet kapott maga mögött hagyott cionista kollégáitól, illetve palesztinai felettesétől; ezek a levelek máig gyökerét képezik a gyávaság vádjának. Simson Junicman és Joszef Klarman leveleiben az állt, hogy „a pokol hét bugyra egy vicc ahhoz képest, ami itt [Varsóban] van, (...) eközben teljességgel magunkra vagyunk hagyva”, illetve hogy Begin menekvése „botrány, becstelenség”. Junicman, a palesztinai Betar vezetője azt írta, hogy nem lenne szabad a kapitánynak elhagynia a hajót, amely még nem süllyedt el.¹² Mindez nem csak az ő szubjektív élményük maradt. Hajim Lazar-Litai izraeli történész szerint „mikor káosz és pánik uralkodott Varsóban, a Betar tagsága vezető, segítség és irányítás nélkül maradt”.¹³ Jisrael Eldad szerint ekkor „Begin összehívott bennünket, és azt mondta, hogy [Junicman] talán igazat mond. Ám a végén rávettük, hogy ne menjen vissza. A döntő érv az volt, hogy küzdelmünk most már Palesztinában folytatódik. Palesztina volt a hazánk; semmi közünk nem volt már Lengyelországhoz.”

¹⁰ Uo. 15–18.

¹¹ Uo. 21–22.

¹² Uo. 22.; NA KV2/2251. 1939. november 8.–december 27-i jiddis levelek, angol fordításban.

¹³ Lazar-Litai, 1966. 50.

Begin tehát érthető okokból – a cionista eszme tételeivel szembemenő reakciójának eltussolásából – hallgatott Vilniusba menekülésének okairól. Később azonban izraeli politikusként harcos, ellenzéki retorikájába nem illeszkedett még ez a történet sem. Begin ezért előszeretettel terjesztette magáról, hogy őt is meghurcolták a holokauszt alatt. Egyszer azt állította, hogy „a saját szemei előtt ölték meg szüleit”.¹⁴ Egy másik alkalommal pedig felszólította képviselőtársait a Kneszetben, hogy tegye fel az a kezét, akinek sárga csillagot kellett viselnie. „Nekem kellett!” – jelentette ki.¹⁵ Előbbi állítása minden bizonnyal nem igaz, mivel Begin családja Varsovában maradt, így a Litvániában, majd a Szovjetunióban tartózkodó Begin nem láthatta, ahogy megölik őket. Begin azt terjesztette, hogy szüleit a náci folyóba ölték ötszáz társával együtt; nővére, Rahel Halperin viszont azt mondta egy történetesnek, hogy ez csak „mese volt”. Szerinte az apjukat lelőtték, anyjukat pedig kórházi ágyán gyilkolták meg.¹⁶ Az állítólagos sárga csillag történetét azonban könnyebb feltárni: Begin egyszer sem tartózkodott olyan területen, amely náci uralom alatt állt volna, így tehát sárga csillagot sem kellett viselnie.¹⁷

Annak történetét, ahogy szovjet nyomozók 1940 őszén letartóztatták Vilniusban, leírja a *Fehér éjszakákban*. Eszerint a nyomozókat öltönyben és kifényezett cipőben, ebéddel várta; Jisrael Eldad szerint „kész előadást rendezett”.¹⁸ Korábban már járt börtönben, mikor nem sokkal Lengyelország megszállása előtt tüntetést tartott a brit nagykövetséggel szemben, és kövekkel betörte annak ablakát. Begin később azt állította, hogy két hónapon át tartották bezárva, és hogy rengeteget szenvedett a „kegyetlen lengyel antiszemitizmustól” cellájában. Nővére azonban másképp emlékszik az esetre: szerinte mindössze egy hetet volt börtönben, és mivel jól kijött lengyel cellatársaival, szabadulása után rávette nővérét, hogy vegyen hátrahagyott barátainak több doboz cigarettát.¹⁹

Hogy szovjet raboskodásának, majd később a Gulagra kerülésének történetéből mennyi a fikció, és mi a valóság, azt nem csak Begintől tudhatjuk, tekintve hogy az erre vonatkozó szovjet anyagokat 1995-ben feloldották.²⁰ Saját emlékiratából is kiderül, hogy – ismét – megtalálta a közös hangot lengyel rabtársaival, ezúttal abban, hogy egyetértett velük számos általuk osztott antiszemita sztereotípiában. A cionista gondolkodók – és köztük kiemelkedően Begin mentora, Zsabotyinszkij – meg voltak róla győződve, hogy a zsidó nemzeti eszme feladata a diaszpóra harcra képtelen, görnyedt asszimilánsaiból harcos új héber embereket faragni.²¹ Begin is osztotta a nézetet, hogy „a diaszpóra eltorzította jellemünket, többek között a fe-

14 Segev, 1991. 213.

15 Shipler, David: Israel Hardening Its Stand on Visits. In: *New York Times*, 1982. március 2., 7.

16 Segev, 1991. 213.; Temko, 1987. 55., 57.

17 Varsó ostroma 1939. szeptember 8-án kezdődött és húsz napon át tartott. Begin szeptember 5-én már elhagyta a fővárost, és innentől fogva végig szovjet, majd brit területen tartózkodott Palesztinába érkezéséig (1942 tavasza).

18 Silver, 1984. 26.

19 Temko, 1987. 52.

20 Lithuanians Honor Late Former Prime Minister Menachem Begin. In: *Israel Hayom*, 2012. december 25. http://www.israelhayom.com/site/newsletter_article.php?id=5893 (hozzáférés: 2016. április 16.).

21 Avineri, 1994. 188–220.

gyelemre való érzékünk” és a „zsidó szolidaritás” elvesztésével. Begin ezt megosztotta rabtársaival – azoknak legnagyobb tetszésére –, és alkalmanként maga is sztokszavakat használt zsidó társaira.²²

Hasonló ideológiai finomságokra mutatott rá vallatása, melynek során Begin tolmácsot igényelt, hiszen kevésbé beszélt oroszul, mint lengyelül. Tolmácsként egy zsidó származású, de értelemszerűen anticionista kommunistát rendeltek ki hozzá, aki – Begin szavaival – „az anticionizmus enciklopédiája volt”, „talán egy korábbi cionista”. Vallatójával folytatott meglehetősen ideologikus vitájában megkísérelte megvédeni a cionizmust az imperializmus és a fasizmus vádjával szemben, melyet a marxista eszme – tudvalevőleg – lényegében önkényesen aggat rá bármire, ami nem marxizmus. Tolmácsa azonban „olvasta Herzl [Tivadar] írásait, és még emlékezett is rájuk” – állapította meg bosszankodva Begin, hozzátéve, hogy már bánta, hogy tolmácsot igényelt. Egyedül itt reflektált irataiban Begin arra a vádra, hogy jobboldali cionizmusa miként viszonyult a fasizmus kérdéséhez – ő váltig állította, hogy Zsabotyinszkij militáns revizionista irányzata „hithű liberalizmus” volt.²³

Begin végül nyolcévnyi Gulag-fogságra ítélték „imperialista kémkedés” vádjával; 1941 júniusa és 1942 májusa között Pecsura mellett végzett kényszer-munkát. Cionista társai ezalatt Palesztinába vándoroltak, és érdeklődtek a lengyel emigráns kormánynál, hogy tudnának-e neki brit vízumot szerezni. A lengyel kormány azt felelte, hogy csak akkor adnak ilyen iratokat Beginnek, „ha valóban szükség van rá”. Kérdéses, hogy ezek után miért nem igényeltek ilyet revizionista társai, illetve hogy miért jutottak arra, hogy Washingtonban már nem próbálnak segítséget keresni Begin számára – ám tény, hogy az ötletet elvetették.²⁴ Későbbi brit információk szerint azért maradtak tétlenek Begin kollégái, mert féltek attól, hogy a brit vagy az amerikai kormány elutasítja kérelmüket, és ezzel erőtlenséget mutatnak a baloldali cionisták előtt.²⁵ Begin végül akkor engedték el, amikor a náci Németország megtámadta a Szovjetuniót, és az egykori lengyel katonákból független sereget szerveztek Władysław Anders lengyel tábornok vezetése alatt.

Mindenesetre ebből az időszakból származik egy másik mítosz Begin életével kapcsolatban, amelyet elsősorban a brit titkosszolgálat kísérelt meg terjeszteni amerikai körökben: ez pedig a kommunista múlt, illetve a szovjet titkosszolgálat szolgálatában állás vádja. Nem teljesen világos, hogy a pletykák gyökere hol keresendő: a brit levéltári anyagok között a legkorábbi utalás éppen egy svájci kommunista újságra történik, melynek cikke szerint Begin fiatalon a lengyelországi kommunista párt tagja volt. Annyi valóban igaz, hogy Begin fiatalon – Betar-tagsága előtt – egy szocialista-cionista mozgalom, a *Ha'somer Ha'cajir* (Ifjú Őrszemek) tagja volt,²⁶ a vadul jobboldali és mindig piacpárti Begin életrajzában azonban itt véget is ér a „szocialista vonal”. Egy brit jelentés ennek ellenére meg volt róla győződve, hogy abból az okból engedték el Begin a szovjetek, mert „kapcsolatot tartott fenn”

22 Begin, 1977. 43., 47., 165–166.

23 Uo. 54., 71–73.

24 NA KV2/2251. Beginnél kapcsolatos táviratok, 1940. november 3. és 1941. február 7.

25 Uo. Összefoglalás Begin pályafutásáról, 1947. november 10.

26 Silver, 1984. 10.

az NKVD-vel, illetve „ha ez még nincs is így” – vélte J. C. Robertson, a brit külügyminisztérium közel-keleti osztályának prominens tagja –, akkor is „kicsi az esélye, hogy Begin titkos tevékenységét az oroszok beleegyezése nélkül végezte”.²⁷ Szavaik alapján azt hihetné az ember, hogy a titkosszolgálat beavatkozása nélkül is letartóztathatnak valakit kémkedésért a Szovjetunióban, és hogy a náci Németország sohasem támadta meg a sztálini Oroszországot. Egy másik összefoglaló arra jutott, hogy az oroszok azért engedték szabadjára Begint, mert a zsidók és a kommunisták tudvalevőleg szeretik egymást.²⁸ Ezt később a lengyel titkosszolgálat is megerősítette: Begint szerintük a szovjetek pénzelték, „mint minden zsidót”.²⁹

A brit külügyminisztérium tehát tájékoztatta washingtoni nagykövetségét, hogy Begin valószínűleg kommunista volt Lengyelországban, illetve akár még a spanyol polgárháborúban is részt vehetett a republikánus oldalon, és utasította is, hogy ha további információik vannak Begin bolsevik múltjáról, azt azonnal adják tudtára.³⁰ A válasz rövidesen megérkezett Washingtonból: kommunista körökben tudni vélik, hogy Begin 1937-ben a madridi Banco de España mellett vezetett kommunista kiképzőtábort; erről állítólag fotó is készült. Mások azt jelentették, hogy Begin Moszkvában kapott kiképzést „utcai harcmodor és szabotázs terén”, és hogy Kínában „vezette” a vörös hadsereget. Megint más pletykák szerint még csak nem is volt zsidó: ő valójában egy Friedrich Wolf nevű német kommunista, aki „mindig is tisztelte Hitlert”, és antiszemita nézeteiről volt híres. Ezt a palesztinai biztonságpolitikai osztály is megerősítette, azzal a különbséggel, hogy valódi vezetéknevét Freymanként adták meg.³¹

A hajmeresztő híreszteléseket a brit külügyminisztérium gondosan jelentésbe foglalta, és elraktározta Londonban; washingtoni kirendeltségüket pedig felszólították, hogy szerezzenek be egy másolatot a fotóról, mely spanyol forradalmárok körében mutatja Begint.³² A képtelen vádakhoz érdekes módon a későbbi izraeli külügyminisztérium – ekkor még a Zsidó Ügynökség politikai osztálya – is asszisztált: Walter Ejtan és Tedi Kolek tájékoztatta a briteket, hogy Begin kapcsolatban áll a Palesztinai Kommunista Párttal, és hogy a bejrúti szovjet nagykövetség titkára arab hoteleken keresztül pénzeli a jobboldali revizionista cionistákat.³³ Hihetetlennek tűnik, de a Beginnel kapcsolatos kommunista vádak egészen 1953 tavaszáig gyűjtögette a Foreign Office. Ezt a – KV2/2251-2 jelzetű – Begin-aktát végül azzal zárták le, hogy „nem valószínű”, hogy az „aktívan piacpárti és szovjetellenes” Begin valaha szovjet szolgálatban állt volna. Igen, talán fogadták őt Kubában, és talán tisztelettel is írt róla a *Pravda*, de a spanyol fotó esetében „nem nehéz megállapítani, hogy a kerekded fejformájú Begin nem lehet azonos az ovális, egyenesen nyújtott

27 NA KV2/2251. Tartalomjegyzék, hozzáfűzés a 112. ponthoz.

28 Uo. 1947. november 10-i és december 1-jei összefoglaló Begin életéről.

29 Uo. Lengyel titkosszolgálati jelentés dátum nélkül.

30 Uo. 1948. november 13-i távirat a brit külügyminisztériumtól a washingtoni kirendeltség részére.

31 Uo. Percy Sillitoe jelentései Beginről, 1947. március és május; Defence Security Office, Palestine and Transjordan, 1947. július 11-i jelentés.

32 Uo. A brit külügyminisztérium levele washingtoni kirendeltsége részére, 1947. április 8.

33 Uo. Feljegyzések Jevgenyij Nyikolajevics Povdigin ügyében, dátum nélkül.

fejformájú szemüveges férfival". Összességében Begin „bármilyen, csak nem kommunista” – vont le a következtetést a jelentés.³⁴

Míg – az izraeli történetírás szerint erősen antiszemita – brit kormány kommunistasággal vádolta Begint, addig a marxista történészek ironikus módon azt rótták fel neki, hogy antiszemitákkal kollaborált. Jisrael Gutman izraeli történész tanulmányában összefoglalta a vádak: Begint szovjet lágerből való szabadulása után az Anders-féle lengyel hadsereg vette kötelékébe; Anders erősen antiszemita volt; Begin jó kapcsolatokat ápolt Andersszel, ergo Begin egy „zsidó antiszemita”.³⁵ Annyi valóban igaz, hogy a háború előtti utolsó hónapokban a lengyel revizionisták egy zsidó hadsereg felállításán ügyködtek a lengyel titkosszolgálattal karöltve. Az elképzelés szerint – melynek szellemi atyja cionista oldalról Mark Kahan, a cionista *Moment* című lap szerkesztője és Miron Seskin, lengyel oldalról pedig Jan Gaładyk volt –, a zsidó sereg Palesztina meghódításában vett volna részt, azonban a II. világháború keresztülhúzta terveiket. 1941 őszén azonban Seskin és Kahan sikerrel vette rá Anders tábornokot, hogy ha nem is legálisan, de állítsanak fel egy „zsidó osztagot” a lengyel seregen belül.

A külön „zsidó osztag” valóban elkülönülve működött, és míg a revizionista történetírás sikertörténetként kezeli azt, Leon Szczekacz-Rozen, az osztag „tábori rabbija” másképp emlékezett vissza a „zsidó divízió” történetére. Szerinte a csoport antiszemita felhanggal, „gettósítva” tömörítették külön részlegbe, rosszul látták el őket, és gyakran érte őket inzultus. Mikor tiltakozott emiatt Jan Gaładyknál – aki keresztény létére az osztagot vezette –, azt a választ kapta, hogy „azért csak szívesebben menetelnek a zsidók egy »gettó[sított csoport]ban«, mint kerülnek Hitler uralma alá”. Szczekacz-Rozen rabbi szerint „borzalmas” körülmények uralkodtak a „zsidó osztagnál”, ugyanis lengyel feletteseik néha napokra a fagyos orosz sztyeppéken hagyták őket, nem adtak nekik meleg ruhát, „elfelejtették” ellátni őket étellemmel, vagy fizikailag is bántalmazták a zsidókat. Mikor a sereg megérkezett Kol tubankába, az egyik orosz állomásukra, a rabbi első dolga volt, hogy eltemesse a rengeteg zsidó halottat.³⁶ Tény, hogy a sereg egyes lengyel tisztjei a háború után megmaradt lengyel zsidók kiirtásáról szóttek terveket.³⁷ Még maga Begin, aki hadapródként volt tagja a seregnek, sem tagadhatta le a *Fehér éjszakákban*, hogy Anders seregében vad antiszemitizmus dühöngött.³⁸ A seregbe eredetileg fel sem akarták venni Begint, mivel rossz volt a szeme és a szíve. Később azonban Miron Seskin közbenjárt kollégája ügyében, és ekkor újra szemügyre vette Begint az őt korábban elutasító lengyel katonaorvos: szívét is tüdejét immár „kiválóan” minősí-

34 NA KV/2252. Possible connections between Menachem Beigin and R.I.S. [Russian Intelligence Services], 1953. április 17.; Uo. tartalomjegyzék, hozzáfűzés a 111. és a 130. pontokhoz.; Begin, 1977. 217. A dokumentumokon alapuló mai szakirodalom már tudja, hogy Begin a színpalak mögött is aktívan szovjetellenes politikát folytatott. Lásd: Bentsur, 2000. 563.; Mahler, 1990. 35.

35 Gutman, 1977. 255–256., 262–269.

36 Szczekacz-Rozen, 1966. 87–92.

37 Gutman, 1977. 276.

38 Begin, 1977. 215.

tették, és bár hozzátették, hogy „valóban” rosszul lát, azt is leszögezték, hogy „ez nem baj, majd a seregben megtanul rendesen lőni”.³⁹

Hogy Beginnek milyen kapcsolata volt a sereg antiszemita vezetésével, arra nem utal sem Gutman, sem Szczekacz-Rozen, sem pedig maga Begin. Annyi bizonyos, hogy Anders emlékiratában jóindulatúan utólag tizedessé avatta Begint,⁴⁰ és hogy ő maga inzultusok nélkül eljutott Palesztináig Iránon át Anders oldalán. Begin rövidesen elmondhatta, hogy „a Jordánhoz érkeztünk. Immár örökségemen jártam. (...) A katonai konvoj megállt. Kiszálltam az autóból, belesétáltam a fűbe, és beszéltam hazám mezőinek illatát.”⁴¹ A sereg zsidó részlege lényegében teljes létszámmal dezertált Palesztinában, mely tény felett Anders szemet hunyt – nem utolsósorban abból az okból, hogy megszabadulhasson zsidó katonáitól. Begin maga nem akarta elhagyni a sereget – mint Varsóban, most is arra hivatkozott, hogy esküt tett a lengyeleknek, és ezért kötelessége küzdeni az oldalukon –, azonban társai meggyőzték, hogy személyére a cionista revizionista milíciának, a *Nemzeti Katonai Szervezetnek (Irgun)* van szüksége – mint vezető.⁴²

Bujkálás Palesztinában

Az Irgun felkelése a palesztinai brit hatalommal szemben 1944 februárjától 1948 májusáig tartott. Ez alatt az időszak alatt Beginnek bujkálnia kellett, míg irgunistái több-kevesebb sikerrel lázadoztak a brit uralom ellen, és – öndefiníciójukkal élve⁴³ – terrorakciókat követtek el a mandatórius hatóságokkal szemben (ezek közül a legismertebb a King David Hotel felrobbantása volt 1946 nyarán). A brit hatóságok ez alatt az idő alatt tűvé tették az országot Begin után, ám nem akadtak a nyomára. Evelyn Barker, a brit katonai erők palesztinai parancsnoka utólag azt mondta, hogy azért nem kapták el Begint, mert katonái zöldfülűek voltak, és nem tudtak végrehajtani még egy tisztességes házkutatást sem; más brit katonák úgy vélték, hogy Begin mesterien értett a bujkáláshoz, a londoni szakértők pedig a kommunista kiképzés és az arcátültetés meséivel magyarázták a dolgot.⁴⁴ Egy 1953-as brit jelentés szintűgy furcsának találta, hogy a „kiterjedt erőfeszítések Begin elfogására végül nem jártak sikerrel, dacára a bevetett erők nagyságának és az ország viszonylagos apró méretének”.⁴⁵

A Begin utáni hajsza londoni dokumentumait átvizsgálva a kutató nehezen juthatna más eredményre, mint hogy a „hiba” valóban a brit hatóságok működésében volt. Begin négy álnéven bujkált Palesztinában: rejtőzködött Menahem Ben-Zeev, Jisrael Halperin, Jisrael Zaszover és Jona Koenigshoffer néven is (utóbbit

39 Uo. 218.

40 Uo. 217.

41 Begin, 1951. 24–25.

42 Silver, 1984. 39.; JI G6-16/9. NZO levele Begin ügyében, 1943. január.

43 Temko, 1987. 88.

44 Silver, 1984. 54–55.

45 NA KV2/2252. 1953. április 17-i összefoglaló.

egy könyvtárban hagyott olvasókártyáról vette). Begin lakhelyeit is változtatta: lakott az Allenby Streeten, majd a Jehosua Bin-Nun és a Rozenbaum Streeten Tel-Avivban, és a Haszidof negyedben Petah Tikvában. Lakott hotelban, bérházban ortodox zsidókkal, egy mészárszék és egy sintértelep között, valamint egy elegáns, német egyetemi professzorok által lakott utcában.⁴⁶

A számos identitásban és lakhelyben annyi a közös, hogy a britek egyikről sem tudtak. Begin megemlíttette emlékirataiban, hogy meggyőződése szerint a brit titkosszolgálat idiótákból állt; kutatásaim során nem találtam olyan forrásra, mely kétségbe vonná sommás véleményét.⁴⁷ Kezdjük azzal, hogy a britek már abban sem voltak biztosak, hogy melyik országban keressék Begint. Azzal tisztában voltak, hogy 1942 májusában még tolmácsként dolgozott Anders seregében Jeruzsálemben, de ezen a ponton elvesztették a fonalat. Amerikai források szerint Olaszországban volt, lakossági bejelentések azonban egyenesen a brit fővárosban vagy Sussexben vélték őt felfedezni. Egy rendőrségi irat szerint persze a bejelentések „túlzott lelkesedésből születnek”, de ettől még „egyet sem szabad figyelmen kívül hagyni”.⁴⁸ Mikor rátaláltak három revizionista bankszámlára Franciaországban, arra jutottak, hogy Begin talán Párizsban élhet, azonban a megadott címen csak egy Josua vagy Mose Halperint találtak.⁴⁹ A tény, hogy utólag sem voltak biztosak a személy keresztnévében, jellemzi a Begin utáni hajsza állapotát, ahogy az is, hogy a személyt Begin testvéreként azonosították (egy Josua Halperin valóban létezett, de ő Begin nővérének, Rahelnek volt a férje; Begin bátyja, Herzl a holokauszt során halt meg szüleivel együtt).⁵⁰

Ha még csak sógorának nem lettek volna tisztában a nevével, talán elkaphatták volna Begint: azonban a fent sorolt aliasok közül egyik sem fordul elő Begin aktájában. Helyettük keresték Abram Szalama, Slomo Jakobi, Peter Szaragovszkij, Peter Eizenberger, Juszuf Nahmad és Johan Schmertenko neveken (utóbbit meg is találták, de ő egy bostoni egyetemi tanár volt, aki láthatóan semmit nem tudott a revizionista cionizmus fogalmáról – legalábbis ezt állította, mikor lerángatták gépéről a londoni reptéren).⁵¹ Igaz, Begin valódi nevével sem voltak pontosan tisztában, hiszen neve helyett többször szerepel irataiban a még érthető Menahem Biegun és Biegin variáns (ezek akár a fonetikus átírás nehézségeiből is fakadhatnak), azonban gyakran utaltak rá Bein, Been, Brin, Baron és Bribin néven is.⁵² Egyetlen alkalommal szerepel egy a valósághoz közel álló név nyomozati anyagában: egy datálatlan irat-

46 Silver, 1984. 52–55.

47 Begin, 1977. 12.

48 NA KV2/2251. Defence Security Office Palestine and Transjordan, 1947. március 28-i összefoglaló.; Uo. MI5-jelentés, 1946. november 22.; NA KV3/437. 1946. november 11-i és 14-i jelentések.

49 NA KKV/2251. D. Scherr levele a külügyminisztériumnak, 1948. november 29.; Political/Counter-Intelligence No. 9587. Menachem Beigin, 1948. december 13.; N. Ridell a külügyminisztériumnak, 1948. december 17. Utóbbi levél mindennek dacára felvetette, hogy talán figyelni kellene Mose (!) Halperin lakását.

50 Begin és rokonságának családfáját lásd: <https://www.geni.com/people/Yehoshua-Halperin/4620462979740079694> (hozzáférés: 2016. április 17.)

51 NA KV2/2251. 1946. november 22-i, december 3–9-i, 1947. május 16-i, március 28-i, 1948. november 13-i jelentések.

52 Uo.

ban az áll, hogy felesége Mrs. Koenigshoffer néven bujkál – ám ezzel sem mentek volna sokra, hiszen feleségét Hana Begin néven keresték, azonban nejeének valódi neve Aliza volt.⁵³ Egyszer még azt is kétségbe vonták – sajátos módon lengyel forrásokra alapozva –, hogy Begin valaha szolgált a lengyel seregben, máshol pedig azon töprengtek a brit nyomozók, hogy 1906-ban vagy 1914-ben született (Begin 1913. augusztus 16-án született).⁵⁴ Egy jelentés 1946 januárjából szőkeként határozza meg Begin eredeti hajszínét, mely egyébként fekete volt.⁵⁵

Noha Begin valóban óvatoss volt bujkálása során, aki akarta, meg tudta találni. Köszter Artúr rövid úton képes volt interjút szerezni tőle, és még fel is jegyezte naplójában a pontos információt, hogy Begin aktuális álneve Jiszrael Zaszover volt. Köszter egy elsötétített szobában beszélhetett Beginnel; akárhányszor gyufát vett elő, hogy cigarettára gyújtson, Begin egyik testőre odalépett Köszterhez, és elta- karta a kezében égő gyufa fényét.⁵⁶ A *Daily Mail* újságírója hasonlóképpen pontos információkhoz jutott Beginről némi kávéházi kérdezősködés nyomán.⁵⁷ A brit hatóságok néha valóban közel kerültek Begin elkapásához: egyszer végigkutatnak minden házat Begin utcájában, ő azonban ortodox zsidónak öltözve kiült házának ajtajába, és onnan figyelte a katonákat. Senki sem gyanakodott egy a nyílt színen üldögélő emberre, és nem is igazoltatták. Egy másik alkalommal az őt kereső katonákat elszállásolták a lakásában: Begin víz nélkül nyomorgott egy rejtett fali rekeszben három napon át, miközben a hozzájuk rendelt katonák fennhangon kértek csapvizet feleségétől.⁵⁸ A legjellemzőbb azonban egy 1946. május 8-i jelentés volt egy jeruzsálemi rendőrörsről, melyet délben adtak fel: még aznap reggel kaptak el egy „fontos Irgun-vezetőt”, aki azóta megszökött. Nem tudták biztosan azonosítani, de „lehet, hogy Begin volt az”.⁵⁹

Szembeötlő a brit hatóságok tájékozatlansága a palesztinai helyzettel és a cionista mozgalom ágaival kapcsolatban. A tény, hogy egyszerre két jobboldali milícia is működött az országban (az Irgun mellett az Avraham Stern által alapított *Lohamej Herut Jiszrael* [*Izrael Szabadságharcosai*, röviden *LEHI*]), emésztgetetlen nehézségnek bizonyult egyes nyomozók számára. „Mellékesen megjegyzem, hogy Begin számos helyütt úgy szerepel, mint az Irgun tagja. Ez, úgy gondolom, nem helyes: Irgun = Izrael Szabadságharcosai = Stern-banda, nemde?” – így az egyik jelentés.⁶⁰ J. W. Shaw, a Közel-Kelet Ügyosztály tagja hasonlóan meglepődött, amikor nem talált Beginről anyagot a Stern-csoport aktájában. „Talán azért jártam így, mert összekevertem Begint Friedman-Jelin-Morral, aki Avraham Stern halála után vezette a LEHI-t, amely egy másik terrorista szervezet volt. Ilyen távolságból könnyű összekeverni egyik terroristát a másikkal!”⁶¹ – írta az akta tartalomjegyzékébe Shaw.

53 Uo. Datálatlan irat Begin nejről.

54 Uo. 1949. május 31-i életrajz; datálatlan jelentés lengyel titkosszolgálati források alapján.

55 NA KV5/34. 1946. január 28-i hírgyűjtés Begin családjáról.

56 Cesarani, 1998. 238.

57 NA KV5/35. 1946. július 6-i újságkivágás.

58 Silver, 1984. 53–54.

59 NA KV5/35. 1946. május 8-i jelentés a brit külügyminisztérium részére.

60 NA KV2/2252. Datálatlan jelentés.

61 Uo. Tartalomjegyzék, megjegyzés a 131. ponthoz.

Tekintve a hatóságok gyengekezőségét és a jobboldali terroristák gyilkos precizitását, talán jobb is, hogy nem találták meg Begint. Jakov Meridor, az Irgun egyik vezetője megüzente a brit hatóságoknak, hogy ha bántani merészelik Begint, akkor az egész palesztinai brit vezetőséget „egy hónap alatt kivégzik”.⁶²

Ellenzékben Izraelben

Bujkálásából Izrael megalapításakor, 1948. május 15-én jött elő Begin. Ezzel megkezdte 29 évnyi vándorlását az ellenzékiesség sivatagában, mígnem 1977 nyarán beiktatták Izrael állam miniszterelnökének. Addig azonban számos kellemetlen élményt tartogatott számára szabadságharcos múltja, mivel ellenzéki vezetőként több alkalommal kellett Angliába és Amerikába is utaznia – neve azonban szerepelt a nemzetközi „zsidó terroristaindexen”, melyet Nagy-Britannia tartott forgalomban, és nem habozott megküldeni nyugati országoknak, ha Begin vagy társai vízumot igényeltek.⁶³ Mikor Begin 1948 novemberében Amerikába készült, a brit külügy részletes információkkal látta el az amerikai hatóságokat a cionista politikusról: szovjet ügynök, a lengyel és a spanyol kommunista párt korábbi tagja, dezertőr, terrorista, „több tucatnyi brit ember gyilkosa”, felelőse „az arab menekültek tömeges elűzésének”, „Dír Jasszín⁶⁴ mészárosa”. „Nem hiszünk »politikussá« avanszálásában. Továbbra is gengszterként tekintünk rá” – zárult a levél. „Mi megmondtuk az FBI-nak, hogy kicsoda Begin. Ha ezek után beengedik, az az ő hibájuk” – hangzott el rövidesen a washingtoni brit követség részéről.⁶⁵ A brit külügyminisztérium francia és ausztráliai kirendeltségeit is felszólította, hogy a külföldi diplomatákkal való beszélgetéseik során „tartsák észben Begin terrorista múltját”.⁶⁶ Begin megfigyeléséhez ráadásul a később megalakult izraeli titkosszolgálat segítségét is igényelték és megkapták.⁶⁷ Ausztrália valóban el is utasította Begin vízumkérelmét, a franciák, a belgák és a kanadaiak azonban beengedték őt, ahogyan Amerika is.⁶⁸

Nem teljesen világos, hogy miért félt a brit külügyminisztérium Begin külföldre utazásától, főleg 1948 telén, Izrael állam megalakulása és a Palesztinából való brit kivonulás után. Az tény, hogy Begin külföldi beszédeiben továbbra is az „első számú ellenségként” utalt Nagy-Britanniára, és azzal vádolta a briteket, hogy meg akarják tartani Haifa városa felett az irányítást. Mint mondta, Nagy-Britannia „gettót” akar csinálni Izraelből, és titokban fegyverzi az arabokat „a régi brit mester-

62 Uo. KV2/2251. 1945. március 13-i összefoglaló.

63 Uo. 1948. október 15-i, november 12-i, 14-i, 16-i levelek a washingtoni brit nagykövetségtől a brit külügyminisztérium részére.

64 1948. április 9-én a baloldali cionista milícia, a Hagana engedélyével az Irgun és a LEHI elfoglalta Dír Jasszín arab települést, száznál több civil és katonai áldozatot szedve a mészárlásba torkolló harc alatt. Az áldozatok számához és az ügy összefoglalásához lásd: Gelber, 2006. 311–312.

65 NA KV2/2251. A washingtoni brit követség és a brit külügyminisztérium levélváltása, 1948. november 13–14.

66 NA KV2/2252. Tartalomjegyzék, hozzáfűzés a 124. ponthoz.

67 Uo. Dátum nélküli jegyzet „*Manehim Beigin's tour abroad (Israeli information)*” (sic!) címmel.

68 Uo. 1953. július 11-i összefoglaló.

terv” részeként, ami viszont el fog bukni, ugyanis négyezer éve a zsidók „már a Bibliát írták”, mikor más népek még csak kecskéket tereltek.⁶⁹ Antwerpeni beszédét brit ügynökök is megfigyelték, terrorista tevékenységre utaló jegyeket keresve, de jelentésükben megállapították, hogy „nem volt gyanús” a rendezvény. *„Persze lehet, hogy vannak ezen zsidók között, akik még mindig fel akarják robbantani néhányunkat, de bevallom, nem látom be, mit érnének el vele. (...) Igaz, attól tartok, már nem vagyok képbem a közel-keleti ügyekkel kapcsolatban”* – jelentették Londonba Belgiumból.⁷⁰

Egy jelentés azt is hozzátette, hogy a „magyar delegáció” Antwerpenben kimondottan elégedett volt Beginnel.⁷¹ A politikust Amerikába is beengedték, azonban nem New Yorkba repült Párizsból, mint híveinek ígérte, hanem Washingtonba, és oda is egy nappal korábban. Mint később elmagyarázta, ha „az ember éveket él illegálisan, nem tudja eldobni ezeket a szokásokat”. Washingtonban kioktatta a megjelent újságírókat nevének kiejtéséről – a hangsúly a szó elején van („Bejgin”), és a Menahemben a h erős (azaz a kiejtés „Menakhem”). A megjelent ortodox zsidók meg akarták érinteni; volt, aki Tórát ajándékozott neki, Ben Hecht hollywoodi író és revizionista agitátor pedig azzal fogadta, hogy „te vagy a britek által legjobban gyűlölt ember a földön. Így már ketten vagyunk.” Begin végül két, az 1948-as háborúban megvakult amerikai–izraeli katonával parádézta végig New Yorkot.⁷²

Begin demagóg retorikája a zsidóellenes arab–brit mestertervről politikai tőkehalmozásul szolgált számára Izraelben. Nagy riválisának, David Ben-Gurion első izraeli miniszterelnöknek többször felrótta, hogy az nem küzdött a háború alatt, míg mások a zsidó államért harcoltak. Néha felszólította, hogy menjen Angliába, és kérdezze meg a briteket, hogy Begin vagy Ben-Gurion „űzte ki” őket Palesztinából; máskor arra utalt, hogy esetleg Ben-Gurion adott engedélyt az Irgunnak a King David Hotel felrobbantására.⁷³ Talán nem tévedett a brit külügyminisztérium, amikor arra jutott, hogy Begin csak azért kapott izraeli diplomata-útlevelet, hogy végre az országon kívül tudhassák, és ne Jeruzsálemben hangozzanak el britellenes kijelentései. Egy angol újságíró meg is állapította, hogy „jobban gyűlölnék itt minket [briteket], mint az arabokat” – ezt 1948-ban írta.⁷⁴

Begin azt is felvetette, hogy minden izraeli brit (nem zsidó) állampolgárt internálni kellene, amíg a Cipruson fogva tartott, korábbi illegális bevándorlókat

69 NA KV2/2251. Újságkivágások: Menachem Beigin Calls for Liberation of All Palestine, 1948. december 24.; Irgun Leader Here, 1948. november 25.; NA KV5/40. 1948. október 21-i jelentés Párizsból.

70 NA KV2/2252. 1949. november 1-jei és 15-i levélváltás a brüsszeli brit nagykövetség és a brit külügy között. *„It may be of course that some of these Jews still wish to blow some of us up, but I confess that I do not see what they would gain by doing so. (...) Yet I am afraid that I am now rather off the picture as regards these Middle Eastern questions.”*

71 NA KV5/40. 1948. december 30-i irat „Greenberg” ügyében. Az irat szerint 35 delegált vett részt a rendezvényen, „nagy részt Isten tudja honnan”.

72 NA KV2/2252. *New York Herald Tribune*, 1948. november 24-i kivágás.; NA KV2/2251. *New York Times*, 1948. november 28-i kivágás.

73 Uo. Old Foe Boasts: I Breat Britain. *News Chronicle*-kivágás, 1955. július 23.; 1950. október 19-i feljegyzés a Kneszetben folytatott vitáról.

74 NA KV2/2251. 1948. szeptember 15-i jelentés Tel-Avivból.

ki nem engedi Nagy-Britannia; egy másik alkalommal pedig felkérte Köszler Artúrt, hogy az *Éjjeli tolvaj* című, a palesztinai pionírelétről szóló könyvének írja meg a folytatását, ezúttal egy Irgun-katona életéről (az ötletet az író elutasította).⁷⁵ Ennek ellenére már Begin saját írásai is elég borsot törtek a brit külügyminisztérium orra alá. A *lázadás* című 1951-es, az Irgun harcait leíró könyvét „felháborító dokumentumként” értékelték, „mely brit tisztek megkorbácsolását és felakasztását dicsőíti zsidó terroristák keze által”. Felmerült, hogy betiltsák a könyvet, ám később úgy vélték, hogy minden bizonnyal amúgy sem olvassa senki Nagy-Britanniában. A könyv első példányát héberül szerezték be, ám lefordítani már túl drága lett volna. Igényelték fordítót a titkosszolgálattól, ott azonban 1951-ben már nem alkalmaztak héber tolmácsot. „Türelmesen kell várnunk, amíg kiadják angolul” – jegyezte meg egy külügyi alkalmazott, hozzátéve, hogy aki ilyen könyvet ad ki, az csakis hazafiatalan kiadó lehet.⁷⁶ Begin két évvel később vízumkérelmet adott be Nagy-Britanniába, melyet elutasítottak, mondván, hogy „továbbra is biztonsági veszélyforrásnak tartjuk”. Ez az álláspont 1972-ig megmaradt, mikor is először engedték be Begint Angliába.⁷⁷

Míg Begint és eszmeiségét saját pártja szerette „az amerikai alkotmány alapján álló”, liberális-nemzeti irányként leírni (lásd pártjuk, a *Herut* nevét, ami Szabadságot jelent),⁷⁸ addig a britek lépten-nyomon igyekeztek felhívni a figyelmet arra, hogy Begin pártját „Izraelben fasiszta tendenciának tekintik”.⁷⁹ Információikat valóban meg nem nevezett izraeli körökből (nyilván a kormánypárttól) szerezték, ahonnan tájékoztatták őket, hogy Begin „szervezete fasiszta jellegű, és Begin célja, hogy a nemzet totális vezetője legyen. (...) egyes zsidó körökben (...) egyenesen fasisztának tartják őt.”⁸⁰ Egy 1949-es jelentés Begint „nagyon britellenes és fasiszta jellegű” politikusként írta le, és felvetette, hogy ennek a ténynek nemzetközi terjesztéséből „jó propagandát” lehetne csapni.⁸¹

A propagandához váratlan helyről kaptak segítséget: Begin amerikai látogatását ugyanis nyílt levélben ítélte el számos világhírű zsidó író és filozófus, köztük Hannah Arendt és Albert Einstein. A *New York Times*ba írt üzenetükben fasisztának és nácinak nevezték a jobboldali cionistákat, hozzátéve, hogy „mint minden fasiszta”, Begin ellene van a szakszervezeteknek, sztrájkokat tör le, szélsőségesen nacionalista és vallásos miszticizmust követ. Einstein egy interjúbán megismételte, hogy szerinte mindez „az olasz fasiszta modellre épül”.⁸² Begin válaszul a Carnegie Hallban arról szónokolt, hogy kritikusan antiszemita, hogy ő maga antifasiszta, és hogy „állítom, többet értek a matematikához, mint amennyit a vén [Einstein] professzor

75 Cesarani, 1998. 603., 628.

76 NA KV2/2252. 1951. január 15-i, március 8-i és 13-i feljegyzések Begin könyvéről.

77 Uo. 1954. szeptember 20-i és december 2-i levelezés Begin vízumkérelme ügyében. Erről lásd: Oren, 2011.

78 NA KV2/2251. Chief on Good Will Mission to U.S., amerikai Herut-pamflet.; JI, Begin-39, 2., 8.

79 NA KV2/2252. 1949. október 15-i irat Begin megítéléséről Izraelben.

80 NA KV5/31. 606-1.; NA KV2/2252. 1953. április 17.

81 NA KV2/2251. N. Ridell jelentése a brit külügyminisztériumnak, 1949. január 19.

82 New Palestine Party. In: *New York Times*, 1948. december 4.; Einstein Statement Assails Begin Party. In: *New York Times*, 1948. december 3. (Kivágot: NA KV2/2251.)

ért a politikához”.⁸³ A brit sajtó nem felejtette el felemlegetni a tényt, hogy „Begin ifjúsági mozgalmának”, a Betarnak egyenruhája a barna ing és a fekete nadrág vállszíjjal. „Címerükön héberül ez áll: »Izrael teljes földje – a miénk örökre«.”⁸⁴ Ez a hír történetesen igaz volt: a Betar címerén valóban ez a felirat díszelgett „Nagy-Izrael” képe mellett, mely Palesztina térképét jelentette Transzjordánia és Egyiptom egyes részeivel együtt. A szimbólumot a Betar csak 1980-ban cserélte le.⁸⁵ Ennek ellenére a „legsötétebb” dolog is, amit sikerült feljegyezni Begin aktájában a „fasizmus” címszó alatt, az egy dél-afrikai látogatás és a „gyakori arabellenes” retorika volt.⁸⁶ A Beginnnek tulajdonított, világhálón keringő rasszista idézetek hamisítványok; még egy kommunista-arab kiadvány is bevallja, hogy „ez idáig egyetlen rasszista vagy fasiszta idézet sem bukkant fel Begin tollából, és okkal feltételezhetjük, hogy ilyenek nem is születtek”.⁸⁷

*

Menahem Begint sok mindennek látták élete során. Követői számára egyike volt „a történelem legdicsősege és legsikeresebb embereinek”,⁸⁸ míg a vele egyébként szimpatizáló Köszter Artúr úgy vélte, hogy „Begin egy romantikus lengyel, aki megtanította a népet meghalni, de politikai szinten élni már nem”.⁸⁹ Bruno Kreisky baloldali osztrák kancellár egyszer „pitiáner kis fasiszta lengyel ügyvédnek, vagy micsodának” nevezte őt.⁹⁰ A Beginnrel kapcsolatos szélsőséges megítélések mögött gyakran politikai ambíciók állnak, és ezért ezek nem segítik a történeti tisztánlátást. Már csak a tény, hogy az általam Londonban átvizsgált nyomozati anyagok több mint egy tucat eltérő életrajzot és nyolc álnevet tartalmaznak Menahem Beginről, remekül mutatja, milyen ellentmondásos személy volt a későbbi izraeli miniszterelnök. És ezen írásom még nem is elemezte Begin miniszterelnökségét és annak vitás kérdéseit, hogy példának csak a libanoni falangista mészárlást említsem. Tanulmányomban Begin pályáját lengyelországi életétől palesztinai illegális tevékenységének végéig vizsgáltam autentikus levéltári források alapján. Az áttekintett anyagok alapvetően megcáfolják az életútjával kapcsolatos legtöbb legendát és torzítást, így a kommunizmus és a fasizmus vádját; más mítoszok, mint Begin holokauszttal kapcsolatos vallomásai valóban önmaga kreálta torzításnak bizonyultak; a „terrorizmus” és a „szabadságharcos” jelzők használata körüli viták pedig, mint láthattuk, elsősorban nézőpont kérdései voltak a negyvenes évek Palesztinájában.

83 Begin's Hosts Here Assail His Critics. In: *New York Times*, 1948. december 2.; Einstein is Assailed by Menachem Begin, In: *New York Times*, 1948. december 7. (Kivágat: NA KV2/2251.)

84 NA KV2/2251. 1948. december 6-i újságkivágás megnevezetlen brit lapból.

85 Silver, 1984. 13.

86 NA KV5/40. 1949. december 2-i beszédkivonat., NA KV2/2252. 1953. október 29-i kivonat dél-afrikai iratokból.; Uo. Általános jegyzetek Menahem Begin ügyében, dátum nélkül.

87 Erről lásd a jeruzsálemi Menachem Begin Heritage Centre blogjának bejegyzését: <http://begincenterdiary.blogspot.hu/2009/05/correcting-misquotation-reputedly-by.html> (hozzáférés: 2016. április 18.).

88 Lásd a 7. lábjegyzetet!

89 Cesarani, 1998. 318–319.

90 Segev, 2010. 290.; Wistrich, 2007. 14–15.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadatlan források

Jl

Jabotinsky Institute, Tel-Aviv

NA

National Archives, London

2. Kiadott források és szakirodalom

Avineri

1994 Avineri, Shlomo: *A modern cionizmus kialakulása. A zsidó állam szellemi gyökerei*. Bp., 1994.

Begin

1951 Begin, Menachem: *The Revolt. Story of the Irgun*. New York, 1951.

1977 Begin, Menachem: *White Nights. The Story of a Prisoner in Russia*. Tel Aviv, 1977.

Bentsur

2000 *Documents on Israeli-Soviet Relation, 1941–1953*. Vol. I. 1941–May 1949. Ed.: Bentsur, Eytan et al. London, 2000.

Cesarani

1998 Cesarani, David: *Arthur Koestler. The Homeless Mind*. London, 1998.

Gelber

2006 Gelber, Yoav: *Palestine 1948. War, Escape and the Emergence of the Palestinian Refugee Problem*. Brighton, 2006.

Gutman

1977 Gutman, Yisrael: Jews in General Anders' Army in the Soviet Union. In: *Yad Vashem Studies*, 12. (1977) 231–333.

Koestler

1989 Koestler, Arthur: Miért küzd a revizionizmus? In: *Múlt és Jövő*, 2. (1989) 1. sz. 117–119.

Lazar-Litai

1966 Lazar-Litai, Chaim: *Muranowska 7: the Warsaw Ghetto Rising*. Tel Aviv, 1966.

Mahler

1990 Mahler, Gregory S.: *Israel after Begin*. Albany, 1990.

Medoff-Waxman

2000 Medoff, Rafael-Waxman, Chaim I.: *Historical Dictionary of Zionism*. London, 2000.

Oren

2011 Oren, Amir: British Documents Reveal: Begin Refused Entry to U.K. in 1950s. In: *Haaretz*, 2011. július 7. (<http://www.haaretz.com/british-documents-reveal-begin-refused-entry-to-u-k-in-1950s-1.371838>, hozzáférés: 2016. április 18.).

Segev

1991 Segev, Tom: *The Seventh Million. The Israelis and the Holocaust*. New York, 1991.

2010 Segev, Tom: *Simon Wiesenthal. The Life and Legends*. London, 2010.

Shindler

2002 Shindler, Colin: *The Land Beyond Promise. Israel, Likud and the Zionist Dream*. London, 2002.

Silver

1984 Silver, Eric: *Begin. The Haunted Prophet*. New York, 1984.

Szczekacz-Rozen

1966 Szczekacz-Rozen, Leon: *Cry in the Wilderness. A Short Story of a Chaplain. Activities and Struggles during World War II*. New York–Tel-Aviv, 1966.

Temko

1987 Temko, Ned: *To Win or to Die. A Personal Portrait of Menachem Begin*. New York, 1987.

Wistrich

2007 Wistrich, Robert Solomon: *Anti-Zionism and Antisemitism. The Case of Bruno Kreisky*. Jerusalem, 2007. (Analysis of Current Trends in Antisemitism, 30.)

LÁSZLÓ BERNÁT VESZPRÉMY

MENACHEM BEGIN'S LEGENDARY LIFE

QUESTIONS ABOUT THE EARLY CAREER OF THE FIRST RIGHT-WING PRIME MINISTER OF ISRAEL,
1913–1948

This paper deals with right-wing Zionist freedom-fighter and subsequent Israeli PM Menachem Begin's career as head of the Betar youth movement in Poland, prisoner in Soviet Russia and underground leader in Palestine. Particular rumours and charges regarding Begin's life are paid special attention: namely the accusations of Begin having distorted the memory of the Holocaust, or having supported either Communism, terrorism or Fascism. The study concludes that most accusations against Begin were politically motivated and had little resemblance to historical facts. However, some of the rumours explored here were, in fact, spread by Begin's numerous supporters. The study is based on previously largely untapped archival material from the United Kingdom and Israel.

TRINGLI ISTVÁN*

Három német kiállítás a reformációról

VISSZHANG

Stralsund – Rostock – Berlin

A 21. században a történeti évfordulók önálló tudományszervező tényezővé váltak. Ez a jelenség szorosan összefügg a hagyományos történelmi tudat 20. századi eltűnésével és a helyébe lépő, irányított emlékezetpolitikai kíváncsagságnak megfelelő történelmi ismeretek terjesztésének igényével. A tudomány számára az évfordulók fontos anyagi forrást jelentenek: központi támogatásból lehet konferenciákat szervezni, tanulmányköteteket, monográfiákat közreadni. A kiadók is szívesen vállalják az évfordulóhoz kapcsolódó művek megjelentetését, mivel ilyenkor általában megnő az évfordulós eseményekhez kapcsolódó művek iránti kereslet.

Mindez a reformáció ötszázadik évfordulóján tökéletesen megfigyelhető. A száz évvel korábbi megemlékezéseket nem is érdemes összevetni a mostanival. (A történelmi emlékezet és a historiográfia kutatói ennek ellenére természetesen nem mulasztották el, hogy a 2017-es esztendő kínálta lehetőségekkel éljenek, és az 1917-es, vagy éppen az 1817-es megemlékezésekről értekezzenek.) Az emlékezetpolitikai elvárások és az államilag ellenőrzött tömegtájékoztatás már akkor sem hiányoztak, de a véres háborúba süllyedt társadalmaknak és a hadviselő felek nemzeti szembenállását mindenek fölé emelő propagandájának ennél fontosabb problémái is akadtak, ráadásul a háborús nyomorúság a tudományt sem kerülte el.

A reformáció német földön született meg. A Szent Római Birodalom politikai, társadalmi és kulturális világa nélkül értelmezhetetlenek az eseményei, így aztán Németország természetesen nagy figyelmet szentelt az évfordulónak. Tíz évvel a jubileum előtt kezdtek el a megemlékezések állami szervezését. A szövetségi és a tartományi kormányok különböző mértékű pénzalapokat hoztak létre finanszírozására. Az ötszáz éves jubileum során megjelentetett tudományos, tudományos ismeretterjesztő könyvek és a százával írt rövidebb értekezések áttekintése majd a német történettudomány feladata lesz. Az összes protestáns ország ilyen jellegű tevékenységének számbavétele már csak a nyelvi sokszínűség miatt is reménytelen vállalkozás lenne. Még kilátástalanabb, ha valaki a tudományos műveknél jóval szélesebb közönséghez eljutó, a reformációval foglalkozó kiállításokat venné sorra. Itt most három kiállítást mutatunk be, két tengerparti Hanza-városét, Stralsundét és Rostockét, vala-

* A szerző az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetének tudományos főmunkatársa (1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4., tringli.istvan@btk.mta.hu). A tanulmány megjelenését Az 1515-ös fejedelmi találkozó forrásai és története című, K 105916. számú OTKA projekt támogatta.

mint a fővárosban rendezett egyik országos kiállítását. Mindhárom kiállítóhely evangélikus tartományban található. Reformációval foglalkozó rendezvényeket azonban a katolikus tartományok is szerveztek, kiállításokat ott is rendeztek.

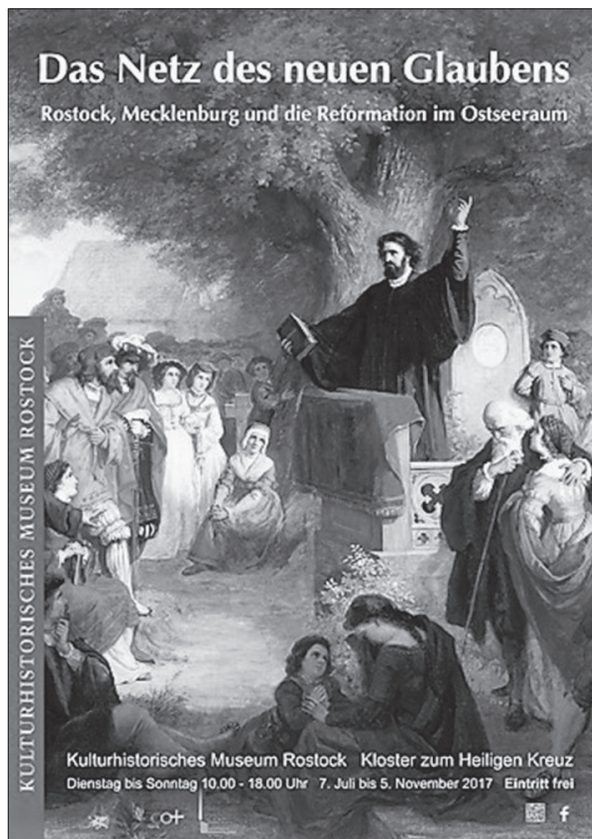
A reformációról, főleg annak kezdeteiről kiállítást rendezni nagyon nehéz feladat, és ha a forgatókönyv írója túlságosan ragaszkodik a témához, nem sok siker ér el. A doktorok teológiai vitái, akárcsak szentbeszédek, már ötszáz éve elszááltak. Hiába nyomtatták ki őket többé-kevésbé hűen, a kiállítások megtekintőit aligha hozzák lázba a címoldalaknál kinyitott aprónyomtatványok. Így aztán a kiállítások rendezőinek a reformáció korának tárgyi világát kellett szemlére tenniük ahhoz, hogy a látogatóknak maradandó élményt nyújtsanak. E tárgyak azonban túlnyomórészt nem 1517-ben vagy a helyi egyházi reform éveiben keletkeztek, hanem korábban vagy később. A későbbi tárgyak, képek esetében számolni kell az emlékezet torzító hatásával, ami a szakemberek számára természetes ugyan, de a látogatók figyelmét erre felhívni nem egyszerű dolog.

Az egykor Pomerániához tartozó Stralsund kiállítása a kisebbek közé tartozik. A gazdag kultúrtörténeti gyűjteménnyel rendelkező városi múzeum állandó kiállításához csatlakozó egyik folyosót rendezték be e célra. A kiállítás – akárcsak a másik kettő – időszaki: április 29-én nyílt meg, és december 31-én zár be. Címéül Luthernek az *Asztali beszélgetésekben* elhangzott egyik mondatát választották: *A hősök nincsenek egyedül.* A mottó talán fellengzősen hangzik annak, aki nem ismeri eredetét, de Stralsundban van létjogosultsága. A kiállítás ugyanis nem Luthert, hanem azokat a személyeket mutatja be, akik a város egyházainak reformját véghezvitték, igaz, Luther szellemében. A heroizáló szándék egyébként távol állt a kiállítás rendezőitől. A rendezvénynek helyt adó épület, a domonkosok egykori Szent Katalin-kolostora és a hozzá tartozó templom fontos szerepet játszott a reformáció helyi eseményeiben. A Lutherrel szimpatizáló premontrei szerzetes, Christian Ketelhot 1523-ban itt keveredett a kor szokásai szerint kemény szóváltásba a kolostor perjelével. Két évvel később, 1525. nagyhét hétfőjén a domonkos templomot is feldúlta a város egyszerű népe. Stralsundban került sor az egyik legkorábbi tumultuózus képrombolásra:

1. kép. A rostocki kiállítás egyik terme

2. kép.
Bernhard Reinhold: Slüter prédikációja
(1858) című képének részlete
a kiállítás plakátján

kiszórták a templomból a szentképeket és az ereklyetartókat, az értékesebb tárgyakat pedig elrabolták. Pomerániában ez a város alakította át egyházait elsőként a reformáció szellemében. A domonkos kolostor épülete ezután hosszú ideig iskola-ként és árvaházként szolgált a várost.

A kiállítás közel kétszáz tárgyához a városi gyűjtemények, jórészt a múzeum anyagait használták fel. Luther és Melanchthon egy-egy művét is bemutatták, a tárgyak jelentős része azonban vagy a reformáció előtti korból származik, például a városi kolostorok megmaradt anyagából, vagy az evangélikus kultusz évtizedekkel később készült emlékeiből. Látható itt például egy díszesen kivitelezett, 1506-ból származó búcsúengedély és egy-egy Luthert, valamint János Frigyes szász herceget ábrázoló kályhacsempe, melyeket Cranach metszetei alapján készítettek. Az utolsó tárgyak a reformáció ünnepének modern kori megjelenítését illusztrálták.

A rostocki kiállítást is a városi múzeumban rendezték. Ez július 7. és november 5. között áll nyitva. Címe: *Az új hit hálózata. Rostock, Mecklenburg és a baltikumi reformáció.* A hálózat szó tartalma arra utal, hogy a reformációnak több helyi központja alakult ki, és ezek közé tartozott Rostock is. Az itteni reformátorok nemcsak a város, hanem a német észak és más balti-tengeri országok egyházának átalakításában is részt vettek. A kiállítóhely itt is igen szorosan kötődik a reformáció helyi törté-

3. kép.
Ifjabb Lucas Cranach Luther-képe,
1546 (részlet)

netéhez. A ciszterci apácák számára alapított egykori Szent Kereszt-kolostor és templom épülete évtizedek óta kultúrtörténeti múzeumként funkcionál. Ennek falai között helyezték el a kiállítást, a stralsundihoz hasonlóan itt is az állandó kiállítás mellett. A 16. század második felében a város és a tartomány már jó ideje az evangélikus egyház berendezkedését követte, de az apácák ragaszkodtak régi hitükhöz, vagy inkább megszokott életvitelükhöz. Az evangélikus polgárságnak és a nemességnek azonban éppúgy gondoskodnia kellett a reformált egyház szokásai között felnevelt, de férjhez nem adott lányaik életéről, mint elődeiknek. Egy tartományúri rendelettel 1584-ben a kolostort női társközösséggé szervezték, a falak között élő nők élete azonban nem sokat változott, gyakorlatilag kolostori életet éltek, csak ettől kezdve az evangélikus hitvallás szellemében. A közösség egészen a 20. századig fennmaradt.

A kiállítás több kiállítótermet is magában foglal. A tárgyak túlnyomó része itt is helyi anyagból származik. A nagyobb léptéknek egyszerű oka van: itt nem egyszerűen egy város, hanem egész Mecklenburg reformációját mutatták be. Az első tárgyak azt az előzményt tették láthatóvá a közönség számára, ahonnan a reformáció kisarjadt: a késő középkor intenzív vallásosságának a helyi emlékeit (1. kép). A mecklenburgi reformációban Rostock játszotta azt az úttörő szerepet, ami Pomerániában Stralsundnak jutott. A felnémet nyelven énekeskönyvet és katekizmust író Joachim Slüter munkái, különösképpen az énekeskönyve, északon mindenütt elterjedtek, még a Birodalom határain túl is használták őket. A mecklenburgi reformáció inkább a reformáció dán és svéd modelljéhez hasonlított: fejedelmi, helyesebben fejedelmi és rendi kezdeményezésre csatlakozott az ország az új felekezethez. A kiállítás részletesen mutatja be e folyamatot is. A reformáció későbbi kultuszának emlékeit részben külön, a kiállítás végén, részben az egyes eseményeknél helyezték el. Látható például

annak a mecklenburgi gyűlésnek a 19. századi historizáló képe, ahol a rendek szembeszálltak az interim intézkedéseivel, és a prédikáló Slüterről hasonló stílusban készült mű is (2. kép). A kultusz azonban jóval korábban kezdődött. Slüter életének erősen idealizált történetét már a 16. század végén megírták.

Slüter esete az utókorral nem volt egyedi. A reformáció korán megörökítette saját emlékezetét. A folyamat már a 16. században elkezdődött. Az e szellemben készült tárgyakat egy külön kiállítás mutatta be a berlini Nikolaikirchében. A rendezők találó és provokatív címet adtak neki: *A Szent Luther*. Mecklenburg tartomány nem csak Rostockban emlékezett meg a reformáció évéről. A güstrowi kastélyban, a dinasztikus osztozkodásoknak köszönhetően sokáig kettéosztott tartomány egyik székhelyén egy kamarakiállítást rendeztek a két Cranach 13 festményéből *Cranach Lutherje* címmel (3. kép).

A végére hagytuk a berlini kiállítás bemutatását. Ez a rendezvény a három nagy nemzeti kiállítás egyike. E három bemutató *A reformáció teljes ereje* közös nevet kapta. Közülük kettőt Luther életének fontos helyszínein, Wartburgban és Wittenbergben rendeztek meg. Az első címe *Luther és a németek*, a másodiké *Luther! 95 kincs – 95 személy*, a berlinié pedig *A Luther-hatás. Ötszáz év protestantizmusa a világban*. Ez utóbbit április 12. és november 5. között tekinthetik meg a látogatók. A kiállítást a nagy ideiglenes kiállítások szokásos helyszínén, a Walter Gropius épületben rendezték be, kivitelezésével a berlini Német Történeti Múzeumot bízták meg. Több mint hét és félszáz tárgyat állítottak ki, híres és különleges értékes darabokat éppúgy, mint egészen közönséges tárgyakat.

A Gropius Bau földszintjét elfoglaló kiállítást öt részre tagolták. Az első a reformációt mint történeti eseményt mutatja be. A hangsúlyt már e részben is a hatásra helyezték. Az első tárgyak a 16. század reformációi, a lutheri, a kálvini, az újrakeresztelő és a katolikus egyházi reformmozgalmak tárgyaiból adtak ízelítőt. Ezután következett annak ábrázolása, hogy a reformált egyház hogyan terjesztette hitvallását Európa nem keresztény lakói, a zsidók és a muszlimok közt. Az első próbálkozás sikertelen volt, a második erejéből is csak néhány fiatal oszmán fogoly megkeresztelésére futotta. A templomi tér, a férfiak és a nők viszonya, a nyelv és az oktatás változásainak bemutatása folytatta a sort. Ezután következett négy különlegesnek tekintett helyszín tárgyainak és képeinek kiállítása: Svédországé, Tanzániáé, az Egyesült Államoké és Koreáé. Az tette őket közössé, hogy a reformáció lutheri válfaja mindegyikükben megjelent, néha pedig további hatást fejtett ki.

A svéd reformáció bemutatása azért kapott a kiállításban helyet, mivel a svéd monarchia a 17. században hatalmas katonai erejével a reformált egyházak védelmezőjeként, sőt, ha kellett, terjesztőjeként lépett fel. Svédországon belül az evangélikus egyházra várt az a feladat, hogy keresztény hitre térítse a nyugati keresztény országok egyik utolsó pogány lakóit, a nomád lappokat. Lapp nyelvű katekizmust éppúgy láthattak itt a látogatók, mint egy 17. századi festményt, amelyen egyszerre jelenítették meg a pogány szokásokat és a megtértek új, keresztény életét (4. kép). E sorok írójának a kiállítás svéd részében némi kétségei támadtak afelől, hogy a kiállítás rendezői hitelesen ábrázolták-e a kora újkori Svédországot. Hogy a

4. kép. Ezek a Lappföld szokásai című kép, 1668

harmincéves háború sanyarúságai nyomán keletkezett nemzeti elfogultság köszön-e vissza ezekben a termekben, vagy valami más, azt nehéz eldönteni. A reformációnak nem volt egyetlen „arany útja”, minden országban más és más módon valósult meg, miként az országok is különböztek egymástól. Aki a kiállítás svéd részét végignézte, egy rideg és intoleráns katonaállam, egy afféle északi Spárta képeit vitte haza emlékül. Brandenburg, a későbbi Poroszország fővárosában mindenesetre pikánsnak tetszett ez a beállítás.

Az egykori Német Kelet-Afrika, a mai Tanzánia területén folytatott evangélikus misszió eredményeként létrejött, a függetlenség elnyerése után Nyerere elnök szocializmusát is támogató evangélikus egyház világát többnyire képek és filmek jelenítik meg. Az Egyesült Államok protestáns egyházainak élete, a 19. századi vallási fellendülés az európai ember számára csak tudott, de nehezen érthető jelenség. A kiállítás e részlege egyrészt az amerikai egyházak európai gyökereit mutatja be, másrészt az újhazában kibontakozó életüket. A *Luther-hatás* igazi csemegéje azonban a koreai részleg volt. Az evangélikus hittérítők a 19. században jelentek meg a Koreai-félszigeten, ez volt az egyetlen kelet-ázsiai ország, ahol az evangélikusok jelentős missziós sikereket értek el. Sokatmondó adat, hogy míg az evangélikus németek húsz százaléka sem jár rendszeresen templomba, addig koreai hitsorsosaik

5. kép. Angyali üdvözet Kim Ki-csang képén

több mint nyolcvan százaléká látogatja folyamatosan az istentiszteleteket. Európai szemnek különleges látványt nyújtott egy koreai festő harminc képből álló, a múlt század ötvenes éveiben készült, Krisztus életét ábrázoló sorozata, ahol az újtestamentumi jeleneteket hagyományos ruhába öltözött koreaiak jelenítették meg (5. kép).

A városi reformáció bemutatásától az ágostai hitvallás világméretű elterjedéséig tart a három kiállítás spektruma. Ha számszerűen akarnánk összehasonlítani őket, úgy járnánk, mint ha fácántojást tennénk strucctojás mellé. Egyik kiállítás sem áll hosszú ideig, legkésőbb a reformáció emlékévének végeztével lebontják őket. A stralsundi nyolc, a berlini hat és fél, a rostocki négy hónapig fogadja a látogatókat, de Németországban még ez utóbbinál rövidebb reformációkiállításokat is rendeznek. A rostocki kiállításnak készült katalógusa, akárcsak a berlininek, ez utóbbit angolul is kiadták, sőt az egész kiállítás installációja kétnyelvű. A berlini kiállításához ezenkívül készült egy képes és egy minden látogató számára ingyen hozzáférhető, egyszerű kivitelezésű kísérfüzet is. Mindhárom kiállítás tárgyi anyaga több évtized, szinte az egész 16. század – a berlini esetében a dolog természetéből fakadóan az elmúlt fél évezred – emlékeit mutatja be. A későbbi emlékezet és a korabeli események tárgyai közt szigorú különbséget próbáltak tenni. A felekezeti elfo-

gultságnak semmi nyoma sem volt. Mi több, mindhárom kiállítás ízelítőt adott a reformáció előtti vallásos életből, a berlini még a katolikus reformból is. A reformáció előtti évtizedek vallásosságát a reformáció alapjaként ábrázolták.

Magyarország a berlini kiállítás egyik, a reformáció kora újkori elterjedését ábrázoló térképén bukkant csupán fel. A térkép e része rossz rajzolatú volt, de a Birodalom Magyarországgal határos délkeleti tartományainál is akadt hiba.

ISTVÁN TRINGLI

THREE GERMAN EXHIBITIONS ON THE REFORMATION

STRALSUND – ROSTOCK – BERLIN

The author examines three among the exhibitions that have been organised in Germany on the occasion of the 500th anniversary of the Reformation. That of Berlin is one of three great national events, while the exhibition of Stralsund focuses on the Reformation in that Pomeranian city, and that of Rostock on Reformation in the province of Mecklenburg. All three exhibitions put the emphasis on the beginnings of the Reformation.

HU ISSN 0083-6265

Kiadja az MTA BTK Történettudományi Intézet
A kiadásért felel Fodor Pál igazgató
A szedési, tördelési munkálatokat
az MTA BTK TTI tudományos információs
témacsoportja végezte
Vezető: Kovács Éva
Tördelőszerkesztő: Palovicsné Tihanyi Éva
Nyomdai munkák: Krónikás Bt., Biatorbágy